

ДМИТРИК І.О.
НІКОЛЬСЬКИЙ В.М.

соціальна політика

РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ
В ДОНБАСІ ПЕРІОДУ НЕПУ (1921 – 1928 рр.)

Монографія.

ДонНУ
Донецьк - 2011

УДК 94(477.6):304.4"1921/1928"
ББК ТЗ (4УКР55)6-28
Д 247

Рекомендовано до друку вченою радою Донецького національного університету (протокол № 3 від 25 березня 2011 р.)

Рецензенти:

Безпалов М.Є., доктор історичних наук, професор;
Морозов А.Г., доктор історичних наук, професор;
Стяжкіна О.В., доктор історичних наук, професор;

Дмитрик І.О., Нікольський В.М.

Д 247 Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі періоду непу (1921 – 1928 рр.): Монографія.- Донецьк: ДонНУ, 2011. – 171 с.

ISBN 978 – 966 – 639 – 463 – 0

В монографії підведено підсумки багаторічного наукового пошуку авторів з дослідження проблем розробки та впровадження державної соціальної політики в регіоні Донбасу в роки непу. Розглянуто прибутки та видатки різних груп населення, соціальний захист і функціонування соціально-побутової сфери. Робота є частиною комплексного дослідження питань реалізації соціальної політики в регіоні за часів радянської влади.

Книга розрахована на науковців, викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів, краєзнавців, всіх, хто цікавиться проблемами вітчизняної історії

Текст наведено в авторській редакції.

УДК 94(477.6):304.4»1921/1928»
ББК ТЗ (4УКР55)6-28
Д 247

© І.О.Дмитрик, В.М.Нікольський, 2011
© ДонНУ, 2011

ISBN 978 – 966 – 639 – 463 – 0

Підписано до друку .04.2011

Надруковано в ТОВ «Цифрова типографія»

Адреса: м.Донецьк, вул.. Челюскінців, 291а, тел.. 388-07-30

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Ступінь наукової розробки теми.....	9
1.2. Джерельна основа роботи.....	20
РОЗДІЛ 2. ЗАРОБІТНЯ ПЛАТНЯ, ПРИБУТКИ ТА ВИТРАТИ	
2.1. Оплата праці	26
2.2. Динаміка прибутків	37
2.3. Зміни видатків	47
РОЗДІЛ 3. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТЛОМ, КОМУНАЛЬНЕ ТА МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ	
3.1. Житлова проблема.....	57
3.2. Комунальне господарство.....	67
3.3. Охорона здоров'я.....	76
РОЗДІЛ 4. ПРІОРІТЕТНІ НАПРЯМКИ НЕВІДКЛАДНИХ СОЦІАЛЬНИХ ЗАХОДІВ	
4.1. Боротьба з безробіттям.....	86
4.2. Захист тимчасово непрацездатних та інвалідів.....	96
4.3. Спроби подолання дитячої безпритульності.....	102
ВИСНОВКИ.....	113
ПОСИЛАННЯ.....	116
ДОДАТКИ.....	138

ВСТУП

Актуальність теми

Розробка та реалізація нової економічної політики займає вагоме місце серед бурхливих подій української історії ХХ століття. Значення цього періоду обумовлено тим, що досить короткий проміжок часу став, певною мірою, прикладом комплексного реформування різних галузей життя, у тому числі соціальної сфери. Вивчення досвіду суспільних перетворень у період НЕПу становить значний інтерес для дослідників, які мають можливість використати отримані результати як для порівняння з сучасними процесами, так і для винесення конкретних уроків, розробки практичних рекомендацій з метою подолання негативних соціальних явищ.

Сьогодні внаслідок тривалості перехідного періоду, політичних та економічних криз перед суспільством у повній мірі постали масштабні соціальні проблеми, які потребують принципового вирішення із залученням значних зусиль та коштів (розповсюдження „соціальних” хвороб, невпевненість у майбутньому, що обумовлена відсутністю державних гарантій, бездоглядність дітей та дорослих тощо). Ще більше коло питань доводилося опановувати у період НЕПу. Дослідження щодо рішення соціальних проблем у такому важливому для країни регіоні, як Донбас, у 20-х рр. ХХ ст. має не тільки теоретичну, а й практичну актуальність.

Існує два варіанти розгляду змістовного наповнення соціальної політики держави: відповідно до суспільної стратифікації або до конкретних проблем. У першому випадку аналізується та порівнюється становище різних верств, виділяються групи населення, які внаслідок своєї лояльності до влади або з інших причин ставали пріоритетними адресатами пільг, соціального захисту, допомоги і т.ін. У другому варіанті з'ясовуються особливості розвитку окремих структурних елементів соціальної політики в певний період. Для того, щоб зрозуміти, якими були головні напрямки та в чому полягала сутність соціальних стратегій влади у 1920-х рр., можна використати обидва підходи: спочатку визначити ставлення керівництва держави до певних верств, а потім – перелік питань, які належали до царини суспільних перетворень, санкціонованих владою.

Формально точкою відліку нової економічної політики вважається Х-й з'їзд РКП(б), який відбувся 8 – 16 березня 1921 р. В останній день його роботи було прийнято постанову «Про поліпшення становища робітників і нужденних селян», яку можна вважати першою ластівкою реальних пошуків соціальної стратегії в період НЕПу. Привертає увагу вже сама назва постанови, що декларує необхідність матеріальної підтримки будь-яких робітників (оскільки стосовно цього іменника не вжито прикметник) та чітко визначеної групи селян – нужденних. На диференційоване ставлення влади до цих верств суспільства вказує також диспропорція змістовного наповнення документу. Становище робітників характеризувалося як «виснаження від злиднів і бідувань, пов'язаних із семирічною війною та розоренням, і перевтома від майже надлюдського

напруження сил, яке було виявлене робітничим класом Росії за останні три з половиною роки» [1]. Водночас, нужденні селяни потребували допомоги «з огляду на значне лихо, заподіяне неврожаєм і посилюване в дуже багатьох випадках демобілізацією армії» [2]. За текстом постанови виходить, нібито селяни взагалі не відчували на собі перепитій війн і революції, їх зачепив тільки голод (до речі, згаданий дуже стримано) та наслідки демобілізації. Мабуть, така подача минулого мала пояснювати, чому влада намагалася поліпшити становище не всіх селян.

Отже, єдиними адресатами термінової державної допомоги на X-му з'їзді РКП(б) були названі пролетарії та нужденні селяни. Зауважимо, що про воєнні та повоєнні труднощі інших суспільних груп – кустарів, службовців та ін. в березні 1921 р. на рівні вищого партійного керівництва офіційно не згадували.

Виступи В.І.Леніна уточнювали державну оцінку соціально-економічного становища різних верств суспільства на початку НЕПу. Він також вважав найгіршим стан робітників, що підтверджується цитатами: «Відбулося поліпшення становища селянства, а на долю робітничого класу випали тяжкі страждання – і саме тому, що він здійснює свою диктатуру» [3], «...громадянська війна 1918 – 1920 років...знекровила більш за все саме пролетаріат» [4], «в Радянській республіці це той клас, ...який більше за інші класи за ці три з половиною роки постраждав, змучився, пережив злиднів та негараздів. Ці три з половиною роки... ознаменували собою для робітничого класу, для пролетаріату такі випробування, такі нестатки, такі жертви, таке загострення всіляких нужд, як ніколи в світі» [5].

Декларуючи, що нова економічна політика була введена в інтересах саме селян, В.І.Ленін зауважував, що вони, по-перше, постраждали менше, ніж робітники, по-друге, були «силою коливання», тобто виступали то союзниками, та ворогами робітничого класу. Але голова уряду держави нового типу закликав допомогти селянам заради збереження більшовиками політичної влади. Допомога визначалася введенням продподатку замість продрозкладки.

Перші спроби публічного визнання в умовах НЕПу значущості *інших верств суспільства* було зроблено протягом 1921 р. Магістральні думки стосовно рівня довіри нової влади до вчительства відображені в листі ЦК РКП(б) «Про роботу серед працівників освіти». У межах нового політичного курсу місцеві партійні організації мали «відмовитися від свого традиційного до цього часу ставлення до робітників освіти, як до саботажників, якими вони давно перестали бути, якщо навіть колись і були. Ми повинні зрозуміти, що таке ставлення в сучасний період є великою помилкою, яка серйозно шкодить справі радянського будівництва... Ми повинні зробити все можливе для того, щоб цю дуже корисну суспільну групу втягнути в інтереси та творчу роботу Радянської держави...» [6]. Матеріальне становище вчителів визнавалося авторами цього документу як «виключно скрутне».

Раптове переосмислення відносин з цією професійною категорією на початку нового історичного періоду пояснювалося тим, що в досить складний для влади час профспілка працівників освіти була єдиною організацією, осередки якої досить щільно охоплювали не тільки міську, але й сільську частини

республіки. Тож, інтерес до педагогів був обумовлений тим, що вони могли і мали стати агентами і провідниками певних соціальних змін в першу чергу на селі. По-перше, їх думку поважали, по-друге, селяни сприймали освітян як своїх, а до приїжджих лекторів та агітаторів ставилися з недовірою.

Незрозумілим в період НЕПу було становище спеціалістів. З одного боку, влада декларувала підкреслено позитивне відношення до них. В.І.Ленін, створюючи в січні 1922 р. «Проект тез про роль та завдання профспілок в умовах нової економічної політики» проголосив чіткий намір створити спецам, яких визначав як особливий соціальний прошарок, умови, за яких вони б почувалися в соціалістичній державі краще, ніж в капіталістичній у відношенні матеріальному, правовому, ідейному і т. ін. [7]. З іншого боку, на місцях (на рудниках Уралу та Донбасу) із введенням нового курсу поширилися випадки вбивств інженерів робітниками. За даними дослідниці О.К.Міхеєвої навесні 1921 р. Донбас був визначений як неблагополучний регіон через ставлення до спеціалістів з боку виробничих партійних осередків [8]. Тобто, позиція представників партії на місцях суттєво відрізнялася від зазначеної в центрі.

9 серпня 1921 р. було опубліковано «Наказ Ради народних комісарів про впровадження в життя основ нової економічної політики», в якому на фоні вказівок, що стосувалися економічних перетворень, можна виокремити елементи соціальних змін. У документі зазначалася необхідність створення умов для розвитку дрібної та кустарної промисловості. Найбільш бажаною формою існування кустарного виробництва називалася кооперація. Особлива увага мала приділятися тим галузям дрібної промисловості, які обслуговували потреби великої промисловості, виконували замовлення держави або працювали на споживчу кооперацію [9]. Кустарям ніби надавали статус «своїх», включали до когорти «правильних», тобто відданих радянській владі соціальних груп, що значно спрощувало їх існування.

Після ознайомлення з тим, яке місце займала та чи інша соціальна верства в новому більшовицькому курсі суспільного розвитку, слід окреслити головні соціальні напрями, здійснення яких було заплановано протягом періоду НЕПу. Для цього нами проаналізовано законодавчі акти 1920- х рр., а також партійні резолюції та постанови. Серед соціально-орієнтованих заходів влада та партійні органи найчастіше звертали увагу на питання:

- регулювання заробітної плати («Заробітна плата» як частина резолюції VII конференції КП(б)У від 4-10 квітня 1923 р.; «Заробітна плата і профспілки» як частина резолюції XIII конференції РКП(б) від 18 січня 1924 р.; постанова пленуму ЦК РКП(б) «Про політику заробітної плати» від 19 серпня 1924 р.;
- пом'якшення житлової кризи (постанова ЦВК та РНК СРСР «Про житлову кооперацію» від 19 серпня 1924 р.; резолюція об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) «По житловому будівництву» від 23 липня 1926 р.; постанова ЦВК та РНК СРСР «Про житлову політику» від 4 січня 1928 р.);
- боротьби з безробіттям (постанова II сесії ВЦВК 8-го скликання «Про безробіття та боротьбу з ним» від 17 квітня 1924 р.);

- порятунку безпритульних дітей (постанова II сесії ВЦВК 8-го скликання «Про боротьбу з дитячою безпритульністю» від 17 квітня 1924 р.; постанова РНК УСРР «Про поліпшення побуту дітей в установах соціального виховання Народного Комісаріату Освіти» від 7 червня 1924 р.);
- охорони здоров'я (постанова РНК УСРР «Про обов'язкову реєстрацію заразливих та гостро епідемічних захворювань і повідомлення про них» від 25 серпня 1926 р.; постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про фонд допомоги матері-селянці під час вагітності та пологів» від 25 серпня 1926 р. від 10 листопада 1928 р.).

Відповідно до цього переліку реалізацію соціальної політики як в країні в цілому, так і в окремих регіонах, слід розглядати за наступними проблемно-тематичними блоками: рівень матеріально-фінансового та соціально-побутового забезпечення різних соціальних груп у регіоні як показник характеру та ефективності реалізації державних розробок; аналіз окремих заходів, покликаних гарантувати дотримання соціальних стандартів у сфері охорони здоров'я, соціального захисту безробітних, сиріт, інвалідів, тимчасово непрацевдатних осіб тощо. У той же час, в роботі не розглядаються питання, які є темами окремого, більш деталізованого вивчення (зокрема, становлення системи освіти дорослих та дітей та ін.).

Метою нашого дослідження є комплексний аналіз державного досвіду з розробки соціальної політики та її реалізації в регіоні Донбасу у 1921–1928 рр.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- ◆ систематизувати та проаналізувати наукову літературу з даної проблеми, визначити інформаційні можливості джерельної бази та обґрунтувати методологічні засади дослідження;
- ◆ з'ясувати рівень і особливості матеріального забезпечення різних соціальних груп у Донбасі, спираючись на аналіз динаміки грошових прибутків населення, статей сімейних бюджетів, структури харчування тощо;
- ◆ дослідити стан житлового питання та конкретні шляхи розв'язання житлової проблеми в регіоні у 1921-1928 рр.;
- ◆ охарактеризувати параметри комунальної інфраструктури Донбасу та обсяг наданих населенню послуг;
- ◆ проаналізувати становлення системи охорони здоров'я в регіоні на прикладі окремих напрямків діяльності;
- ◆ виявити головні особливості безробіття у промисловому центрі, офіційні та латентні форми допомоги тим, хто потребував роботи, реакцію безробітних на своє становище;
- ◆ визначити характер дитячої безпритульності у період НЕПу та методи боротьби з нею в Донбасі;
- ◆ розглянути основні напрямки організації та надання соціальної допомоги тимчасово непрацевдатним та інвалідам.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1921 – 1928 роки. Слід зазначити, що використання аббревіатури «НЕП» в історіографічній традиції не завжди супроводжується чітким визначенням хронологічних меж. Так, дослідниця цього аспекту Л.Шаповал дійшла висновку, що початок НЕПу не викликає суперечливих тлумачень стосовно дати його запровадження, хоча деякі вчені виокремлюють своєрідний підготовчий період (лютий-березень 1921 р.), а от період скасування поширюється на декілька років (1927 р., 1928 р., 1929 р.) [10]. Початок нашого дослідження пов'язаний з 1921 р., а саме – з прийняттям у березні на X-му з'їзді РКП(б) рішення про заміну продрозкладки продподатком, що спричинило до змін основних принципів соціально-економічного розвитку радянської держави у 1920-х рр. 1928-й рік визнається верхньою межею дослідження, оскільки саме тоді, за всіма ознаками, нову економічну політику було остаточно «згорнуто».

Територіальні межі праці визначаються кордонами Донбасу. Під цим терміном розуміється регіон, землі якого у 1920-1925 рр. входили до складу Донецької губернії, у 1925-1930 рр. склалися з Артемівської, Маріупольської, Луганської, Сталінської і Старобільської округ. Вибір Донбасу в якості регіону, який досліджується, обумовлений тим, що в період НЕПу він був одним з найбільших промислових центрів республіки, тож на його теренах знайшли своє відображення закономірні процеси історії країни, успіхи та прорахунки соціальної політики.

Наукова новизна роботи полягає в:

- обґрунтуванні схеми вивчення соціальної політики радянської держави у період НЕПу;
- з'ясуванні рівня та характеру оплати праці робітників та службовців Донбасу;
- аналізі структури сімейних бюджетів робітників та селян регіону;
- визначенні якості та особливостей соціально-побутового та медичного обслуговування населення;
- наданні характеристики та класифікації видів допомоги безпритульним дітям, безробітним підліткам і дорослим, непрацездатним особам;
- виявленні низки функцій місцевих установ, що займалися впровадженням конкретно-орієнтованих соціальних програм у життя, в тому числі таких, що не були їм властивими;
- встановленні спільних принципів та підходів державної політики у вирішенні різних за своєю формою та змістом суспільних нагальних проблем у визначений період.

РОЗДІЛ І.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Ступінь наукової розробки теми

У вивченні аспектів теми можна умовно виокремити три періоди, протягом яких в науковій літературі домінувало різне бачення соціально-економічних процесів періоду НЕПу:

- 1) перший період – 1921р. – перша половина 1950-х рр. – характеризується постановкою наукових проблем, які входять до складу більш широкого поняття «соціальна політика», та початок їх вивчення;
- 2) другий період – друга половина 1950-х рр. – 1980-ті рр. – формування ґрунтовної теоретичної та фактичної бази окремих напрямків, які досліджуються;
- 3) третій період – з кінця 1980-х рр. до сьогодні – сучасний етап, типовими рисами якого є певні зміни методологічних засад конструювання минулого, в тому числі поява нових концепцій, які можна використати для вивчення зазначеної теми.

Історіографію теми умовно можна поділити на декілька груп.

Першу групу становлять дослідження, у яких *розробляються теоретичні питання* зазначеної проблематики. Складові обох підгруп відносяться, переважно, до історіографічного доробку пострадянського періоду.

До першої підгрупи належать праці, які містять дефініцію поняття «соціальна політика».

За висновком російського вченого О.С.Кармазина [2] термін «соціальна політика», як сукупність конкретних заходів, спрямованих на забезпечення життєдіяльності суспільства, увійшов до вітчизняної термінології гуманітарних наук відносно недавно – у середині 1960-х рр. У 20-х рр. ХХ ст. цього поняття не існувало. У той час мало місце здійснення окремих кроків, покликаних забезпечити соціальний розвиток суспільства в царині трудових відносин, в сфері охорони здоров'я, освіти, соціального та пенсійного забезпечення, формування соціальної структури тощо.

Сьогодні єдиного визначення поняття «соціальна політика», як і стандартного набору питань, що складають зміст цього терміну. В радянській історіографії ця дефініція «еволюціонувала від допомоги непрацездатним до всебічного перетворення всіх суспільних сфер на засадах соціалізму і, у перспективі, створення безстанового суспільства та виховання нового типу особи» [3].

Однак, не слід забувати, що вивчення різних аспектів суспільного розвитку має міждисциплінарний характер, тож фахівці різних галузей знань виокремлюють неоднакові за кількістю та сутністю напрями реалізації соціальної

стратегії. Російський дослідник О.І.Шестак стверджує: «Соціологи розуміють під соціальною політикою заходи держави у сфері трудових відносин, соціального захисту населення, перерозподілу доходів; правознавці – політику в галузі охорони здоров'я, науки, освіти, культури, соціального забезпечення та страхування, при цьому вони відносять зміни в царині зайнятості та матеріального добробуту до суто економічних питань; в свою чергу, економісти взагалі не виокремлюють соціальну політику, визнаючи її органічною частиною економічної діяльності держави»[4].

В останні роки російська історіографія поповнилась дисертаційними дослідженнями, що присвячені впровадженню комплексу соціально-орієнтованих заходів в різних регіонах у радянський період. При цьому кожен науковець визначив власну кількість та спрямованість визначень, які у сукупності складають соціальну політику. На думку В.В.Орлова, її зміст у Чувашії в 20-х рр. ХХ ст. полягав у подоланні наслідків голоду та ліквідації неписьменності серед населення [5]. Дослідниця І.В.Орлова на матеріалах Іркутської та Єнісейської губерній розглянула ширше коло питань: становище головних груп суспільства, розвиток народної освіти та медичного обслуговування населення, соціального захисту інвалідів та сиріт, боротьба з безробіттям [6]. Близький до останнього є підхід О.В.Лихолета, що присвятив дисертацію розгляду соціальної політики радянської влади в Нижньому Поволжі. Він звернув свою увагу на рівень життя робітників, службовців, селян та мисливців, а також на становлення систем охорони здоров'я та народної освіти, боротьбу державних, партійних та суспільних організацій з безробіттям та бездоглядністю в регіоні [7].

Тобто, єдиного плану висвітлення стратегії розвитку суспільства не дотримувалися ні в радянській, ні в сучасній історіографії. Науковці різних галузей знань, звертаючись до цієї теми, змушені пропонувати власне бачення засад та змісту соціальної політики.

До другої підгрупи зараховують роботи, присвячені розробці принципів, підходів та методів вивчення соціальної політики взагалі, та зокрема соціальних проектів і програм радянської держави в період НЕПу.

Пошуком концептуальних засад цієї теми займалися, в першу чергу, соціологи. Серед сучасних досліджень слід назвати публікацію Л.В.Константинової та монографію О.О.Яременка. Російська дослідниця Л.В.Константинова [8] вважає, що найбільш вдала модель соціальної політики виглядає як система співробітництва соціальної держави та соціального суспільства з діючим механізмом оптимального розподілу відповідальності між ними, що в кінцевому результаті має мінімізувати вакуум соціальної відповідальності. При цьому між суб'єктами політики можуть складатися різні форми взаємодії, наприклад: паритетна взаємодія, конкуренція, партнерство, керівництво-підкорення, обоюдне стимулювання активності.

Вітчизняний науковець О.О.Яременко [9] запропонував ряд власних підходів до оцінки ефективності соціальної політики, оскільки процес оцінювання є невід'ємною умовою оптимізації формування соціальних програм та їх реалізації. На його думку, найкращим підходом для вибору критеріїв ефективності є теорія Т.Парсона. Вона визначає життєздатність соціальної системи за чотирма функціональними проблемами: адаптації, досягнення цілей, інтеграції та підтримання

цінностей. З огляду на це до комплексних критеріїв оцінювання доцільно відносити: ступінь узгодженості основних напрямів соціальної політики з іншими елементами соціального життя; внутрішня її несуперечливість; позитивність наслідків реалізації соціальної політики для всіх соціальних груп населення (мова йде про ті з них, що не мають асоціальної спрямованості); якісний рівень системи соціального захисту громадян; задоволеність громадян рівнем своєї соціальної захищеності; закріплення в суспільній свідомості соціально схвалюваної системи цінностей [10]. Не дивлячись на те, що наведена методика використовується у соціологічній науці для вимірювання ефективності сучасної соціальної політики різних суб'єктів, її елементи можуть стати у пригоді при розгляді історичних прикладів.

Історики також займалися розробкою методики вивчення теми. Так, один з авторів цієї монографії, В.М.Нікольський запропонував впроваджувати математичні методи обробки даних при вивченні соціальної політики 1920-х рр. на прикладі матеріалів Донбасу [11]. У роботах російських дослідників О.К.Соколова [12] та Ю.О.Полякова [13] простежується новий підхід до соціальної історії радянського періоду, в якому «головні» та «другорядні» події міняються місцями. О.К.Соколов зауважив: «У житті людей набагато більше місця, ніж ми вважали, займали проблеми взаємовідносин, родини, шлюбу, народження та виховання дітей, освіти, матеріального добробуту, відпочинку тощо. Велике значення мала соціальна мотивація поведінки, різні громадські установи, покликані підтримувати щоденні основи існування, моральне та психічне здоров'я суспільства» [14]. Тож, науковці пропонують зосереджувати увагу не на політичних подіях, а на повсякденному житті населення, взаємодії різних соціальних груп між собою та з представниками владних структур і т.ін.

Публікація О.В.Стяжкіної під назвою «Правильна біографія» пересічної людини 1920-тих років: способи конструювання минулого (на матеріалах Донбасу)» [15] є не стільки методологічною роботою, скільки прикладом практичного втілення нових методологічних засад. Дослідивши автобіографії працівників судових органів та органів прокуратури, розкриваючи в них технології конструювання потрібного соціального походження та становища громадян, авторка ставить під сумнів апріорну пролетарськість Донбасу, принаймні, її міцність, тривалість та остаточність у свідомості населення регіону.

Зміна пріоритетності тем у вивченні соціальних трансформацій 20-х рр. ХХ ст. відповідає магістральним напрямкам сучасних теоретичних концепцій, що будуть більш докладно розглянуті у підрозділі, присвяченому методологічним засадам дослідження.

Друга група наукової літератури вміщує роботи, **присвячені історії формування, впровадження, наслідкам соціальної політики радянської держави.**

Перша підгрупа тут складається з *комплексних праць з історії 1920-х рр.*, у яких поряд з іншими питаннями розглядаються *окремі напрями соціальної політики*. Такими є багатотомні узагальнюючі роботи з історії СРСР, УРСР та Донбасу [16]. Вони репрезентують другий історіографічний період вивчення теми, характеризуються концентрацією багатого фактологічного та статистичного матеріалу, але не позбавлені ідеологічних штампів. Враховуючи, що в дослідженнях цього етапу загальні оцінки та висновки відповідали офіційному

державному курсу, не можна залишати їх поза увагою, оскільки ці наукові роботи написані на базі широкого кола різноманітних джерел.

У новітній період, який розпочався з проголошення незалежності України, в результаті перегляду традиційних положень радянської історіографії, у вітчизняній історичній науці з'явилися узагальнюючі праці з історії 1920-х рр., в яких водночас розглядається історія соціальної політики. Це роботи таких дослідників, як С.В.Кульчицький, В.М.Литвин, О.А.Пиріг [17]. На республіканських матеріалах вони реконструюють політичні події, та в ракурсі цих подій побіжно торкаються взаємовідносин міста і села, рівня життя окремих груп населення, діяльності профспілок та причин страйків робітників, питань кооперації і тощо

Вивченням регіональної специфіки НЕПу займаються В.М.Нікольський та В.І.Ізюмов [18]. У праці «НЭП в Донбассе. Историческое исследование» автори детально, залучаючи значний пласт місцевих джерел, вимальовують сюжети, які впливали на реалізацію соціальних програм. Пропонуючи не тільки офіційну точку зору (з позиції органів влади), але й неофіційну (реакція населення на певну подію), дослідники інформують читача про особливості проведення грошової реформи та формування податкової системи, діяльність кооперативів та страйковий рух шахтарів.

Своєрідним індикатором стану дослідження соціальної політики періоду НЕПу російськими істориками став вихід у 2007 р. видання «Советская социальная политика 1920-х – 1930-х годов. Идеология и повседневность» [19]. Статті цього збірника, охоплюючи період від 1917 р. до 1941 р., зорієнтовані на один з трьох напрямків: історія соціальної політики, соціальна історія та культура радянського повсякдення. Для нас найбільший інтерес мають публікації Н.Б.Лебіної, П.В.Романова, О.Р.Ярської-Смирнової, А.В.Морозова, Ю.В.Градської. Так, Н.Б.Лебіна (доктор історичних наук, професор), П.В.Романов (доктор соціологічних наук, професор) та О.Р.Ярська-Смирнова (доктор соціологічних наук, професор) зробили огляд головних трансформацій соціальної політики в Радянській Росії з 1917 р. до початку Другої світової війни. Наводиться характеристика переліку заходів, за допомогою яких влада намагалася завоювати лояльність населення в умовах жорсткої обмеженості ресурсів і тяжких наслідків війни. У дослідженні А.В.Морозова розглянута повсякденність безробітних на прикладі казанської біржі праці та її клієнтів. Стає помітною різниця між гаслами та практикою впровадження програм, формами контролю над безробітними тощо. Увагу Ю.В.Градської привернув досвід батьківства та догляду немовлят, представлені в публікаціях перших післяреволюційних десятиліть.

До другої підгрупи належать праці, у яких розглядається соціальна політика щодо окремих верств суспільства – робітників, службовців, селян, інтелігенції, партійно-державної номенклатури.

Робітники опинилися в центрі уваги дослідників ще у 1920-х рр. Використовуючи матеріали обстеження матеріально-фінансового і побутового становища робітників та їх родин, проведеного в 1925, 1926 та 1927 роках, І.Н.Дубинська підготувала працю «Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925-1927 гг. Данные текущего обследования» [20]. У роботі були розглянуті розміри

та структура бюджетів, обсяги харчування, можливості купівлі одягу та взуття, рух цін та рівень життя трудящих. Автор не виділяє регіональну специфіку, весь аналіз відбувається на базі загальних результатів обстежень. Але певною мірою вони стосуються і ситуації в Донбасі, оскільки до складу обстежених входили гірники і металурги рудників та заводів Донецького регіону, хіміки заводу «Донсода».

Подібне спрямування мали публікації тієї ж І.Дубинської, а також Г.Полляка, Є.Степанова та інших авторів в союзних, республіканських та місцевих статистичних журналах 1920-х рр. [21]. Названі статті є прикладами професійного вивчення матеріального становища радянських робітників спеціалістами–сучасниками. У них докладно аналізуються бюджети робітничих родин, рівень і складові заробітної плати. Окрім щільного наповнення статистичними відомостями, ці роботи вирізняються наведенням аналогічних даних по різних регіонах Радянського Союзу, що надає можливість виокремлювати загальні та специфічні риси рівня життя населення тієї чи іншої місцевості.

Серед економічної літератури важливе місце займає науковий спадок С.Г.Струмиліна. Найбільш повно його розробки репрезентовані у праці «Проблемы экономики труда» [22], яка вийшла друком в 1982 р. і є доповненим і переробленим видання 1925 р. «Проблемы экономики труда. Очерки и этюды». Серед питань, які привернули увагу дослідника, були не тільки умови праці в різні періоди радянської історії, але й побут працівників СРСР, що вивчався за допомогою детального обстеження та аналізу бюджету часу окремих соціальних груп. Безумовною перевагою праці є те, що її автор здійснював не лише теоретичне осмислення, а й практичне регулювання механізмів матеріального забезпечення населення. С.Г.Струмилін особисто брав участь у введенні в систему розрахунків та коригуванні поняття «бюджетний індекс». На його думку, прожитковий мінімум та мінімальна зарплата в складних умовах першого десятиріччя радянської влади повинні були мати не лише фінансову форму, але й бути еквівалентом певної кількості продуктів та речей першої необхідності.

За визначенням фахівця з питань історіографії соціального та політичного розвитку України в 1920-30-х рр. В.П.Коцура, саме робітники були пріоритетною соціальною групою, історію якої вивчали в першу чергу. Водночас доробок радянської історіографії з цієї теми виглядає найбільш заідеологізованим і не відповідає реальному історичному процесу. «Своє завдання дослідники вбачали в тому, щоб на конкретних прикладах підтвердити доктрину авангардної ролі робітників у всіх сферах суспільного життя» [23].

На підтвердження популярності робітничої тематики в історіографії радянського періоду треба згадати фундаментальні узагальнюючі дослідження, такі як «История советского рабочего класса: В 6-ти т.», «История рабочего класса Украинской РСР: У 2-х т.», «История рабочих Донбасса: В 2 т.» [24]. Останнє видання заслуговує на особливу увагу завдяки регіональній приналежності сконцентрованих у ньому фактичних матеріалів, присвячених таким питанням, як матеріальне становище, подолання безробіття, житлове питання, медичне обслуговування, освітній рівень та побут робітників.

Демонстративна оптимістичність оцінок діяльності партії та уряду в сфері забезпечення достатнього рівня життя робітників Донбасу простежується в кожному структурному підрозділі тому. Слід зауважити, що зміщення акцентів на успіхи в справі зростання добробуту робітників та їх родин, уникання негативних прикладів є загальними рисами названих досліджень.

Важливе значення для теми, яка вивчається, має праця Н.К.Бойка «Рабочий класс Украины в период социалистического строительства: (Анализ массовых статистических источников 20-30-х гг.)» [25]. У монографії на основі комплексного аналізу статистичних та інших матеріалів періоду 20-30-х рр. ХХ ст. подається всебічна характеристика робітників провідних галузей господарства: за соціальним походженням, кваліфікацією, виробничим стажем тощо. Найбільшу увагу привертає глава IV, в якій, характеризуючи матеріальне становище та культурний рівень робітників, автор торкнувся питань заробітної платні, цін, бюджетів. При цьому він використовує не тільки методи історичного, а й джерелознавчого вивчення, слушно застерігає істориків від можливих помилок при використанні різноманітних статистичних джерел 1920-х рр. (матеріалів бюджетних обстежень [26], даних про рівень заробітної плати тощо). Отже, монографія Н.К.Бойка є ґрунтовною працею історичного та джерелознавчого характеру, вивчення якої допомагає уникнути помилок у використанні масових статистичних відомостей в якості джерела вивчення матеріально-побутового становища робітників.

Значна частина сучасних розробок російських дослідників у галузі робітничої історії сконцентрована в періодичному виданні Центра економічної історії при історичному факультеті МГУ ім. М.В.Ломоносова під назвою «Экономическая история. Обзорение». У ньому публікуються статті, повідомлення, матеріали круглих столів з питань економічної історії Росії ХІХ–ХХ ст. Найбільш цікавими є складові проекту «Еволюція мотивації праці в російській промисловості. 1861–2000 рр.», в рамках якого вийшли друком статті О.К.Соколова, Л.І.Бородкіна, Є.І.Сафонові, А.В.Мірясова [27]. Ці публікації присвячені радянській політиці в сфері мотивації та стимулювання праці у 20-х рр. ХХ ст., лівову частку якої займали матеріальні стимули (в першу чергу, заробітня платня).

Радянська історіографія соціальної історії селянства періоду НЕПу також була започаткована дослідниками-сучасниками подій. Матеріальне становище селян Донецької губернії в першій половині 1920-х рр., а саме його харчування, розглянуто в статті О.Веригіна [28].

Доля цієї верстви суспільства знайшла своє відображення в узагальнюючій праці «Історія селянства Української РСР» [29].

У новітній період суспільно-політичним та економічним перетворенням в українському селі в період НЕПу присвячена монографія В.М.Смирнова [30]. Автор розглядає як теоретичні питання (ідейно-політичні дискусії стосовно реформ), так і аспекти діяльності конкретних організацій (КНС та СТВ).

Аналізом умов та регулювання найманої праці в сільському господарстві України займається С.Р.Лях [31]. У його монографії увага приділена чисельності, соціальному складу батраків, охороні праці, а головне – її оплаті.

У зарубіжній історіографії є цікава робота «The Great Soviet Peasant War. Bolsheviks and Peasants, 1917–1933» [32], яка висвітлює становище селянства та взаємини цієї верстви з владою. Її автор – Андреа Граціозі – доктор філософії, професор сучасної історії Університету Неаполю, координатор міжнародного проекту «Джерела з вивчення Радянської держави та суспільства». Парадоксом та особливістю суспільного розвитку післяреволюційного періоду дослідник вважає той факт, що новонародженій радянській державі протистояла більшість її власного населення – селяни. На думку Андреа Граціозі, це протистояння було визначальним процесом передвоєнної радянської історії, тому він називав його «найбільшою селянською війною в Європі».

Суспільне становище та привілеї партійно-державної номенклатури висвітлені в роботах М.О.Фролова, М.Метьюза та С.В.Кульчицького [33].

Подією для вітчизняного історичного наукового середовища стала поява новітнього колективного дослідження Інституту історії НАН України «Нариси повсякденного життя Радянської України в добу НЕПу (1921—1928 рр.)» [34]. В двох частинах цієї монографії комплексно відображено повсякденне життя основних класів, соціально-професійних верств та етнічних спільнот українського суспільства. Після аналізу методологічних засад вивчення повсякдення, визначення широких можливостей використання зарубіжного досвіду конструювання щоденних практик, в роботі окремими блоками розглядаються місце і роль селян, робітників, партійних функціонерів, вчителів, студентів, священників, непманів в соціальному бутті 1920-х т.. Єдиним зауваженням до цієї монографії є різний обсяг, а головне – структура розділів (тематичних блоків). Це обумовлено тим фактом, що кожен розділ, а подекуди і його частини, написані окремими авторами, які відповідно до своїх цілей та завдань структурували власне дослідження.

Ш.Фіцпатрик у статті «Классы и проблемы классовой принадлежности в Советской России 20-х годов» охарактеризувала класову структуру суспільства в період нової економічної політики, соціальне походження та становище окремих верств населення.

Третю підгрупу становлять роботи про політику держави в соціально-побутовій сфері.

Серед праць-піонерів, присвячених *житловому питанню* в період НЕПу, відзначимо колективну монографію Я.Местецького, Б.Сигала, Г.Георгієвського «Жилищное хозяйство Украины» [35]. Плюс цієї роботи в тому, що автори не просто аналізують стан та географічний розподіл наявного житлового масиву, ступінь його благоустрою, потребу та реалізацію нового житлового будівництва, але й постійно наводять статистичні приклади, що дозволяє наочно побачити динаміку змін у цій сфері.

Для історіографії радянського періоду з питань житлового забезпечення робітничого населення України 20-х рр. ХХ ст. була характерною теза про постійне зростання життєвого рівня трудящих, переваги соціально-побутової сфери СРСР порівняно з капіталістичними країнами [36].

Значний інтерес викликають новітні дослідження житлової проблеми 1920-х рр. А.І. Черних у своїй публікації класифікує політику більшовиків у цій сфері як «революційний житловий перерозподіл» [37].

Виразні та неординарні висновки були зроблені М.Г.Меєровичем у монографії «Наказание жилищем: жилищная политика в СССР как средство управления людьми (1917-1937 годы)» [38]. На його думку, головною причиною житлової кризи в країні була державна політика. Влада використовувала житло, як засіб прикріплення людини до місця роботи та змушення дотримуватися певного способу життя. Тобто, влада була зацікавлена в постійному дефіциті житла для населення.

Різні аспекти історії українських міст у 20-ті рр. ХХ ст., розвиток соціальної сфери та комунального господарства знайшли висвітлення у працях таких сучасних вітчизняних авторів, як Н.І.Коцур [39] та О.І.Кокорська [40]. Перша дослідниця приділила увагу становищу міського населення в умовах НЕПу в загальнореспубліканському масштабі. У дисертаційному дослідженні О.І.Кокорської розглядається Донбас в другій половині 20-х рр. ХХ ст. Особливий інтерес викликає третій розділ роботи під назвою «Зміни в соціальному складі населення та міському соціокультурному середовищі», в якому дослідниця дійшла важливої висновку стосовно стану інфраструктури міських поселень Донбасу в середині 20-х рр. ХХ ст. Так, О.І.Кокорська відзначила її невідповідність навіть мінімальним потребам населення і занедбаність порівняно з іншими містами України (навіть показник кількості квадратних метрів житла на одного мешканця в містах регіону був нижчим середнього по країні). Крім того, в роботі було доведено, що характерною рисою міського соціуму Донбасу ставала «барачна» субкультура через кількісне домінування у містах колишніх селян, городян у першому поколінні, які зазнали складних соціальних трансформацій.

Чіткістю, ґрунтовністю та значною кількістю вивчених аспектів вирізняється публікація О.М.Мовчан «Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті рр.» [41]. Авторці вдалося з'ясувати якими були житлові умови робітників у зазначений період, які відбувалися зміни з тарифами квартплати, навести приклади механізмів покращення житлових умов робітників (враховуючи державне, кооперативне та індивідуальне будівництво) і охарактеризувати доступність та вартість комунальних послуг. На такому ж високому рівні виконане дослідження І.В.Ткаченко «Санітарний стан та боротьба з епідеміями в радянській Україні. 1920-ті рр.» [42]. Поряд із медичною тематикою, яка простежується навіть в назві статті, І.В.Ткаченко докладно розглянула питання водопостачання населення, видалення нечистот, функціонування та доступності комунальних лазень, при цьому об'єктом вивчення виступали не тільки міста та робітничі селища, а й села.

Із появою спочатку статей, а потім дисертаційного дослідження та монографії М.В.Борисенка [43], можна говорити про формування у вітчизняній історіографії нового напрямку, присвяченого житловій, побутовій та повсякденній історії городян 1920-х рр. У його книзі «Житло та побут міського населення України у 20-30-х роках ХХ ст.» розкриваються питання функціонування комунального господарства, норм та засобів житлового забезпечення, практики буденного співмешкання громадян в комунальних квартирах тощо. Ця праця дозволяє сформулювати уявлення про урбанізаційні

процеси в міжвоєнний період. Особливо цінним для теми, яка досліджується, є порівняння житлових умов промислових міст Донбасу з умовами інших регіонів. На противагу усталеній в історіографії думці М.В.Борисенко вважає, що НЕП не супроводжувався серйозним покращенням показників комунального обслуговування, зусиль влади вистачило тільки на уповільнення руйнівних процесів в міській інфраструктурі, але подолати їх не вдалося.

Однією з небагатьох робіт, в якій розглядаються житлові умови та побутове забезпечення селян у період НЕПу, є монографія І.В.Рибака «Соціально-побутова інфраструктура українського села» [44]. У першому розділі цієї праці аналізуються параметри житлового фонду села, рівень його благоустрою, а також побутове обслуговування сільського населення. Науковець дійшов висновку, що попри проголошений радянською владою курс на подолання відмінностей між селом та містом, на практиці в 20-х рр. ХХ ст. виявилась тенденція до поглиблення відставання сільської соціальної інфраструктури. Таке становище було наочним та зрозумілим аргументом в агітації за якнайшвидше створення колгоспної системи.

Наукова діяльність О.М.Лукашевича [45] присвячена вивченню побуту та дозвілля сільського населення України в 20-30-х роках ХХ ст. Автор висвітлив такі аспекти повсякдення селян, як рівень матеріальної забезпеченості, якість будівель та стан санітарно-гігієнічної ситуації. Дослідник вважає, що у міжвоєнний період умови життя українських селян не зазнали значних змін, порівняно з дореволюційними часами. Житловий фонд характеризувався низькою якістю, оскільки більша його частина була створена з дешевих матеріалів, мала завеликий термін експлуатації та оновлювалася дуже кволо. О.М.Лукашевич називає Україну 1920-30-х років солом'яною, оскільки 81,4% усіх селянських дахів були солом'яні. Невідповідність санітарно-гігієнічним нормам, побутова необлаштованість будівель призводили до швидкого розповсюдження інфекційних хвороб та інших соціальних проблем.

Окремою темою цього блоку є історіографія *охорони здоров'я* населення Донбасу в 1920-х рр. Комплексно та тематично вона була висвітлена такими дослідниками – сучасниками подій, як Д.П.Граєвський, В.Бондаренко, Д.І.Єфімов, Є.Я.Беліцька [46].

Другий історіографічний період характеризується появою праць, у яких було узагальнено великий масив фактологічного матеріалу в масштабах всього Союзу. Такою є робота «50 лет советского здравоохранения» [47], в якій поступове відновлення та формування нових елементів мережі медичних закладів за різними напрямками в 1920-х рр. проголошується результатом соціальної політики Комуністичної партії та радянського уряду.

Серед новітніх досліджень періоду незалежності варто назвати публікацію О.В.Отземко [48], в якій подається аналіз медичного обслуговування Донбасу в першій половині 20-х років ХХ ст., статтю О.М.Мовчан [49], присвячену охороні здоров'я робітників УСРР 1920-х рр., та вже названу роботу І.В.Ткаченко.

Комплексну характеристику медичного обслуговування мешканців регіону періоду НЕПу представлено в дисертаційній роботі Ю.В. Барабаш «Розвиток інфраструктури охорони здоров'я в Донбасі у 20-х рр. ХХ ст.:

історичний аспект» [50]. Авторкою розглянуто питання формування системи медичних установ Донбасу, кадрове забезпечення лікарень, становлення медичної освіти, санітарно-епідемічний стан та протиепідемічна діяльність, медико-профілактична допомога населенню, а також медичне обслуговування робітників промислових підприємств. Інформація з приводу конкретної діяльності в сфері надання послуг розміщена в третьому розділі «Посилення ролі медичних установ в охороні здоров'я населення Донецького регіону». Причому диспропорційний розподіл матеріалу обумовив нерівноцінність його викладу. Найбільш ґрунтовно та докладно проаналізовано перебіг епідемій тифу, холери, малярії, дизентерії в Донбасі й боротьба з ними. Другий підрозділ репрезентує історію більшої частини напрямків медичного обслуговування: боротьби з туберкульозом, венеричними захворюваннями, алкоголізмом, охорони материнства і дитинства, стоматологічної, неврологічної, травматологічної, урологічної допомоги, фармацевтичного забезпечення. Охоплення надто широкого кола проблем не дозволило Ю.В.Барабаш детально розглянути всі анонсовані аспекти. Відзначаючи наукову новизну зазначеного дослідження, слід зауважити, що воно не позбавлене деяких недоліків. Насиченість запропонованої теми, по-перше, унеможлиблює однаково якісне вивчення всіх складових, по-друге, обумовлює певну його схематичність, коли увага приділяється тільки офіційним постановам (як відправному пункту прийняття рішення на державному рівні) та статистичним даним (як кількісним характеристикам впровадження цих рішень). Проте майже не висвітлені особливості сприйняття державного курсу керівниками місцевих лікувальних закладів та пошук найбільш ефективних способів його реалізації, замало прикладів ілюструють розвиток спеціальних видів допомоги в сільській місцевості. Тобто, питання охорони здоров'я Донбасу в період НЕПу, навіть враховуючи появу дисертації з цієї теми, не можна вважати остаточно з'ясованим.

До четвертої підгрупи належить історіографія окремих соціальних проблем, вирішення яких мало пріоритетне значення для держави в період НЕПу (безробіття, дитяча безпритульність, соціальний захист).

Всебічний аналіз причин, особливостей, методів протидії явищу *безробіття* в СРСР міститься у монографії Л.С.Рогачевської [51]. Функції та діяльність бірж праці розглядаються у публікації І.М.Атаяна [52].

Проблема незайнятості періоду НЕПу на регіональному рівні знайшла висвітлення у статтях З.Г.Лихолобової та В.М.Нікольського [53]. Використовуючи республіканські та місцеві матеріали, автори дослідили державні заходи, що були спрямовані на боротьбу з безробіттям у Донбасі в період НЕПу.

Сплеск інтересу науковців до історії *дитячої безпритульності*, який спостерігається з початку 1990-х рр., пояснюється тим, що ця соціальна проблема повернулася і вкоренилася в життя нашого суспільства. Досвід діяльності державних та громадських організацій у подоланні дитячої безпритульності в Україні у 20-х рр. ХХ ст. аналізується в брошурі А.Г.Зінченко [54]. Авторка дає визначення поняття дитячої безпритульності як соціального явища, розглядає причини його виникнення.

Поряд з іншими найбільш поширеними соціальними аномаліями непівської доби бездоглядність неповнолітніх розглядається дослідниками В.В.Іваненко та І.В.Іщенко у монографії «Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону» [55].

За роки незалежності з'явилась низка дисертаційних робіт з питань боротьби з цим явищем. Так, предметом вивчення В.Є.Виноградової-Бондаренко [56] стало виховання безпритульних в Україні у 1920-х рр. У її роботі проведено порівняльний аналіз причин та характеру безпритульності в 1920-х та 1990-х рр.

О.Ю.Ільченко[57] визначила етапи соціального виховання та домінуючий контингент безпритульних дітей на Полтавщині, які можна вважати типовими для всієї території республіки. За роки НЕПу в цій сфері відбулися наступні зміни: до літа 1921 р. надавалася первинна допомога «дітям війни» й усім нужденним дітям та підліткам; протягом літа 1921 – 1923 рр. відбувалося становлення попереджувально-профілактичної й виховної роботи серед «дітей голоду»; а з 1924 р. до першої половини 1929 р. – перевиховання «дітей непу» та виховання «пролетарської дитини».

Темою дослідження О.І.Анатольєвої [58] стало правове регулювання боротьби з безпритульністю, бездоглядністю та правопорушеннями неповнолітніх в УСРР у 20-х роках ХХ ст.

Що стосується теми *соціального захисту населення*, в радянській історіографії вона була найповніше представлена матеріалами конференції «50 лет советского социального обеспечения» [59]. У сучасний період вийшла друком монографія В.Г.Шарпатога «Соціальне забезпечення в УРСР (20-30-ті роки ХХ ст.)» [60]. Автор проаналізував особливості здійснення матеріально-побутового забезпечення інвалідів війни, червоноармійців та їхніх родин, біженців, «жертв контрреволюції», організаційні засади впровадження державних форм соціального страхування, розвиток громадської взаємодопомоги та кооперації інвалідів.

Діяльності республіканських селянських товариств взаємодопомоги присвячена праця І.В.Рибачка «Селянська взаємодопомога в Україні (1921-1932 рр.)» [61], регіональних – стаття Е.І.Насирова [62].

Особливості соціального забезпечення в Донбасі за часів НЕПу, зокрема пенсійного забезпечення, дослідила О.В.Отземко [63].

Отже, історіографічна база вивчення соціальної політики радянської держави та її реалізації в період НЕПу є значною й різноплановою. Розгляд складових різних тематичних груп дозволяє зробити такі висновки:

1. Починаючи з 1920-х рр. створювався великий масив історичної та економічної літератури, в якій розглядалися окремі питання матеріального, побутового, медичного та соціокультурного забезпечення різних соціальних груп. Праці радянського періоду ґрунтуються на широкому колі джерел та містять значний фактичний матеріал, проте його подача відповідає завданню доводити планомірний поступ суспільного розвитку та соціально-економічного становища населення з моменту перемоги соціалістичної революції;

2. В сучасних умовах державна політика у сфері реалізації суспільних програм в період НЕПу потребує осмислення з залученням нового методологічного інструментарію;
3. Більше за те, не всі напрямки впровадження соціальної політики на місцях були вивчені достатньою мірою. Тому необхідність створення регіонального дослідження із зазначеної теми є безсумнівною, що і визначає актуальність нашого дослідження.

1.2 Джерельна основа роботи

Джерельну базу дослідження складає широке коло неопублікованих та опублікованих матеріалів. Перша категорія, що представлена архівними документами, є найбільш масовою та цінною, оскільки саме в архівних фондах зустрічаються надзвичайно цінні матеріали, ще не введені до наукового обігу.

Відповідно до змісту та походження, виділяються наступні групи джерел:

1. нормативно-правові (закони, декрети, постанови, кодекси тощо);
2. програмні та директивні документи комуністичної партії (рішення партійних з'їздів, конференцій);
3. теоретичні праці керівництва більшовицької партії та держави;
4. документи місцевих радянських і партійних органів влади;
5. статистичні матеріали;
6. тематичні збірки документів;
7. періодичні видання.

Загальні тенденції соціальної політики держави в роки НЕПу можна зрозуміти, насамперед, завдяки законодавчим актам вказаного періоду. Тому дуже корисними для вивчення цієї теми виявилися документи, сконцентровані у таких виданнях, як «Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України» [1], «Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917-1967гг.)» [2]. У них відображені магістральні принципи регулювання соціально-економічних відносин у 1920-х рр.

До другої групи включено рішення вищих партійних органів [3]. Це резолюції і рішення з'їздів та конференцій партії, пленумів ЦК, постанови, листи та звернення. Поряд із документами попередньої групи, вони містили загальні директиви для підпорядкованих установ та організацій. Тобто, за ними також можна реконструювати базові пункти розробки та спрямованості соціальної стратегії у тому вигляді, якими вони були на офіційному рівні та трансливалися на місця.

Цікаві результати можна отримати завдяки вивченню праць керівників держави. Наприклад, у промовах В.І.Леніна з питань внутрішньої політики знаходимо пояснення стратегічного змісту та тактичних кроків партії у цій сфері та пріоритетність допомоги тим чи іншим соціальним групам в умовах загального розорення людей та країни. Щоб з'ясувати, як часто голова уряду звертався до

питань соціальної політики, були використані томи повного зібрання творів, матеріали яких стосувалися періоду НЕПу. Серед них: том 43 (березень-червень 1921 р.), том 44 (червень 1921 р. – березень 1922 р.), том 45 (березень 1922 р. – березень 1923 р.), том 52 (листи листопада 1920 р. – червня 1921 р.), том 53 (листи червня 1921р. – листопада 1921 р.), том 54 (листи листопада 1921 р. – березня 1922р.), том 55 (листи до рідних 1893–1922 рр.) [4].

Нормативні акти, резолюції, постанови партії та відповідних народних комісаріатів вміщені в тематичних збірках «Охорона здоров'я в УСРР. Основні закони та урядничі розпорядження» [5], «Десять лет советского здравоохранения на Украине. Тезисы для доклада»[6], «Тезисы и резолюции VI Всеукраинского съезда охраны материнства и детства с 8-13 ноября 1925 г. в Харькове» [7], та «Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917–1973» [8] дають інформацію про норми та правила, за якими відбувалося становлення системи охорони здоров'я, боротьба з дитячою безпритульністю та корегування матеріального становища вчителів.

Окрему групу джерел складають опубліковані матеріали місцевих радянських і партійних органів влади (звіти, доповіді, резолюції тощо). Завдяки їм можна скласти уявлення про конкретну діяльність деяких відділів виконавчого комітету Донецької губернії [9], або стислі характеристики соціально-економічного становища та комплексу застосованих заходів в окремих округах протягом певного року [10]. Поряд із розглядом питань промисловості, сільського господарства, фінансів, революційної законності в окружних звітах виконавчих комітетів обов'язково приділяється увага аспектам, які нас найбільше цікавлять: комунальному господарству, житловій проблемі, медичному обслуговуванню, соціальному забезпеченню та соціальному вихованню.

Окрему групу джерел становлять матеріали статистики. У першу чергу, це загальнореспубліканські довідники [11], які містять різноманітну цифрову інформацію про країну в 1925-1928 рр. Крім того, існували спеціалізовані статистичні видання, увага яких була зосереджена на питаннях праці (а саме – систем та механізмів винагороди за роботу, матеріального становища робітників, службовців та їх сімей, боротьби з безробіттям) [12], а також епідемічного стану країни та медичної допомоги населенню [13].

Інформаційно насиченими є місцеві статистичні збірники та журнали, що акумулювали показники з різних сфер життя Донбасу та його мешканців. Публікації часописів «Статистика Донбасса», «Статистика труда в Донбассе» та «Статистичний бюлетень Маріупольщини» [14] вирізняються не тільки регіональним добром матеріалів, але й тим, що вони не обмежуються комплексами таблиць, а поєднують їх із текстовими характеристиками. У свою чергу, не менше значення для дослідження, ніж періодичні видання, мають статистичні довідники «Труд в Донбассе в цифрах в первой половине 1924 г. Краткий справочник» та «Статистический справочник Сталинского округа» [15].

Дуже цікавим джерелом для з'ясування житлових умов мешканців міст, рудників, селищ міського типу та залізничних поселень Донецької губернії на початковому етапі НЕПу є матеріали суцільного подвірного перепису Донецької губернії [16], який було проведено з 27-28 грудня 1922 р. по 15 лютого 1923 р.

Цікавим є той факт, що ініціатива його здійснення належала не Центральному Статистичному Управлінню України, а Донецькому губернському виконкому. Більше того, з передмови до видання першого тому перепису відомо, що керівництво ЦСУ навіть перешкоджало його проведенню шляхом заборони своїм спеціалістам співпрацювати з колегами з Бахмута. Перевагою проведеної кампанії була фіксація даних про соціальне становище господарів квартир, їх розподіл за трьома групами: перша – родини робітників, друга – родини, що включали робітників та службовців, третя – решта населення. Хоча ця градація далеко не досконала, вона дозволяє порівнювати житлові умови різних соціальних груп і робити певні висновки.

До сьомої групи джерел належать матеріали періодичної преси 20-х рр. ХХ ст. Вони різняться за походженням (надруковані в журналах союзного, республіканського чи регіонального значення) та тематикою. У масштабах Радянського Союзу виходив часопис «Вестник труда» [17], всеукраїнськими були журнали «Жилищная кооперация Украины», «Профилактическая медицина», «Друг детей», «Вісник соціального забезпечення» [18]. Як видно з назв, ці видання інформували про зміни в галузі організації та оплати праці, механізми вирішення житлового питання, завдання медичних установ та поширення медичної допомоги населенню, методи допомоги безпритульним дітям, організацію соціального забезпечення.

Серед місцевих видань треба назвати «Донецкий профессионалист», «Бюллетень Сталинского окружного совета профессиональных союзов», «Інформаційний бюлетень Артемівської окружної ради професійних спілок», «Спутник партийного работника Донбасса», «Профилактическая хроника Сталинского округа», «Просвещение Донбасса», «Донецкий пахарь» [19]. З абсолютною більшістю регіональних журналів 20-х рр. ХХ ст., окрім «Профилактической хроники Сталинского округа», можна ознайомитися у краєзнавчому відділі Донецької обласної універсальної наукової бібліотеки ім.Н.К.Крупської (м. Донецьк). Єдиною перешкодою опрацювання цього масиву інформації є те, що не всі випуски певних видань зберіглися. Але матеріали навіть тих підшивок, що зберіглися до наших днів, виконують важливу роль – дозволяють досягнути спектр проблем певних соціальних груп (робітників, службовців, інвалідів, безпритульних дітей тощо) або соціальних програм (спроби подолання житлової кризи, боротьба з безробіттям, налагодження діяльності елементарних служб комунального обслуговування тощо).

На шпальтах періодичних видань 1920-х рр. знаходяться різнопланові повідомлення: нормативні акти державних, партійних, профспілкових органів з коментарями та роз'ясненнями, аналітичні статті стосовно ринку праці, розмірів та способів обчислення заробітної плати, створення та функціонування дитячих будинків, санітарного стану міст та робітничих селищ Донбасу, а також невеликі замітки щодо складових повсякденного життя населення. В цілому названа періодика є вагомим складовим джерельним комплексом, що надає широкі можливості для вивчення теми дослідження.

Головною документальною базою нашої роботи є матеріали архівів м.Києва, Донецька, Луганська. Під час наукового пошуку було виявлено низку

неопублікованих документів у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Державного архіву Луганської області та особливо великий масив у фондах Державного архіву Донецької області.

Цінну інформацію про діяльність Донецької губернської біржі праці, результати обстеження окружних інспектур праці та місцевих колективів безробітних містять матеріали Народного комісаріату праці УСРР (фонд ЦДАВО України 2623). З них можна довідатися про правила реєстрації безробітних, регулярне штучне зменшення кількості потребуючих допомоги шляхом проведення «чисток» картотек, проблеми з впровадженням експертизи, яка мала уточнювати кваліфікацію претендента на посаду і т. ін.

Питанням соціального забезпечення присвячені документи Народного комісаріату соціального забезпечення (фонд 348). Зібрана в них інформація характеризує організаційний стан та загальний склад підопічних окрсоцзобезів Донбасу, успіхи та прорахунки реальної практики впровадження в регіоні різних видів допомоги (виплати пенсій, кооперування інвалідів-ремісників та кустарів, функціонування будинків для інвалідів).

З фонду Р-342 Народного комісаріату охорони здоров'я нами використані звіти про діяльність тубдиспансерів України за 1925/1926 р. та 1926/1927 р., які допомогли дослідити поширеність соціальних хвороб у східному регіоні країни та методи боротьби з ними.

Дані щодо рівня заробітної плати робітників трестів загальносоюзного та республіканського значення, а також матеріали щодо стану житлової кооперації в 1925/1926 р. було знайдено у фонді 337 ЦДАВО України (Державна планова комісія при Раді Народних комісарів).

У фонді 1 ЦДАВО України (Всеукраїнський центральний виконавчий комітет) було опрацьовано документи, які стосувалися різних форм боротьби з безробіттям, зокрема забезпечення цих заходів коштами, а також - про подальшу долю випускників дитячих будинків загалом по Україні. Проблемам безробіття та особливостям житлового будівництва в Донбасі присвячені використані нами матеріали справ з фонду 5 (Народного комісаріату внутрішніх справ).

Серед джерел, досліджених у фонді 1 ЦДАГО України, варто відзначити: доповідні записки про становище робітників, листи та заяви робітників Донбасу в ЦК КП(б)У стосовно поліпшення умов побуту, доповідь НКВС УСРР про стан житлової кризи на Україні, довідка про роботу серед батраків, інформація про стан та подальший розвиток комунального господарства в республіці.

Величезну кількість неопублікованих матеріалів, зміст яких відповідає темі дослідження, містять сховища регіональних архівів. Ці документальні джерела уточнюють та конкретизують певні складові реалізації соціальної політики радянської держави періоду НЕПу у Донбасі.

Особливе місце у вивченні впровадження нової соціальної стратегії в Донецькому регіоні в 1920-х рр. займають фонди Державного архіву Донецької області. Найбільша кількість опрацьованих справ належить саме їм. Це пояснюється тим, що найвагоміший пласт різноманітних даних, за якими можна

реконструювати події соціальної історії Донбасу зазначеного періоду, акумульований в матеріалах Донецького губернського виконавчого комітету рад солдатських, робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (фонд Р-1146), окружних виконкомів рад (Артемівського – фонд Р-1169, Сталінського – фонд Р-2, Маріупольського – фонд Р.-1202), Донецького губернського комітету КП(б)У (фонд 1) та окружних виконкомів КП(б)У (Артемівського – фонд 8, Сталінського – фонд 9, Маріупольського – фонд 11). Треба зазначити, що джерела з історії Луганської та Старобільської округи в роки НЕПу частково знаходяться в сховищах Державного архіву Донецької області, оскільки до 1925 р. ці регіони разом з іншими округами входили до складу Донецької губернії.

Серед матеріалів Державного архіву Донецької області в межах вивчення реалізації соціальної політики періоду НЕПу були використані протоколи засідань губернських і повітових комітетів КП(б)У, партійних конференцій, нарад завідуючих відділами, різного роду комісій при губкомах та повітових комітетах КП(б)У, губернських та повітових виконкомах. Доповіді, звіти, циркулярні листи, статистичні дані, відомості про соціально-економічний стан губерній та округ дають можливість скласти уявлення про методи впровадження різних соціальних програм та їх результати, про повсякденну реакцію населення Донбасу на дії влади всіх рівнів тощо.

Справи Державного архіву Луганської області суттєво доповнюють картину. Важливе значення мають фонди, яких структурно «не вистачає» Державному архіву Донецької області, а саме: Луганського виконавчого комітету рад солдатських, робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (фонд Р-243), Луганського (фонд П-34) та Старобільського (П-4) окружних виконкомів КП(б)У, а також фонди Луганської (Р-626) та Старобільської (Р-1272) окрінспектури соціального забезпечення, відділу праці (відповідно Р-599 та Р-1268), Луганського окружного відділу місцевого господарства (Р-597) та інші. Особливий інтерес викликають документи фондів, в яких відображено діяльність відділів комунального господарства, праці, дані про структуру робітничого та селянського родинних бюджетів, відомості про роботу серед батраків, житлове будівництво та інші складові соціальної історії 1920-х рр.

Таким чином, комплекс різних за своїм характером та структурою груп документів, які стали джерельною базою дослідження:

- а) забезпечив рішення тих наукових завдань, які були сформульовані нами;
- б) дозволив достатньо повно охарактеризувати реалізацію нового курсу соціальної політики в Донбасі у 1920-х рр., і зробити відповідні висновки.

*

*

*

Аналіз історіографічного доробку попередників і джерельної основи нашого дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

1. За умов значної кількості робіт, присвячених вивченню різних аспектів внутрішнього життя країни 1920-х рр. взагалі, та зокрема певних елементів соціального розвитку, комплексне дослідження соціальної політики радянської держави та її реалізації в Донбасі у період НЕПу досі не було зроблено. Серед сюжетів, які найслабше представлені в історіографії, слід назвати регіональні особливості охорони материнства та дитинства, благоустрою міського простору, організації реабілітації інвалідів;
2. Багатофакторність теми, що включає такі напрямки, як матеріально-фінансова та соціально-побутова забезпеченість різних соціальних груп в регіоні, аналіз окремих заходів у галузі охорони здоров'я, соціального захисту безробітних, сиріт, інвалідів, тимчасово непрацездатних осіб, обумовила залучення різноманітних за своїм змістом та формою джерел. Вони становлять репрезентативну джерельну базу, яка є повною і певною.

РОЗДІЛ 2.

ЗАРОБІТНЯ ПЛАТНЯ, ПРИБУТКИ ТА ВИТРАТИ

Забезпечення самодіяльної частини населення доходами у вигляді оплати праці або продукції приватних сільських господарств є запорукою нормального розвитку держави. Тому створення умов для стабільного функціонування цієї системи мало і завжди матиме для вищих органів влади виняткове значення. До того ж, достатній матеріальний рівень життя представників всіх верств суспільства не просто захищає країну від багатьох соціальних негараздів, але й сприяє більш швидкому подоланню вже існуючих проблем.

Докорінна пертурбація принципів та механізмів оплати праці робітників та службовців, цінової політики, систем постачання та внутрішньої торгівлі після закінчення періоду військового комунізму вимагає детального вивчення і осмислення. Адже гарантування такого ступеня матеріально-фінансової забезпеченості працюючих, який задовольняв хоча б їх життєво необхідні потреби та потреби членів їхніх родин, а в ідеалі – всі наявні потреби людини (культурного розвитку, покращення побуту тощо), можна вважати наріжним каменем державної соціальної політики.

2.1 Оплата праці.

В умовах відходу від принципів військового комунізму в царині трудових відносин відродилася наймана праця. Основним джерелом доходів найманих працівників підприємств, установ та господарств стала заробітна платня.

Перед тим, як перейти до аналізу джерел та структури матеріального забезпечення різних верств суспільства в період НЕПУ, необхідно зауважити, що чітке осмислення цього питання неможливе без урахування та тлумачення значної кількості термінів. Наприклад, розрізняють номінальну та реальну заробітню платню. Номінальна заробітна платня – це сума грошей, яку одержав робітник за годину, день, тиждень, місяць. А реальна – це кількість товарів і послуг, яку може придбати працівник за отриману ним номінальну зарплатню [1].

Розгалужений понятійний апарат не можна назвати найбільшою проблемою вивчення цього періоду. Значні ускладнення при розгляді економічної ситуації періоду НЕПу загалом, та зокрема аспектів оплати праці, виникають через паралельне існування в той час різних справжніх та умовних грошових систем. Винагорода за виконану роботу могла бути обчислена в радянських знаках, червінцях, або в московських чи місцевих (товарних,

бюджетних) карбованцях. Дві перші категорії домінували у готівкових масах відповідно до і після проведення у 1924 р. грошової реформи. Третя репрезентувала результат розрахунку, згідно з яким загальну суму номінальної заробітної платні ділили на вартість бюджетного набору з 24 видів товарів (15 продуктів харчування та 9 промислових речей першої необхідності), що до війни на приватному ринку Москви коштували 10 крб. [2].

На початку 1920-х рр. заробітню платню виплачували радянськими грошовими знаками за курсом товарного карбованця, тож останні виконували роль своєрідної амортизації для заробітків населення. Вони були засобом збереження цієї частини доходу працівника від інфляції завдяки тому, що вираховувалися чотири рази на місяць та співвідносилися із постійною зміною цін.

Розглянемо загальні умови та способи отримання працюючим населенням Донбасу своїх заробітків у роки НЕПу. Структура заробітної платні була неоднорідною. У першій половині 1923 р. в Донецькій губернії вона складалася з таких частин [3]: 1) грошова сума, що видавалася робітнику готівкою; 2) натуральна видача; 3) сума так званих «неявних виплат» – утримання платежів за квартиру, опалення та освітлення, різного роду пожертв та внесків (наприклад, до каси взаємодопомоги). Пересічний розподіл цих частин у вказаний період часу виглядав так: 60% заробітної платні становила грошова винагорода, 20% - натуральні видачі та 20% – різного роду утримання [4]. Така практика була обумовлена конкретно–історичними умовами, мала свої плюси і мінуси.

Треба підкреслити, що двадцятивідсоткова натуралізація заробітку на початку 1923 р. свідчить про певне зниження тенденції видавати зароблене продуктами широкого попиту, яка була характерна для 1921-1923 рр. Наприклад, у листопаді 1922 р. робітники Донбасу отримували натурою 36% сукупного заробітку [5]. З одного боку, на початку 1920-х рр. ця практика дозволяла працівникам «втриматися на плаву» в умовах післявоєнної розрухи та голоду, з іншого – була скоріше екстремним кроком, який, звичайно, не міг задовольнити індивідуальних потреб кожного (а вони суттєво відрізнялися залежно від віку, складу родини, стану здоров'я і т.ін.). Труднощі та збитки, пов'язані з продажем непотрібної «натури», змушували робітника пристосовувати своє споживання до складу отриманого пайка.

Ще однією нетиповою для сучасності формою видачі заробітної платні в першій половині 20-х рр. ХХ ст. були так звані «бони». Це штучний вид грошей, який можна було використати тільки в конкретних кооперативах, або в державних їдальнях. Останні почали більш-менш стабільно функціонувати в Донецькому регіоні з 1925 р. (в Луганську, Сталіно, Краматорську, Артемівську). Керівництво кооперативів та їдалень обмінювало накопичені «бони» на гроші в рудоуправліннях, крім того, керівництво їдалень могло розрахуватися ними за товари безпосередньо в кооперативах [6].

За даними І.М.Дубинської в листопаді 1923 р. гірники Донеччини отримали «бонами» на кооперативи Союздонбасейну 18% свого заробітку, металісти – 9%, а хіміки – 29% [7]. В архівних матеріалах зафіксовані більш високі цифри. У документі «Доповідь по роботу тресту «Хімвугілля» в 1923/1924 р.» зауважено,

що протягом поточного року близько 50% заробітньої платні виплачувалося у формі кредитування для кооперативів, а на деяких підприємствах цей показник досягав 75 % [8].

Насправді, це був ще один варіант натуралізації заробітку, оскільки він обмежував свободу витрат. Найбільше нарікань такий спосіб виплат викликав з боку сезонних робітників – вихідців з сільської місцевості. Так, влітку 1924 р. у політичному листі стосовно Горлівського кустпарткому зазначалося, що «питання з виплатою заробітньої платні всіх робітників перебуває у вкрай безнадійному становищі, особливо з будівельниками, яких не влаштовує кредитування через потребу відправлення коштів до родин у села» [9]. Хоча і ті, хто витрачав зароблене на місці, мали претензії до такої системи. Справа в тому, що необхідні товари не завжди були наявні в кооперативі, тому робітник змушений був купувати інші продукти та речі, щоб потім продавати чи обмінювати їх на ринку. Практика використання бонів була припинена тільки з 1925 р. [10].

Іншим проблемним моментом, який містився в самій структурі заробітної платні і дратував працюючих, були нескінченні відрахування. У 1922 р. всі витрати громадсько-політичного спрямування (допомога західноєвропейським робітникам, Червоній армії, внески до профспілок) та частина видатків культурно-освітнього характеру (виписка газет тощо) робилися не особисто, а шляхом механічного утримання певних сум із заробітку. Надзвичайна інтенсивність таких відрахувань змусила IV-й губернський з'їзд профспілок у травні 1923 р. прийняти постанову, якою встановлювалася їх крайня межа у 5%. Однак, на практиці відрахування з робітників сягали 10-12 %, не дивлячись на те, що тепер вони сплачувалися добровільно за підписними листами (вірогідно, агітація та тиск низових профспілкових органів були завеликими). Тож наступний пленум у січні 1924 р. постановив обмежити ці видатки 4%, причому в цю цифру мали входити як відрахування регулярного характеру, так і ситуативні, пов'язані з проведенням різного роду кампаній [11].

Це питання насправді хвилювало працюючих і вимагало результативного вирішення. У лютому 1924 р. в журналі «Спутник партійного работника Донбасса» зазначалося: «Відрахування досягають таких розмірів, що робітникам, особливо нижчих розрядів, нічого отримувати, а інколи ще створюється заборгованість на наступні місяці» [12].

Мабуть, найбільш впливовим чинником, який погіршував матеріальне становище робітників та службовців Донбасу в період НЕПу, була затримка фактичних виплат заробітньої платні. В умовах швидкого зростання цін на початку 1920-х рр. населення зволікало з купівлею товарів та «розтягувало» наявні на більшій терміни. До того ж інфляція просто «з'їдала» частину заробленого, знижуючи рівень фактичного доходу. Такі процеси спостерігалися влітку 1923 р., коли майже в усіх галузях народного господарства заробітня платня почала видаватися несвоєчасно. Наскільки це відобразилося на людях можемо судити з даних спілки металістів Донбасу, наведених у таблиці:

Зменшення розміру реальної заробітної платні робітників та службовців
металургійних підприємств Донбасу влітку 1923 р.
через несвоєчасну виплату [13]

Назва підприємства	% падіння реальної заробітної платні	
	мінімальне падіння	максимальне падіння
Юзівський комбінат	6,2	38,9
Петровський завод	9,1	46,9
Маріупольський завод	3,2	29,2
Краматорський завод	2,6	23,7

Враховуючи, що в цей період заробіток більшості робітників Донецького регіону був дуже малим і складав у гірників – 29,6%, у металістів – 30,8 %, а у хіміків – 21,9 % довоєнних ставок [14], навіть найменші втрати грошей через затримку виплат, не кажучи вже про вагомі розміри цих втрат на Петровському заводі та Юзівському комбінаті, викликали обурення та протести.

Достатньо згадати, що абсолютна більшість страйків у Донбасі в першій половині 1920-х рр. була викликана саме затримкою заробітної платні. Дослідниця соціальних конфліктів на підприємствах східного регіону К.М.Брага звернула увагу на те, що домінуючою причиною хвилі страйків 1923 р. стала нерегулярна видача грошей, і тільки в окремих випадках вони виникали на підставі виплати заробітної платні сурогатами, збільшення норм виробітку та незадоволення розмірами зарплатні [15]. Цікаво, що в цій ситуації робітники вимагали видачі тільки заробітку і дуже рідко – виплати курсової різниці (за підрахунками Т.М.Філіпенко – лише у 3,7% страйків) [16].

Як з'ясувалося, збільшення реального розриву між заробленим та отриманим провокувалося не тільки часом та способом виплат, різновидом грошей, але й їх номіналом. З постанови Бюро Юзівського окружкому від 18 вересня 1923 р. можна дізнатися, що внаслідок видачі заробітку карбованцями великого номіналу робітники проводили 3-5 днів у чергах до відділів Держбанку, бо він мав розпорядження здійснювати розмін лише в індивідуальному порядку, або йшли на ринок. У першому випадку працівник нехтував робочим часом, у другому – втрачав частину коштів через неадекватний курс обміну. Окружком наполягав на тому, щоб губком вдався до таких заходів: 1) домігся санкції здійснювати розмін не особисто робітникам, а заводоуправлінням; 2) дозволив виконкому використовувати податкові надходження для розміну купюр через заводоуправління [17].

Але цим проблема не була вирішена, продовжувала дошкуляти як працівникам, так і керівникам підприємств. На 3-му пленумі райкому металістів, якій відбувся 10-13 квітня 1924 р., зазначалося: «Значних труднощів зазнають металісти через те, що зарплатня видається великими купюрами. На групу робітників видають папірець в 10 і навіть 25 карбованців. Їх розмінювання дуже складне і займає багато часу. Трапляється, що кошти прибувають на завод для

розподілу між робітниками вже із запізненням, і все-таки доводиться затримувати виплату ще на 5-6 днів, щоб розмінати великі гроші» [18].

Цікаво, що в архівних документах місцевого походження факт розрахунків карбованцями фіксується до їх формального утвердження в якості твердої валюти. Донецька губернія стала першим регіоном в країні, у якому з початку 1923/1924 операційного року ще до офіційного проведення грошової реформи перейшли до нового способу обчислення заробітної платні – в карбованцях [19]. Водночас Постановою СТО № 340 визначалося, що видаватися заробітня платня в твердій валюті мала тільки з 1 березня 1924 р. За цією постановою Донецька губернія була віднесена до 2-го територіального поясу впровадження реформи як район середнього рівня цін [20]. На практиці систематичні трудові конфлікти в Донбасі обумовили дострокове введення карбованця, що мало зменшити залежність реальної заробітної платні від нерегулярності її виплат. Однак, знецінення радянських знаків відбувалося настільки швидко, що курс карбованця не встигав за ростом цін, і до самого проведення грошової реформи систематично знижувався. В результаті на 1 квітня 1924 р. карбованець зберіг тільки 67% своєї купівельної спроможності порівняно з жовтнем 1923 р. І тільки з вересня 1924 р. починається впевнена стабілізація курсу карбованця [21].

Треба підкреслити, що одночасне існування різних грошових систем на теренах Донбасу, як і всієї країни, поряд з іншими факторами створювало неабиякі проблеми. Вони викликали негативну реакцію не тільки звичайних робітників, а й господарського та партійного керівництва. Важлива інформація, яка характеризує стан справ в галузі фінансового забезпечення стимулів праці, міститься в доповіді під назвою «Про чергові питання заробітної платні в Донбасі», що була представлена на засіданні VI-го Пленуму Губкому 3 березня 1924р. Доповідач Радченко наголошував на існуванні великих розбіжностей між урядовими та профспілковими інстанціями в питаннях заробітної платні. «Директива про втримання заробітної платні на рівні листопада 1923 р. не виконана. Зарплатня фактично знизилася. Це відбулося внаслідок затримки виплати, бо господарчі органи у зв'язку з грошовою реформою не отримують грошей від держави [22]». Виходить, що достроковий перехід на обчислення заробітної платні в карбованцях ще не гарантував їх регулярної появи в регіоні. У словах доповідача відчувається образа на центральні союзні органи влади за неухвагу до Донбасу, віднесення його до 2-го територіального поясу: «У той час, як в Москві, Петрограді і Харкові робітники вже отримали заробітню платню в металевих знаках, т. Рухимович (представник Донвугілля) взагалі ще не знає, коли донецькі робітники отримають свій заробіток» [23].

Перейдемо до розгляду динаміки заробітної платні робітників, сільськогосподарських робітників та службовців.

В умовах існування декількох систем обчислення заробітку робітників на першому етапі НЕПу, звернемо увагу не на абсолютні цифри доходів працівників різних виробничих груп, а на умовні показники їх матеріального становища, які можна співвіднести з чимось зрозумілим. Таким наочним індикатором є прожитковий мінімум. Використовуючи його у розрахунках заробітної платні, можна дохідливо пояснити, чи вистачало робітникам та їх родинам заробітку.

Отже, для визначення реального значення заробітньої платні 1923-1924 рр. тобто для з'ясування, наскільки вона забезпечувала потреби робітників, порівняємо її з вартістю бюджетного набору того ж періоду. Результат зіставлення відображено в «Додатку Б», що характеризує розмір заробітків у відсотках по відношенню до прожиткового мінімуму. З аналізу даних цієї таблиці робимо наступні висновки:

а) пересічна заробітня платня робітників всіх виробничих груп в Донбасі зростала протягом 1923р. – першої половини 1924 р.;

б) першість в розмірах оплати праці належала таким галузям господарства, як поліграфічне виробництво, шкіряна промисловість, виготовлення вбрання;

в) найнижчі заробітки отримували робітники, що займалися обробкою деревини, виробництвом машин, інструментів та апаратів, видобутком та обробкою каміння, землі та глини (до цієї групи входять склярські, керамічні та цементні заводи);

г) в середньому заробітня платня робітника Донбасу тільки у першій половині 1924 р. перевищила відмітку двох прожиткових мінімумів. Враховуючи, що пересічно робітнича родина складалася з чотирьох осіб [24], винагорода за працю голови родини не була достатньою для забезпечення потреб всіх її членів.

Наочно відтворити різницю розмірів оплати праці представників різних виробничих груп Донбасу (знов-таки у відсотках до вартості бюджетного набору за той же період) допоможе графік, розміщений в «Додатку Б». Він був створений на основі попередньої таблиці. Значний відрив заробітків робітників поліграфічного виробництва, шкіряної промисловості та виготовлення вбрання від решти груп, який продемонстровано відповідними кривими графіку, обумовлено двома чинниками. По-перше, хаотичний підйом заробітньої платні в період перших років НЕПу призвів до того, що в галузях легкої промисловості, яка мала обігові кошти, зростання заробітків відбувалося дуже інтенсивно, а в галузях важкої індустрії, яка значною мірою працювала за допомогою державних дотацій, збільшення доходів працівників не було таким швидким [25]. По-друге, існувала відмінність в кваліфікації середньостатистичного робітника різних груп виробництв, що суттєво відбивалося на середній платні. Якщо пересічний шахтар чи металург мав найнижчу кваліфікацію, то «середній працівник поліграфічного виробництва є певною мірою майстром» [26].

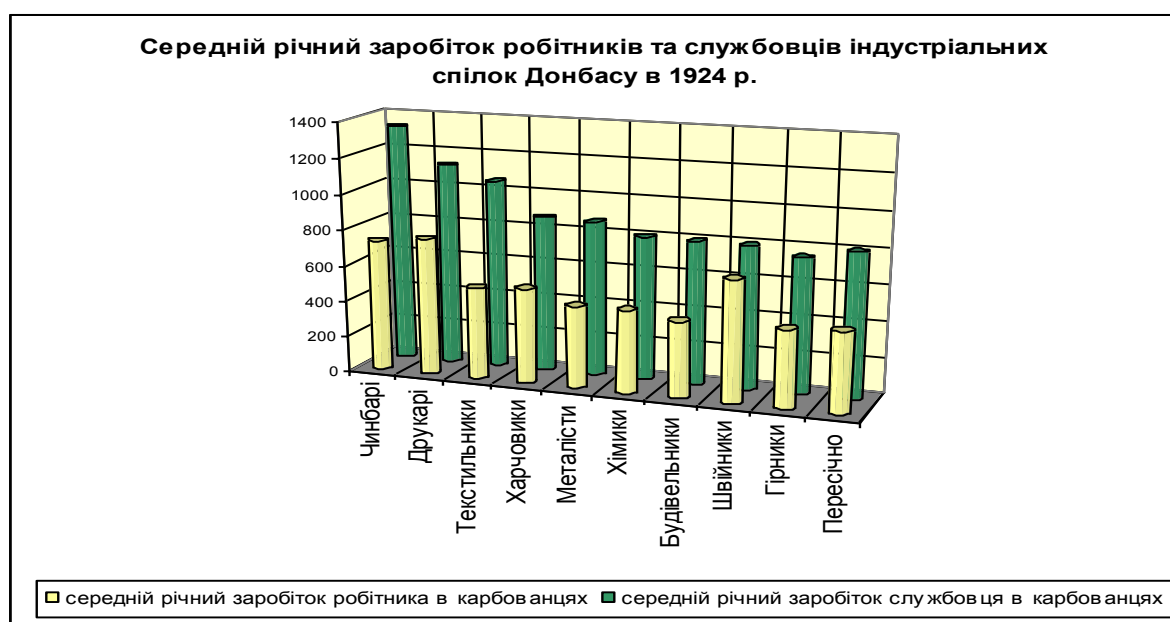
Наступним етапом вилучення та аналізу інформації про винагороду за працю робітників в 1923-1924 рр. стало створення графіку («Додаток В»), за допомогою якого можна простежити динаміку змін заробітньої платні у Донбасі. Механізм розрахунків виглядає так: відсотковий показник кожної групи за січень-березень 1923 р. приймається за одиницю. Показники наступних відрізків часу цих же дванадцяти категорій діляться на відсоткові значення першої колонки. Отримуємо відповідь, наскільки значними були падіння та підвищення винагороди за виконану роботу для кожної групи протягом 1923-1924 рр. Такий графік не дозволяє побачити загальну картину розташування галузей промисловості на різних щаблях відповідно до розміру заробітків їх працівників

(цю функцію виконує попередній графік), його призначення – встановити темпи змін в кожній окремій групі.

Отже, можемо констатувати, що найбільш інтенсивно зростала заробітня платня хіміків. З початку 1923 р. до середини 1924 р. вона збільшилася у 1,8 рази, хоча в абсолютному рейтингу займала лише четверту сходинку. Масштаби виплат винагороди за працю в машинобудівній, шкіряній, деревообробній промисловості та в галузі видобутку та обробки каміння, землі та глини демонстрували дуже аритмічний розвиток з великими сплесками зростання в 1,5–1,7 рази, але влітку 1924 р. збільшилися порівняно з точкою відліку лише в 1,3 рази. Стабільне регулювання оплати праці, спрямоване на поступове її зростання, спостерігалось в групах металообробки, виробництва та передачі електроенергії, водопостачання, виробництва харчових продуктів та напоїв, виробництва вбрання. У спокійному ритмі врешті-решт доходи в цих галузях перевищили початкові у 1,1–1,3 рази. Цікаво, що поліграфічне виробництво, яке за даними попереднього графіку було одним з найбільш високооплачуваних (робітники цієї галузі забезпечували собі від трьох до трьох з половиною прожиткових мінімумів на місяць), майже зовсім не відчувало змін оплати праці і наприкінці періоду, що розглядається пропонувало працівникам рівно стільки ж, скільки на початку розгляду (тобто одиницю). Єдина галузь, в якій протягом січня-березня 1924 р. відбувалося падіння до позначки 0,9 було виробництво з обробки змішаних волокнистих речовин, але й там ситуація стабілізувалася на рівні підвищення у 1,3 рази влітку 1924 р.

Таким чином, на основі аналізу обох графіків можемо стверджувати, що навіть різке збільшення розмірів заробітньої платні певної групи (наприклад, хіміків), інтенсивність якого випереджала всі інші групи, не гарантувала лідерства рівня оплати робітників хімічної промисловості серед інших категорій працівників Донбасу. Тобто, пересічне матеріальне становище працівників різних виробництв більше залежало не від політики «вирівнювання» та регулювання фінансових стимулів праці державою, партією та профспілками, а від стартових умов, конкретно-історичних обставин та рівня кваліфікації працюючих.

Повертаючись до загальної картини розподілу підприємств Донбасу різних напрямків за рівнем матеріального добробуту співробітників, звернемо увагу на розміри заробітньої платні службовців. Маємо в розпорядженні дані, за якими можна не тільки охарактеризувати фінансове забезпечення службовців, а й порівняти його з платнею робітників. У Діаграмі 2.1 відображене зіставлення середнього річного заробітку робітників та службовців індустріальних спілок Донбасу в 1924 р. [27].

Зупинимося докладніше на елементах діаграми. Найвища середня зарплатня службовців у 1924 р. належала чинбарям, друкарям та текстильникам; найнижча – гірникам. Що стосується співвідношення між зарітком робітників та службовців, то найбільший розрив спостерігався у текстильників (пересічно службовець отримував вдвічі більше, ніж робітник), металістів (службовці заробляли на 89,7% більше, ніж робітники) та будівельників (на 87,7% більше). Найменша різниця між середнім зарітком робітників та службовців існувала у швачок і складала 17,7%.

Не слід забувати, що це узагальнені цифри, які характеризують головні тенденції. В окремих випадках показники можуть суттєво відрізнятись від середніх цифр. Так, якщо виокремити серед маси службовців промисловості інженерів, слід визнати, що звичний для них розмір зарітку не відповідав пересічному. За даними Донецького губернського міжспілкового бюро інженерів у 1924 р. зарітна плата спеціалістів-техніків в Донбасі коливалася від 50 до 175 крб.; найбільш кваліфіковані спеціалісти отримували 250-400 крб. щомісячно (тобто 3 000–4 800 крб. щорічно) і на додаток премію. Крім того, вони безкоштовно користувалися квартирою, опаленням, освітленням, транспортними засобами (останні надавалися тільки спеціалістам найвищої кваліфікації)[28]. Це приклад застосування «буржуазного» методу залучення технічної інтелігенції до соціалістичного будівництва. Проте дослідниця С.П.Гнітько зауважує, що «період НЕПу був часом неоднозначних зрушень в її матеріально-побутовому становищі. З одного боку, воно поступово покращувалося у порівнянні з роками розрухи, з іншого – залишалось набагато гіршим у порівнянні з дореволюційними часами... Соціальна політика держави була ще одним засобом підкорення інтелігенції» [29].

Огляд розмірів оплати праці службовців треба доповнити інформацією про матеріальний стан членів спілки розумової праці. Ця група давала значне

зниження абсолютних показників заробітку порівняно з співробітниками промислових підприємств. Середній річний заробіток радпрацівників складав 614,22 крб., а членів спілки медикосантруд – тільки 383,20 крб. Тобто, винагорода за працю радпрацівників була на 23,71% нижче заробітку індустріальних службовців; середня оплата праці спілки медикосантруд взагалі була на 14,6% нижче, ніж середній заробіток робітника. Остання ситуація пояснюється тим, що серед співробітників медичних установ певну частку становив некваліфікований персонал – санітари, няні [30].

Що стосується заробітної платні вчителів, з архівних даних вилучаємо приклад Юзівської округи, в якому на початку 1924 р. весь кадровий склад шкіл отримував винагороду за працю з коштів місцевого бюджету. В сільських школах середній заробіток вчителя дорівнював 27,18 крб., техперсоналу – 9,09 крб. У школах організованого пролетаріату вчитель отримував 31,41 крб., а техперсонал – 13,41 крб. [31].

Через відсутність синхронних даних стосовно оплати праці робітників та службовців Донбасу у другій половині 1920-х рр. для з'ясування провідних тенденцій будемо використовувати приклад Сталінської округи, з якої така інформація існує. Отже, звернемо увагу на «Додаток Г». У індустріальній групі, як і в попередній період, збереглася та навіть збільшилася відстань між розмірами оплати робітників та службовців. Так, якщо в 1924 р. службовці отримували в середньому у 1,8 разів більше, ніж робітники, то в 1926/1927 р. заробляли вже у два рази більше.

Найвища заробітня платня серед робітників Сталінської округи належала друкарям (91,23 крб. в місяць), найнижча – працівникам цементної та керамічної галузі (відповідно 51,63 та 56,08 крб. в місяць). Серед службовців за рівнем оплати праці лідирували представники металургійної, поліграфічної та машинобудівельної груп (149,53 крб., 144,92 крб., 142,6 крб.), а найменше отримували співробітники цементної, харчової та керамічної галузі (відповідно 106,45 крб., 107,72 крб. та 109,97 крб.) Найбільша розбіжність між заробітками робітників та службовців існувала у металургів, де прибутки службовців у 2,1 рази перевищували заробітки робітників, а найменша спостерігалася у виробників шкіряного взуття, де співробітники отримували тільки в 1,5 рази більше, ніж робітники.

Знов-таки по Сталінській окрузі маємо відомості про норми оплати праці працівників освіти («Додаток Д»). Завдяки однаковим територіальним та часовим межам цього документу з наведеними вище даними про заробітки робітників та службовців в промисловості маємо змогу найбільш ефективно та точно провести порівняння матеріального забезпечення цих категорій працюючих.

Як і раніше, розміри заробітної платні освітян у 1927р. значно поступалися рівню оплати індустріальних службовців, та навіть не дотягували до середньої зарплатні робітників (за виключенням освітян, які займали посади завідуючих семирічками, та профшкіл 1-ї та 2-ї категорій). Винагорода за працю міських вчителів була трохи вагомішою, ніж оплата їхніх колег в сільській місцевості та промислових районах, що займала паритетні позиції.

З'ясувати деталі матеріального становища мешканців сільської місцевості в період НЕПу видається більш складним завданням. По-перше, ця тема була менш популярною, а через те менше згадуваною у джерелах порівняно із сюжетом рівня добробуту робітників, по-друге, заробітню платню отримували виключно наймані працівники, які становили незначну частку сільського населення (зокрема, батраки, сільська інтелігенція, службовці тощо).

Почнемо з характеристики рівня доходів сільськогосподарських робітників. Послугами батраків користувалися радгоспи, лісництва, сільські товариства та одноосібні господарства, причому найбільше їх потребували останні. Так, протягом 1925 р. у Маріупольському окрузі в сільськогосподарських підприємствах працювало від 200 до 400 батраків, у той час, як в одноосібних господарствах – 4.500 [32].

Використання найманої праці на селі поширювалося з плином часу. Так, у 1926 р. в Луганській окрузі було 1769 селянських господарств, які постійно або тимчасово використовували працю найманих робітників, загалом в них працювало 3 684 батрака. У 1927 р. було зареєстровано вже 3684 господарства та 6 627 батраків[33].

Матеріали трудових договорів, що були укладені в Донецькій губернії у 1924 р., засвідчують, що серед форм оплати праці наймитів домінувала грошова (50,5%), друге місце займала натуральна (35,5%), третє – змішана форма (14%) [34].

Розмір винагороди за працю залежав не тільки від досвіду, віку та фаху особи, а й від пори року та географічного розташування місця роботи. В окремих округах середній заробіток був різним: в Луганській окрузі він сягав відмітки у 27 крб. 99 коп., а в Старобільській падав до 8 крб.20 коп. [35]. В цілому по губернії заробітня платня батрака у 1924 р. становила 17 крб. Коливання цієї суми в межах різних спеціалізацій та вікових груп відображує наступна таблиця:

Таблиця 2.2

Співвідношення середньої заробітньої платні сільськогосподарських працівників Донецької губернії різних професій та вікових груп у 1924 р. [36]

вікова категорія	пастухи	польові сільсько-господарські робітники	городні робітники	хатні робітники	няні	за всіма категоріями
дорослі	22,76 крб. (100%)	13,53 крб. (100%)	14,00 крб.(100%)	10,87 крб. (100%)	7,47 крб. (100%)	17,00 крб.(100%)
підлітки	41,9%	63,3%	90,2%	83,0%	119,4%	49,8%
малолітні	27,0%	74,2%	88,9%	79,2%	91,8%	42,3%

Як бачимо, рівень оплати праці був дуже строкатим. Найбільший середньомісячний заробіток (чабана) перевищував найменший (няні) у три рази. Суттєва відмінність спостерігається між можливостями дорослих, підлітків та малолітніх забезпечити себе доходом. Навіть враховуючи першість рівня оплати підлітків у сфері догляду за малечею (119%), в цілому неповнолітні та діти

отримували вдвічі менше, ніж дорослі працівники. Разом з тим, за висновком сучасного дослідника В.М.Смирнова, саме Донбас вирізнявся найвищими зарплатнями сільських найманих робітників у республіці [37].

У кращому становищі були батраки, які працювали в радгоспах, лісництвах, та на кінних заводах. У 1924 р. ця категорія в середньому отримувала 19 крб. 25 коп. щомісячно. Це трохи менше, ніж заробіток чабана, але більше доходів всіх інших категорій сільськогосподарських робітників. Водночас, службовці радгоспів та кінних заводів, як і слід було очікувати, заробляли значно більше – в середньому 50 крб.52 коп. [38].

Поступово розміри заробітної платні батраків, як й інших робітників республіки, зростали. Покращення матеріального становища сільськогосподарських робітників можна розглянути за допомогою таблиці, представленою в «Додатку Е», що демонструє динаміку заробітків в Луганській окрузі. Заробіток дорослих батраків у 1927 р. порівняно із 1926р. зріс на 23%, неповнолітніх – на 28,6%, пастухів – на 17,3%, підпасків – на 35,3%, робітників радгоспів – на 14,8%.

Для більш чіткого розуміння темпів зростання доходів цих категорій робітників протягом другої половини 1920-х рр., створимо графік, в якому за браком однорідних даних використаємо загально губернські показники 1924-го року та характеристики Луганської округи 1926-1927 рр. Результат можна побачити в «Додатку Ж». Через відсутність ідентичних показників маємо змогу порівняти матеріальний рівень тільки окремих груп батраків. Лінії графіку засвідчують, що заробітки робітників радгоспів та підпасків зростали абсолютно синхронно на першому етапі вивчення (1924-1926 рр.), так само, як доходи робітників радгоспів та пастухів на другому етапі (1926-1927 рр.). Дещо зашвидке підвищення заробітної платні пастухів (воно у 1,7 разів випереджало темпи росту доходів інших двох груп) спостерігалось на першому відрізку. Взагалі, у другій половині 1920-х рр. чабани зберегли за собою першість в оплаті праці порівняно з іншими категоріями найманих сільськогосподарських робітників.

Враховуючи, що батраки мали свою профспілку і їх зарплата поступово зростала, ситуація з механізмами оплати праці навіть у другій половині 1926 р. залишалася нерегульованою. Серед найбільших негараздів цієї сфери в «Інформаційному звіті Луганського окрпарткому за квітень-вересень 1926 р.» називалися:

1. здійснення оплати обробкою землі;
2. натуралізація заробітної платні, до того ж якість продуктів не підлягала обговоренню;
3. при підписанні трудових угод не враховувався прожитковий мінімум, в результаті чого батрак не забезпечував себе на зимовий період;
4. батраки майже не користувалися вихідними, особливо пастухи[39].

Крім того, саме профспілці «Всеробземліс» належали успіхи в пом'якшенні побутових умов чабанів. У 1928 р. при підписанні трудових договорів у Донбасі вдалося обумовити надання кожному пастуху харчування та нічлігу за рахунок громади. До того побутувала практика, коли пастухи по черзі ходили їсти та спати [40].

Таким чином, розгляд питання про оплату праці приводить до наступних висновків:

1. Головним джерелом доходу працюючого населення Донбасу в період НЕПу була заробітня платня. Її отримували всі верстви самодіяльного населення, які були найманими працівниками (робітники всіх груп виробництва, службовці індустріальної, освітньої, медичної сфери, батраки). До цих категорій не входили селяни, які вели власне господарство і жили з продажу та споживання продуктів власного виробництва;
2. Заробітня платня в зазначений період часу набула дуже складних характеристик. Вона мала декілька систем обчислення, складну структуру та нерівномірну динаміку стосовно конкретних груп працівників. Поступово відбувалося підвищення її абсолютних показників. Наскільки воно було реальним і як відображувалося на можливості найманих робітників різних галузей забезпечити власні потреби, побачимо при аналізі статей бюджетів населення.

2.2 Динаміка прибутків

Охарактеризувати динаміку, структуру та особливості наповнення та витрат бюджетів населення Донбасу в період НЕПу маємо змогу завдяки проведенню в республіці протягом 1920-х рр. низки одиничних та поточних обстежень із залученням представників регіону. Вони переважно стосувалися матеріальних умов життя робітників та їх родин. Відомості стосовно селян, інтелігенції, кустарів, торговців містяться в архівних джерелах. Підбиття бюджету донецьких робітників проводилися в червні, листопаді та грудні 1922 р., листопаді-грудні 1923-1927 рр.

Почнемо з аналізу прибуткових статей бюджету робітників. Головну частину доходів цієї соціальної групи Донбасу протягом 1920-х рр. складала заробітня платня робітників та членів їх родин. У листопаді 1923 р. її питома вага дорівнювала 88,8 % всіх прибутків.

Слід звернути увагу на те, що саме в цей період робітники регіону отримали не тільки чергову виплату заробітку вчасно, але й погашення заборгованості заробітньої платні за попередній час [1]. Побічним доказом концентрації кількох грошових видач в листопаді є результат порівняння дохідних бюджетів робітників деяких російських та українських губерній. Промислові працівники Донбасу із показником 44,61 умовних московських крб. на одно господарство та 16,03 – на одну особу не просто перевищили середньостатистичні цифри, які дорівнювали 41,15 бюджетних крб. на одне господарство для столиць і 34,76 крб. для провінції, за розміром доходів у листопаді 1923 р. вони випередили робітників Москви, Ленінграду, Уралу та інших місцевостей, зайнявши третю сходинку у переліку обстежених [2]. Отже, заробітня платня складала 88% суми всіх прибутків місяця, що можна вважати

одним з найвищих результатів у першій половині 1920-х рр., коли надто часто відбувалася затримка видачі коштів з різних причин.

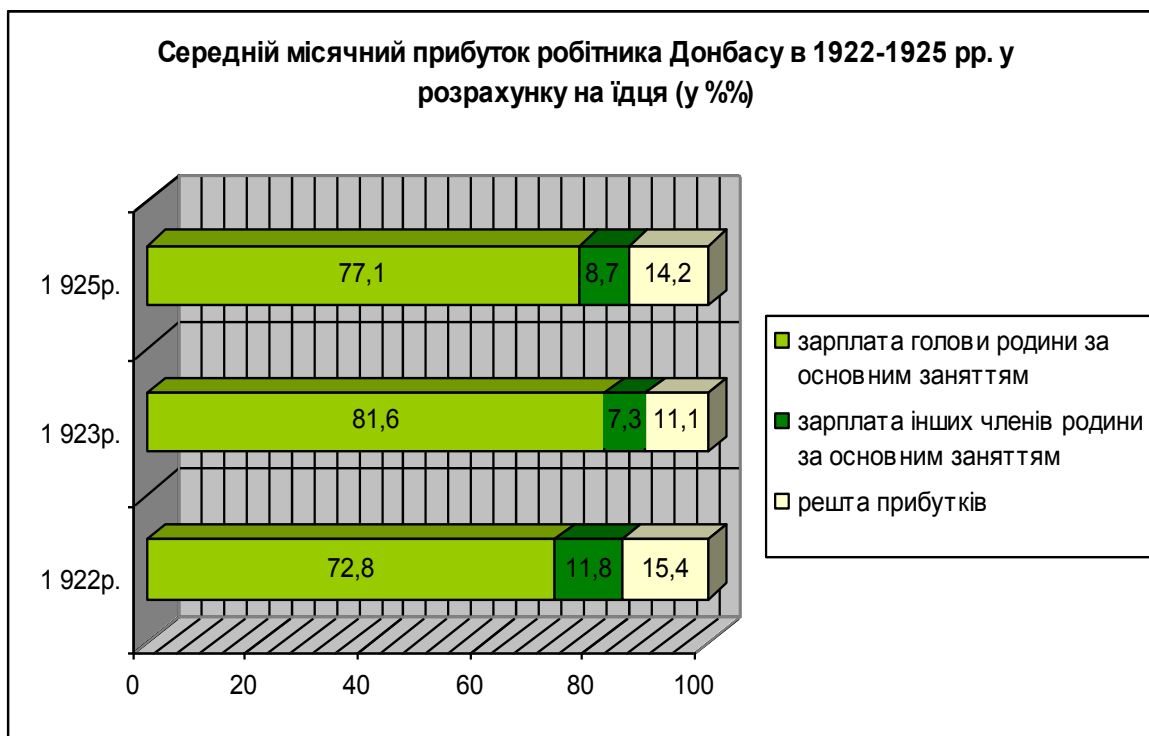
Для аналізу ситуації важливим є той факт, що навіть протягом місяця, найбільш вдалого в фінансовому плані, заробітня платня не забезпечувала необхідних потреб родин гірників, металістів та хіміків на 100%.

Доля винагороди за працю в загальній сумі прибутків родинного бюджету робітників регіону в листопаді 1922 р. складала 75,8% (а саме 76,7% у гірників і 73,4 % у металістів)[3], в грудні 1922 р. – 84,6% [4], в листопаді-грудні 1924 р.- 74,8% [5], а в середньому за 1925 р. дорівнювала 85,8% [6].

Левову частку прибутків становила заробітня платня голови родини. Вона трималася на рівні 72,8% всього родинного доходу в грудні 1922 р., 81,6 % в листопаді 1923 р. [7], 71% в листопаді-грудні 1924 р. [8], 77,1% пересічно в 1925 р. [9]. Наведені дані – це середній показник бюджетів гірників, металістів та хіміків Донбасу. Що стосується другої половини 1920-х рр., маємо лише пересічні показники по республіці, які враховують становище на Донеччині. За ними заробітна плата голови родини у 1926 р. складала 77,8%, а в 1927 р. 78% загального доходу [10].

Значну роль, але набагато меншу, ніж заробіток чоловіка, відігравала оплата праці інших членів родини робітника. Наочно уявити пропорції, в межах яких протягом кінця 1922-1925 рр. перебували такі показники, як заробітня платня голови родини, заробітня платня інших членів сім'ї та решта доходів, допоможе наступна діаграма [11]:

Діаграма 2.2

Період розгляду обмежено груднем 1922 р. – 1925 р. через однорідність критеріїв, за якими в статистичних виданнях наводилися робітничі бюджети, а саме обчислення середніх показників для одного їдця (а не для одного господарства або одного члена родини). «Їдок» – це умовна споживча

одиниця, яка відображає забезпечення та потреби дорослого робітника; люди похилого віку та малеча відповідно до цієї класифікації враховувалися як 0,9-0,3 «їдока».

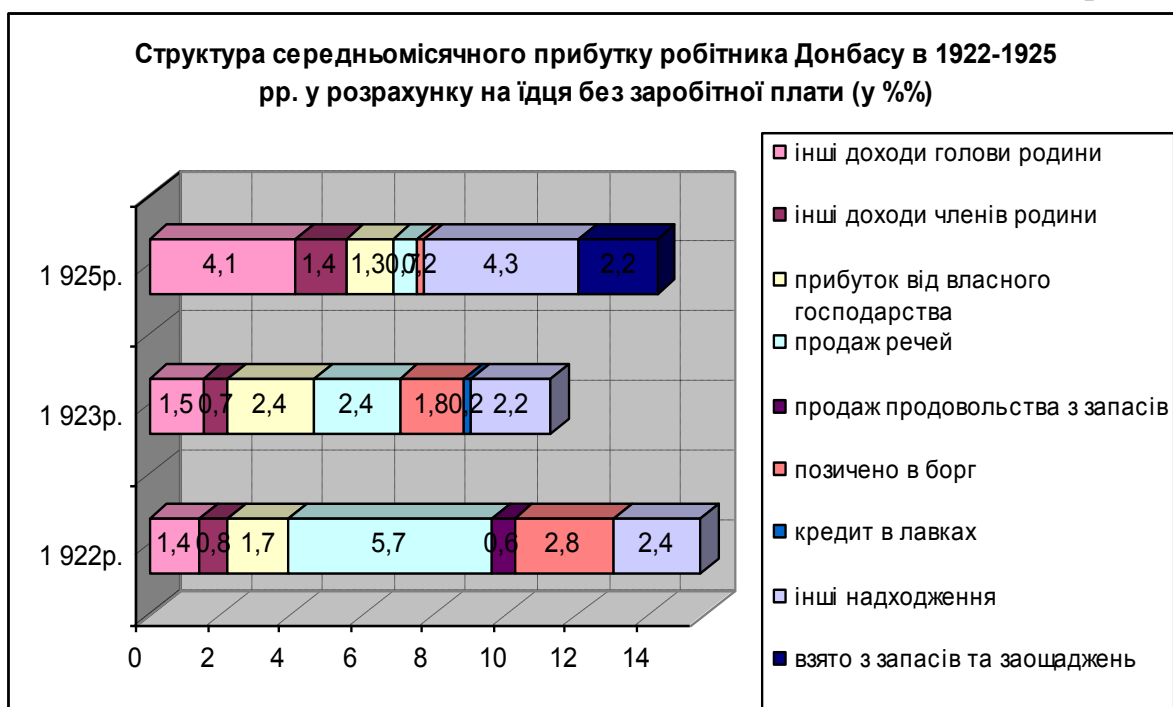
Наведена діаграма демонструє, яким великим був розрив між заробітньою платнею чоловіка та винагородою за працю інших членів родини. Вірогідно, причина була в тому, що під категорією «другорядні працівники родини» розумілися переважно підлітки та малолітні, які мали низьку кваліфікацію і не могли заробляти на рівних з дорослими, бо останні мали перевагу в фізичній силі, стаж роботи та, подекуди, певний рівень кваліфікації.

За професійною приналежністю найвищий рівень заробітку серед обстежених трьох груп робітників регіону в 1925 р. мали донецькі металісти. На другому місці перебували хіміки, а на третьому – гірники. Але при розподілі цієї заробітньої плати між «їдоками», хіміки та гірники змушені були мінялися місцями, що було обумовлено різною кількістю утриманців у родинях. Так, в середньому на одну родину в Донбасі у хіміків припадало 3,44 «їдця», у гірників – 3,01, а у металістів – 2,90. Виходить, що найбільш «перевантаженими» розходами на утриманців були бюджети хіміків та гірників, в яких рівень заробітку нівелювався кількістю «їдоків» в родині [12].

Таким чином, аналізуючи матеріали Діаграми 2.2 та наведені дані, можна стверджувати, що розмір доходного бюджету працівників Донбасу, як і його структура, найбільше залежав від двох факторів: 1) рівня заробітньої платні голови родини (який, в свою чергу, відповідав професії та рівню кваліфікації особи); 2) розміру родини робітника, між членами якої відбувався розподіл всіх надходжень, в тому числі – заробітньої платні чоловіка та батька.

Що стосується решти прибутків, то їх розмір настільки відрізняється від частки зарплатні, що доречно впровадити окремий розгляд структури цих доходів. Це і було зроблено при створенні Діаграми 2.3 [13].

Діаграма 2.3

Як бачимо, конкретні статті прибутків робітників Донбасу не відрізнялися стабільністю. Розглянемо динаміку їх змін.

До «інших доходів» головного та другорядних працівників родини входили різного роду грошові допомоги соціального страхування та соціального забезпечення (виплати через тимчасову втрату працездатності, через інвалідність або безробіття), а також підробітки. Під останніми малася на увазі тимчасова чи додаткова робота за наймом, прибутки від торгівлі та ремесла. Важливою деталлю є факт, що жінки та підлітки частіше вдавалися до підробітків (0,9%), ніж голови родин (0,6%), хоча в цілому такий спосіб наповнення бюджету не був результативним. Розмір доходів від підробітків у 1925 р. (1,5% від загальної суми прибутку в місячному бюджеті) поступався величині надходжень від соціального страхування та забезпечення (4%).

Однак фахівці, які проводили розробки матеріалів бюджетних обстежень, зазначали з цього приводу, що реальні обсяги доходів від підробітків відрізнялися від зафіксованих статистикою. Робітники, яких опитували, намагалися приховати додаткові заробітки, включаючи їх до більш «безневинної» категорії «позиченого». Тому надходження, зареєстровані за статтею «взято в борг» слід вважати перебільшеними [14]. Отже, обидві складові груп «інші доходи голови родини» та «інші доходи членів родини» поступово зміцнювали свої позиції, зростаючи від 2,2% у 1922 р. до 5,5% у 1925 р.

Ще одним засобом додаткового забезпечення робітничої родини було ведення власного господарства. Такий стан речей був характерним не тільки для Донбасу. Члени сімей працівників промисловості більшості районів СРСР, за винятком Москви та Ленінграду, змушені були протягом 1920-х рр. обробляти городи та тримати худобу, щоб забезпечити родині мінімальну економічну базу. Причин для цього було багато: нерегулярна виплата заробітної плати, безробіття, низький рівень оплати некваліфікованих робітників, обмежені можливості жінок та підлітків влаштуватися на промислові підприємства та утримувати себе за рахунок грошових надходжень, дефіцит продуктів харчування в торговій мережі та інфляція.

За даними М.Буяновера протягом 1923/1924 р. «донецький робітник намагався зміцнити свій бюджет придбанням молочної худоби. Робітники за першої ж нагоди заводять корову або козу» [15]. Проте, порівняно з іншими промисловими центрами республіки та Союзу, інтенсивність праці у власному господарстві виглядає не такою вже й високою. Так, за даними листопада-грудня 1924 р. робітникам Уралу ведення власного господарства приносило 4,05 московських крб., а працівникам підприємств Харківської губернії – 3 московських карбованця, що перевищувало аналогічні доходи робітників Донбасу (2,13 московських крб.) відповідно у 1,9 та 1,4 рази [16]. Хоча на фоні загальних пересічних відомостей республіки та СРСР родини індустріальних працівників регіону надто щільно були пов'язані із сільським господарством («Додаток З» та «Додаток И»), насправді цей зв'язок концентрувався, головним чином, на молочному господарстві та невеликих городах. У той же час тульські гірники на 1/3 годувалися власними продуктами та вели польове господарство

звичайного типу, яке за розміром посівів складало 2/3 типового суто селянського господарства губернії [17].

Динаміка змін доходів від ведення приватного господарства на Донеччині виглядала як лінія, яка мала мінімальні значення в перші та останні роки НЕПу, а максимальне – в середині 20-х рр. ХХ ст. Показники Діаграми 2.2 за 1925 р. на перший погляд не підтверджують цієї тези. Але це не так. Насправді, серед даних за 1925 р. з'являється нова категорія «взяли з запасів та заощаджень», яка по суті є відстроченим використанням продуктів власного господарства (наприклад, заготівля овочів на зиму і т.д.). Тож, з урахуванням цієї групи маємо 3,5 % від сукупної суми прибутків родини в 1925 р., що відповідає нашому висновку.

У структурі доходного бюджету існували так звані «негативні» статті, які на практиці не збільшували, а зменшували прибутки робітничої родини. Серед них можна назвати «продаж речей» та «продаж продовольства». За Діаграмою 2.3 можемо простежити значне скорочення частки такого сумнівного прибутку (враховуючи, що після розрухи воєнних та революційних років у населення не було не просто зайвих, а й найнеобхідніших ресурсів у вигляді одягу, взуття, посуду чи меблів). Із 5,7% загального доходу від продажу майна та 0,6% від продажу продовольства в 1922 р. відбулося зменшення до 2,4% від продажу майна в 1924 р. та до 0,7% в 1925 р. У другій половині 1920-х рр., судячи з загальноукраїнських даних, частка цієї статті не перевищувала 0,5% сукупного прибутку родини робітника.

Географічне порівняння впливовості цієї позиції у 1924 р. доводить, що працівники Донбасу набагато менше користувалися таким засобом поліпшення свого матеріального становища в конкретний відрізок часу, ніж в цілому робітники СРСР, УСРР (див. «Додаток З» та «Додаток Й»).

Тенденцію до зменшення абсолютного та відносного значення продажу майна ще у 1920-ті рр. пояснювали за допомогою двох аргументів: по-перше, це могло свідчити про поліпшення матеріального становища робітників та зменшення дефіцитності бюджету; по-друге, це було ознакою скорочення натуралізації заробітної платні та виплати її бонами і ордерами на кооперативи [18].

Також до «негативних» статей відносилися грошові борги. Особливість цієї категорії у її суперечливості. З одного боку, потреба у позиці свідчить про постійну напруженість бюджету. З іншого боку, як вже зазначалося, до цієї категорії інколи включали доходи від підробітків, щоб не пояснювати характер та деталі останніх. І нарешті, грошова позика не завжди виступала ознакою скрути, вона могла бути постійною практикою більш забезпечених кредитоспроможних родин.

Цікавим є зміст категорії «інші доходи» на різних відрізках часу. Якщо в голодний 1922 р. ця група носила негативний характер і була пов'язана із протизаконною діяльністю (виготовлення запальничок та крадіжки на підприємствах [19]), то в 1925 р. мала зовсім інше наповнення, оскільки до неї можна було включити кошти від здачі в оренду ліжок та кутів, від харчування пожилців, допомогу громадських організацій та приватних осіб і т. ін. При цьому приробіток робітників, які мали житлову площу і за винагороду «ділилися» нею,

був характерним саме для Донбасу. Внаслідок значної кількості вихідців з сіл, що приходили в міста та робітничі селища регіону в пошуках роботи, глибокої житлової кризи та внутрішнього обов'язку працюючих надати притулок землякам, така практика знайшла відображення у бюджеті. У наступному розділі буде доведено, що населення Донеччини в середині 1920-х рр. не мало ресурсів у вигляді достатнього чи надмірного житлового фонду, тим більше робітники. Тим не менше, за даними обстеження бюджетів 1925 р. донецькі працівники отримували від позителів за дах та харчі 1,8% місячного прибутку, в той час як харківські робітники лише 0,4% [20].

Таким чином, в результаті з'ясування структури та спрямованості прибутків у бюджеті робітничих родин Донбасу, можемо зробити наступні висновки: заробітня платня голови родини у сукупності всіх її форм (грошової, натуральної, кредитування для кооперативів) була центральним стрижнем загального доходу всієї родини, її розмір та форма визначали як ступінь необхідності активного пошуку способів наповнення бюджету за іншими статтями, так і загальну конструкцію інших надходжень. Серед особливостей можна згадати використання робітниками регіону в 1920-х рр. в якості додаткового доходу продукції власних господарств (в першу чергу, молочних продуктів). При цьому такі господарства не були типово селянськими за своїм характером, бо не мали посівів, а обмежувалися триманням кози чи корови та працею на невеликій присадибній ділянці. Враховуючи, що значна кількість робітників мешкала в робітничих селищах або в невеликих містах, компактно неподалік від шахти чи заводу, можливість тримати невелике господарство та обробляти город разом з членами родини, які не могли влаштуватися на роботу, була. До того ж, навряд чи пересічний робітник Донеччини 1920-х рр. із невисоким рівнем кваліфікації вважав себе частиною пролетаріату, тож, вірогідно, не бачив перешкод до поєднання основної роботи з елементами сільського господарювання.

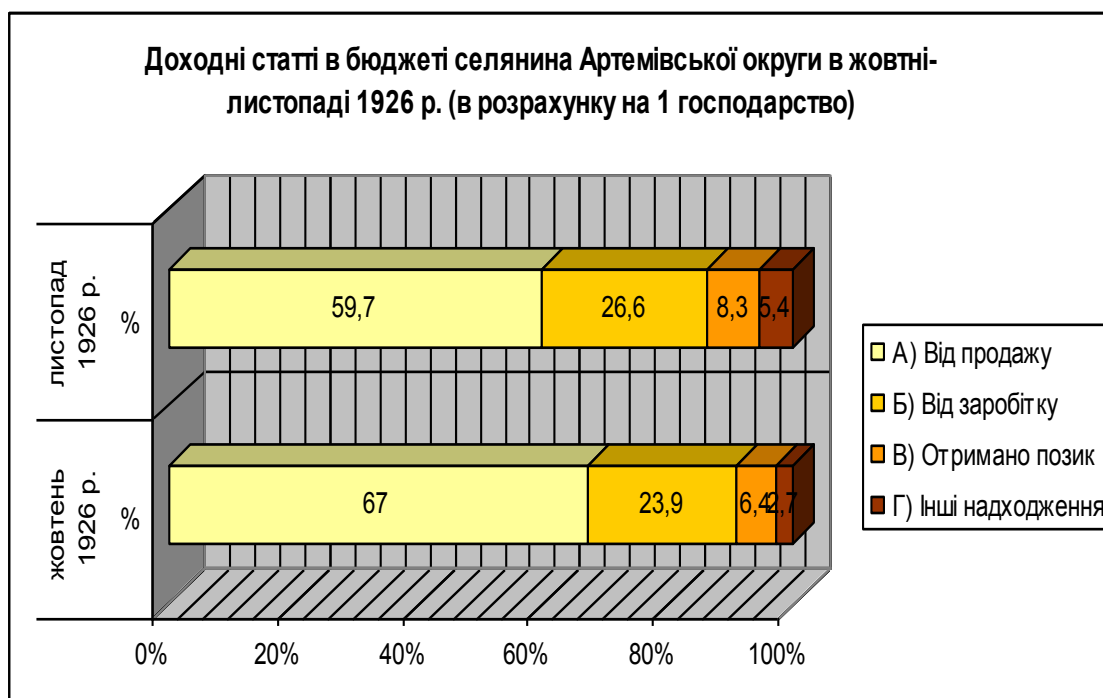
Ще однією особливістю дохідної частини робітничого бюджету була наявність статей «дохід від здачі в оренду ліжок, кутів» та «оплата позителцями харчування». Вони хоч і не робили вирішального або навіть вагомого внеску в загальну скарбничку, але дозволяли скласти враження про обставини та норми повсякденного життя людей. Сам факт існування такого роду надходжень за великої скупченості та поганих житлових умов проживання робітників говорить за себе.

Вивчення пропорцій доходів у бюджетах селян Донбасу 1920-х рр. видається більш складною науковою задачею. За кількістю джерел ця тема значно поступається попередній. На жаль, у нашому розпорядженні немає таких ґрунтовних аналітичних розробок матеріалів обстежень, як з бюджету робітників Донбасу в зазначений період. Тому будемо використовувати дані загальної статистики, зібрані у виданні «Україна: Статистичний щорічник на 1928 р.», та архівні матеріали. Інформативність статистичного збірника в цьому конкретному випадку дещо звужена поданням узагальнених відомостей не з кожної округи, а за великими географічними групами, які об'єднують різні місцевості. Так, якщо «гірничий промисловий район» охоплював Артемівську, Луганську та Сталінську

округи, які входили до меж Донбасу, то район «степ» включав не тільки Маріупольську та Старобільську округи, які також були частиною Донбасу, а й ще 7 місцевостей, одна з яких – Молдавська АССР. Побачити регіональну специфіку у такій великій та неоднорідній групі досить важко. Що стосується архівних документів, тут інше обмеження: знайдені матеріали відображають структуру та розміри прибутків місцевих селянських господарств, але тільки однієї округи та в окремий проміжок часу.

Почнемо з аналізу місцевих матеріалів. У фондах Державного архіву Донецької області було виявлено документ «Кон'юнктурний огляд народного господарства Артемівської округи за грудень 1926 р.», в якому наведені пересічні цифри стосовно прибутків та видатків селянських господарств. Інформація була отримана внаслідок добровільних записів респондентів. Хоча дані охоплювали незначну кількість подвір'їв (34 в жовтні та 35 в листопаді 1926 р.), завдяки цій інформації ми можемо наочно відобразити співвідношення різних статей доходу в наступній діаграмі [21]:

Діаграма 2.4

Найбільш результативним способом наповнення селянського бюджету була реалізація власної продукції. У жовтні та листопаді 1926 р. ця група прибутків становила відповідно 59,7% і 67% сукупного доходу. Визначити вагомість елементів групи «надходжень від продажу» допоможе звернення до «Додатку К», який уточнює показники Діаграми 2.4. Головним серед них був виторг від продажу продуктів рільництва. За розмірами він домінував не тільки в названій групі, але й у загальному прибутку селян, бо становив 47,4% до 34,9% його суми. З великим відривом другий щабель в переліку доходів займають не пов'язані з землеробством заробітки (17-20,8%%), третій – надходження від продажу худоби та птиці (8,1-18,9%%). Найменші показники мали статті, що входили до групи «продажу». Серед них: прибутки від продажу продуктів городництва, інших видів землеробства, тваринництва, від збуту хатнього майна.

У цілому можна сказати, що основу доходної частини селянського бюджету Артемівської округи забезпечували результати сільськогосподарської праці (рільництво та тваринництво), але завелика напруженість бюджету змушувала селян вдаватися до цілого комплексу заходів, в тому числі абсолютно сторонніх цій галузі народного господарства.

Крім того, співвідношення статей прибутку залежало від потужності господарства. Для того, щоб в цьому переконатися, достатньо поглянути на «Додаток Л» і «Додаток М». У малопотужних господарств, які мали до трьох десятин посівів, переважали надходження від підробітків та інших доходів (65% всіх прибутків), значну роль відігравало тваринництво (30,9%) і дуже скромну – землеробство (4,1%). У найбільш заможній групі, посіви якої перевищували 9 дес., продаж сільськогосподарської продукції забезпечував 73,2% доходного бюджету, при цьому частка виторгу за продукти рільництва (42,4%) не набагато відрізнялася від частки виторгу за продукти тваринництва.

Дослідження селянських бюджетів покликано дати відповідь на важливе питання «Який характер мало заняття, що дозволяло селянину створювати економічну базу для забезпечення себе і своєї родини всім необхідним: сільськогосподарський чи інший?». Прояснити ситуацію допоможе таблиця [22], в якій продемонстровано розподіл прибутків між двома категоріями в Артемівському окрузі, але вже за більш тривалий період.

Таблиця 2.3

Прибуток одного селянського господарства Артемівської округи за посівними групами впродовж 1924 – 1926 рр. (у %%)

Групи господарств	1924/1925 р.		1925/1926 р.	
	дохід від сільськогосподарської продукції	підробіток та інші доходи	дохід від сільськогосподарської продукції	підробіток та інші доходи
До 3-х дес.	25,7	74,3	35,0	65,0
Від 3,01 до 9 дес.	55,4	44,6	58,1	41,9
Від 9,01 дес. і вище	88,3	11,7	73,2	26,8
в середньому	60,2	39,8	59,2	40,8

Відповідь неоднозначна: з одного боку, узагальнені дані таблиці доводять першість сільськогосподарських прибутків у структурі доходів; з іншого боку, співвідношення 60% : 40% свідчить про надто широке використання можливостей другої категорії. До того ж, діаметрально протилежні показники різних посівних груп господарств вказують на розшарування сільського населення та кардинальну відмінність між пріоритетними напрямками діяльності представників цих груп.

Грошові прибутки селянських господарств за 1927 рік відображено в «Додатку Н». Згідно з його даними по гірничому промисловому району, до складу якого входили Артемівська, Луганська та Сталінська округи, сторонні заробітки займали перше місце серед прибутків селянських господарств, продаж

худоби та продуктів скотарства – друге, а продаж продуктів рільництва із значним відставанням – третє. Разом друга та третя категорія становили сільськогосподарську частину доходів і переважали першу, але знов-таки дуже невпевнено.

Наступним об'єктом вивчення є партійні відповідальні робітники, які займали керівні пости місцевого рівня. На жаль, цифрові дані, які б розкривали динаміку прибутків цієї соціальної групи відсутні, проте серед архівних документів є такі, що висвітлюють головні джерела та особливості отримання їх доходів.

На початку НЕПу матеріальне становище партійних робітників та співробітників деяких радянських установ в регіоні було складним. В зв'язку з цим в січні 1922 р. у Донбасі спостерігалось поривання до переходу з радянської роботи на промислові підприємства особливо з боку кваліфікованих робітників. Зарадити цьому міг розподільчий режим постачання пайками, який існував для відповідальних робітників, бо їх заробітна плата не була високою і обмежувалась встановленим партмаксимумом. На практиці не кожен партієць отримував натуральну видачу. Взимку 1922 р. у «Доповіді секретаря Донецького губпарткому» зазначалось, що «кількість пайків, наприклад, Луганського повітового парткому – 62 на місяць, за наявності шести районів та біля сотні осередків. Виходить так: губернія забезпечена майже повністю, повітові міста на 75%, райони – на 50%, а до осередків майже не доходить, і сільському робітнику в голодних районах дуже скрутно» [23].

Відповіддю на неналежне постачання стало протизаконне альтернативне поповнення власних бюджетів – хабарництво. Так, у тому ж документі повідомлялось про розгляд ревтрибуналом справи групи районних партійців Луганського повіту, які брали хабарі під час стягнення продподатку [24]. Подібні явища зустрічалися і в інших повітах.

Через півроку ситуація тільки ускладнилася, губком вимушений був визнати побутування серед своїх колег «індивідуального матеріального обростання». Комуністи сільської місцевості «захопилися» посівами. Використовуючи свою посаду, вони передавали зерно, яке надавала держава в якості позики, селянам на умовах дольової участі в прибутках, або організовували посів за принципом госпрозрахунку із залученням найманої праці селян, яку ніхто не винагороджував. У містах комуністи купували і орендували будинки, займалися торгівлею через своїх жінок та комісіонерів.

Після виявлення таких тенденцій Бюро заборонило комуністам мати власні посіви, які вони обробляли за допомогою найманої праці. Заборона не мала відношення до городів робітників та господарств комуністів-селян. З метою введення чітких норм економічної поведінки в червні 1922 р. було вирішено восени відібрати врожай у тих комуністів, на яких поширювалася заборона. Також була заборонена індивідуальна оренда будинків. У якості альтернативи губерньській партком пропонував організувати матеріальне обростання парткомів: на принципах госпрозрахунку взяти радгоспи і робити колективні засіви, орендувати будинки і т.д. Крім того, губпартком за домовленістю з госпорганами вирішив відраховувати невеликий відсоток з врожаю радгоспів у партійний фонд.

Таким чином сподівалися «створити людські умови для партробітників, і тим самим не підштовхувати їх до використання НЕПу» [25].

Невідомо, чи була реалізована ця постанова, але відомості про наступні роки фіксують не зменшення, а поширення та поглиблення названих явищ. У 1923 р. та подальші періоди особливо спритних партійців спонукала до використання службового становища не нагальна потреба прогодувати себе та свої родини. Статті видатків в їх бюджетах непомірно зросли і вимагали забезпечення доходами. Серед конкретних прикладів у політичних доповідях фіксувалися наступні:

- У Юзівській окрузі в грудні 1923 р. – електрика в сараях; багаті виїзди; наряди дружин; аванси в радянських знаках, а платня в товарних або червоних крб. – виграш курсової різниці; наявність прислуги, яку надмірно експлуатували. У Юзівці трапився випадок, коли прислугу відповідального робітника сховали в гардероб, щоб ухилитися від виплати в страхкасу внесків. Занотована реакція робітників Будьонівської та Краснотворчеської копалень, виражена в репліці «ми допоможемо нашим германським товаришам, але спочатку перевішаємо всіх непманів»[26];
- У Таганрозькій окрузі в лютому 1923 р. – великі шикарні квартири, власний виїзд, коні, різного роду екіпажі, прислуга (няньки, покоївки, двірники), платне індивідуальне навчання дітей відповідальних робітників на дому. Серед методів боротьби з таким станом речей лунали пропозиції не оплачувати заробіток для всіх комуністів і господарників, якщо він перевищував межі 17-титарифної розрядної сітки [27];
- У Таганрозькій окрузі в грудні 1923 р. нарікання викликали партійці, які купували умеблювання, заводили корів та пташині двори. Доглядали господарство наймані працівники, в той час, коли дружини відповідальних робітників використовували службовий транспорт для поїздок на базар та катання [28];
- У Луганській окрузі в березні 1925 р. на 7-й безпартійній конференції гірників більшість делегатів бурхливими оплесками підтримали виступ слюсаря М.Г.Житаєва, у якому він звинуватив керівництво тресту «Донвугілля» в тому, що воно «вижимає останні соки з робітників, щоб виїхати з дефіциту, а відповідальні робітники тільки їздять на автомобілях, відправляють своїх дружин на курорти, крадуть направо і наліво, а не турбуються про стан господарства» [29].

Як бачимо, деякі представники партії, які займали певні посади та не цуралися використання своїх службових можливостей в особистих цілях, перетворилися на справжніх непманів. Поряд із явними проявами буржуазності (гонитва за розкішшю), неодноразово в документах зустрічаємо осуд господарського обростання комуністів. На перший погляд це здається несправедливим, адже в бюджетах робітників промисловості є окрема стаття «доходи від ведення власного господарства», яка не викликала подібного резонансу. Причина в тому, що родини робітників не залучали до обслуговування

господарства найманих працівників, як правило воно було «місцем роботи» дружини та неповнолітніх дітей, що свідчить про помірні розміри господарювання (наприклад, тримання однієї кози). А в наведених прикладах, які характеризують матеріальне становище комуністів, власне господарство з джерела додаткових надходжень до бюджету перетворилося на галузь вкладання коштів, які без застосування власних фізичних зусиль мали приносити зиск. Зрозуміло, що така особлива будова бюджетів відповідальних робітників викликала незадоволення та ненависть з боку робітників та селян. Однак, не слід забувати, що мова йшла не про всіх, а про окремих комуністів та відповідальних робітників.

Отже, розгляд структури дохідних частин бюджетів різних соціальних груп Донбасу протягом НЕПу привів до наступних висновків:

1. у кожній групі будова та пріоритети прибутків були своїми;
2. добробут робітників головним чином залежав від заробітної платні чоловіка, його професії та складу родини;
3. прибуток селян був надто різновекторним, в ньому надходження від сільськогосподарської діяльності переважали, але з ними конкурували сторонні заробітки;
4. матеріальне становище відповідальних робітників багато в чому залежало від їх протизаконної ініціативи.

2.3.Зміни видатків

Матеріальне становище населення поряд із прибутками характеризують витратні статті бюджетів різних соціальних груп. Вивчення структури та розмірів видатків дозволяє відповісти на питання: що міг собі дозволити пересічний робітник чи селянин Донеччини, на які товари та послуги існував найбільший попит, а на які не вистачало ресурсів.

Як і в попередньому підрозділі, почнемо з розгляду бюджетів робітників. Вагому, а в багатьох випадках головну частину витрат цієї категорії населення в 1920-х рр. становили видатки на харчування. У розрахунку на одного їдця в листопаді 1923 р. ця стаття займала 31,3% усіх видатків[1], в 1925 р.– 47,8% [2]; у розрахунку на одне господарство – 45,7% в листопаді-грудні 1924 р. [3].

Судячи з даних діаграм (розміщені в «Додатку П»), які відображують розподіл витрат робітників деяких місцевостей УСРР та СРСР у листопаді-грудні 1924 р., можна впевнено казати, що пріоритетність придбання харчових продуктів була типовою для цієї соціальної групи. У цей період витрати на продовольство набагато перевищували інші окремі пункти та наближувалися до половини загальної суми бюджетних видатків (45,7% в Донбасі, 45,5% в Харківській губернії та на Уралі, 47,4% пересічно по УСРР, 44,5% в середньому по СРСР).

Але ці показники були нестабільними. Результати вивчення бюджету попереднього року демонстрували іншу тенденцію: у листопаді 1923 р. видатки робітників Донбасу на харчування (31,3%) посідали друге місце, на першому

була купівля одягу та предметів туалету (35,6%) [4]. Подібна ситуація спостерігалася і в 1922 р., коли витрати на вбрання та взуття становили 35,1%, а купівля продовольства складала 33,7% сукупних витрат [5]. Порівняння даних елементів структури з пропорціями розходів робітників інших регіонів вказує на виокремлення Донеччини за цією ознакою у 1923 р. Так, на придбання одягу в листопаді 1923 р. донецькій робітник в абсолютних цифрах витратив більше, ніж московський, уральський та ленінградський робітники відповідно в 1,3 , 1,6 та 2,6 разів [6].

Чим була обумовлена ця особливість? Відповідаючи на це питання, спочатку варто назвати фактори, які однаковою мірою впливали на розміри видатків на одяг в першій половині 1920-х рр. в різних місцевостях. Справа в тому, що в зазначений проміжок часу більшість робітничих бюджетів на теренах СРСР за статтею «витрати на гардероб» перевищували довоєнні показники, що становили в середньому 12-13% [7]. Це пояснювалося об'єктивними причинами. По-перше, підвищенням цін на одяг, яке найбільш відчутно далось взнаки восени 1923 р. Так звані «ножиці цін» у вересні 1923 р. характеризувалися знеціненням продуктів сільського господарства на 55% порівняно з довоєнним часом та підвищенням вартості предметів промислового виробництва, до яких належали вбрання та взуття, на 80% [8]. Виходить, справа була не стільки в коригуванні обсягів споживання продуктів, скільки в їх вартості.

По-друге, підвищені витрати на придбання одягу відповідали нагальній потребі відновлення елементарного гардеробу, який не поповнювався, а навпаки – зношувався, продавався, обмінювався протягом попередніх воєнних та голодних років. Крім того, незначну роль відіграла сезонність бюджетного обстеження, оскільки в районах, які не були традиційними осередками міської культури, а поєднували риси робітничого та селянського побутування (шахтарська праця та невеличке власне господарство), в осінній період після реалізації врожаю відбувалася закупівля одягу та взуття на зиму. З'ясувавши в попередньому параграфі обсяг прибутків робітників регіону від власного господарства зауважимо, що сезонність обстеження не могла істотно змінити картину видатків.

Що стосується чинників, які пояснюють завеликі розміри витрат на предмети одягу в листопаді 1923 р. у бюджетах саме донецьких робітників, головним був вимушений характер цих витрат. За умов виплати заробітної плати бонами та дуже обмеженому асортименті товарів в кооперативних лавках робітники часто купували не те, що їм було потрібно, а обирали найбільш прийнятне із запропонованого. Притримувати бону в очікуванні інших товарів було неможливо як через невисокий рівень заробітних плат, так і через її видачу в радянських знаках, які щодня знецінювалися. Тому робітники Донбасу у великих розмірах купували мануфактуру [9]. Тож, головна причина значних витрат на вбрання, які відрізняли донецькі робітничі бюджети від бюджетів працівників інших промислових районів, полягала у більш поширеній тут практиці виплати заробітної плати шахтарям, металургам та хімікам ордерами для кооперативних лавок. Повернемося до статті видатків «харчування», яка природньо лідирувала серед інших. У її першості ми ще раз можемо переконатися, розглянувши

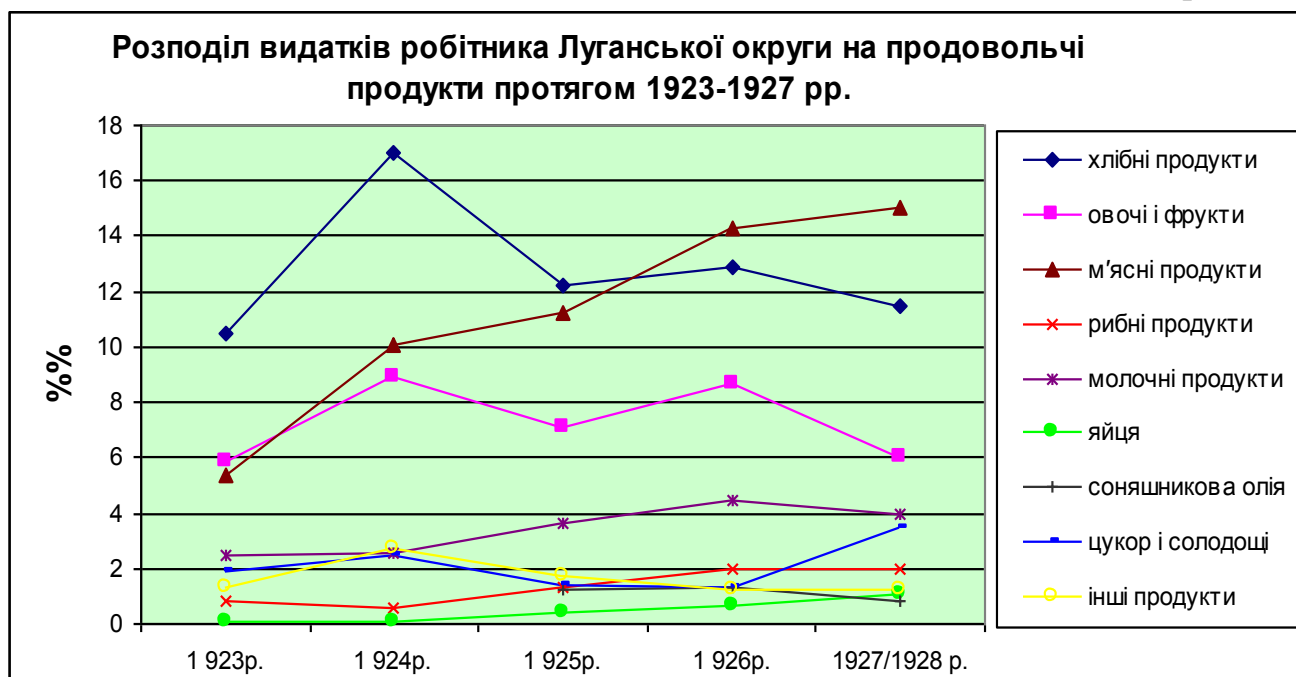
«Додаток Р», що відображає структуру витратного бюджету робітника Луганської округи в 1923-1927 рр. Охоплюючи тривалий проміжок часу, наведені дані на прикладі однієї округи допомагають усвідомити загальну картину розподілу витрат. Як бачимо, певна «аномалія» будови бюджету, тобто перевага витрат на одяг, білизну, взуття та мануфактуру (32,2% сукупних витрат) над продовольчими витратами (27,1% - на харчування вдома та 0,9% на харчування в їдальнях), спостерігалася лише в 1923 р.

У подальший період (з 1924 р. до 1927р.) розміри розходів на продукти в середньому у два рази перевищували розміри коштів, витрачених на придбання елементів гардеробу. При цьому абсолютна більшість робітників годувалася в домашніх умовах, відсоток оплати обідів в їдальнях був низьким і коливався в межах 0,1-1,3%.

Логічно, що витрати на харчування, як і багато інших розходів (купівля вбрання та взуття, витрати на лікування та гігієну, культурно-освітні потреби), в абсолютних показниках були прямо пропорційно пов'язані із розміром сукупного бюджетного доходу взагалі та рівнем заробітної плати чоловіка зокрема, а також мали протилежно пропорційний зв'язок із великою чисельністю родини працівника. Тобто, статистика, представлена в карбованцях, засвідчує, що можливість задовольнити потреби робітничої сім'ї за двома магістральними статтями бюджету (продовольство та одяг) зростала там, де голова родини отримував високу платню. Поряд з тим, обсяг видатків в розрахунку на одного їдця в багатодітних родинах поступався розміру витрат тих робітників, що мали невеликі сім'ї, хоча інтенсивність вимог у перших була більшою.

Розглянемо зміст категорії «харчування». Її наповнення стає більш зрозумілим завдяки діаграмі, яка характеризує обсяги витрат на ті чи інші продовольчі продукти в бюджетах робітників Луганської округи протягом 1923-1927 рр. [10]:

Діаграма 2.5

Отже, найбільше за статтею «харчування» працівник Луганської округи витрачав на хлібні продукти та м'ясо. Якщо лінія графіку, яка відображує рух розходів на хліб, нестабільна, то лінія, що відповідає за купівлю м'ясних продуктів, демонструє постійне зростання протягом 1923-1927 рр. від 5,4% загальних витрат до 15%. Третє місце серед продуктів харчування посідали овочі і фрукти. Всі інші складові раціону: молочні продукти, риба, цукор та солодощі, соняшникова олія і т. ін. забирали менше коштів.

Слід пам'ятати, що наведений графік змальовує співвідношення матеріальних ресурсів, витрачених на придбання різних продовольчих продуктів, але не дає уявлення про інтенсивність їх споживання. Іншими словами, першість певних показників може бути обумовлена не обсягами їх повсякденного включення до меню, а високою ціною. Щоб об'єктивно оцінити склад продовольчого кошика, необхідно порівняти вартість його елементів із обсягом, який він займав у раціоні робітника. У результаті отримуємо графік, що одночасно має дві шкали даних: у кілограмах та карбованцях.

Такий приклад, створений на основі норм місячного споживання харчових продуктів у листопаді 1927 р. шахтарями та металургами Сталінської округи, можна побачити в «Додатку С». Найбільш цікавим у ньому є майже дзеркально протилежне розташування позицій, що відповідають вживанню овочів та м'ясних продуктів. Овочі, в першу чергу картопля, складали основу раціону робітничої родини, але коштували недорого. Про це свідчить той факт, що за місяць кожен робітник або член його родини з'їв приблизно 18 кг. городини (картоплі, капусти свіжої та квашеної, цибулі, часнику, буряку, моркви, солоних огірків та інших овочів), на що кожен витратив 1 крб. 04 коп. М'ясо навпаки коштувало дорого, тому його купували не так часто, як овочі, хлібні вироби та муку. Так, протягом листопада 1927 р. робітник Сталінської округи спожив трохи більше 6 кг. м'ясних продуктів (переважно яловичини та свинини), за що заплатив 4 крб. 03 коп.

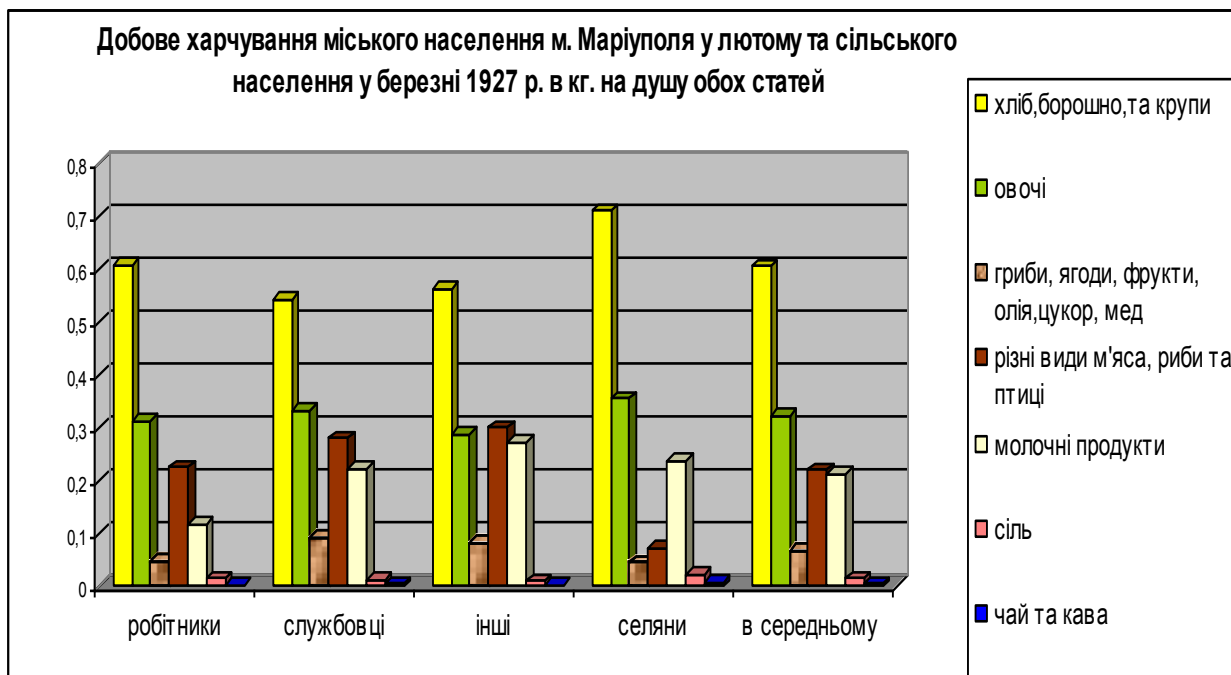
У той же час, як ми бачили на прикладі Луганської округи в Діаграмі 2.5, купівля м'ясних продуктів вимагала помітних витрат загальної суми прибутку. Велику частку в раціоні робітників займали різні види борошна та хлібних продуктів. Якщо у бюджетах робітників Сталінської округи рахувати їх разом як споріднені категорії продовольства, виходить, що одна особа робітничої родини в місяць споживала більше 17 кг. хліба та борошна, на що витрачалось 2 крб. 80 коп. Тобто, ці продукти поряд із овочами переважали у повсякденному меню робітників, займаючи майже паритетні позиції, але хліб та борошно обходилися у два рази дорожче.

Більш детальний аналіз особливостей харчування робітників регіону в період НЕПу вимагає порівняння його кількісних і якісних характеристик із аналогічними даними інших соціальних верств Донбасу. Зрозуміло, що для цього необхідно оперувати статистичними відомостями стосовно раціону всіх соціальних груп у Донбасі в 1921-1928 рр. На жаль, в джерелах не було знайдено такого масиву даних. Проте, в журналі «Статистичний бюлетень Маріупільщини» у квітні-травні 1927 р. були опубліковані результати вибіркового обстеження добових норм споживання продовольчих продуктів сільським населенням у червні 1925 р., лютому 1926 р., жовтні 1926 р. та березні 1927 р., у якому взяли

участь 75 господарств різної потужності: бідняцькі, середняцькі та заможні. Крім того, у лютому 1927 р. відбулося вибіркове обстеження харчування городян м. Маріуполя за участю 50 господарств робітників, службовців, ремісників, торговців та осіб вільних професій.

Підрахунок та поєднання відомостей про міське населення за лютий та про сільське – за березень 1927 р. відображені в наступній діаграмі [11]:

Діаграма 2.6

Як бачимо, пропорції харчових продуктів, які щодня споживалися різними категоріями городян та селянами, різнилися. Робітники не займали головних позицій з жодної категорії продовольства. Найбільше хліба, борошна, круп, овочів, чаю та кави споживали селяни, максимальний обсяг олії, цукру, солодоців та фруктів був присутній в раціоні службовців, а в меню ремісників, торговців та осіб вільних професій частіше, ніж в решти, з'являлися м'ясні та молочні продукти.

Якщо порівнювати показники кожної групи з середнім значенням, виходить, що харчування робітників Маріуполя майже відповідало середнім даним, окрім замалого споживання молочних продуктів (у 1,8 разів менше), олії та солодоців (у 1,5 рази менше за середнє). Раціон селян вирізнявся найнижчим вмістом м'ясних продуктів, яких було у 3 рази менше, ніж в середньому в меню решти груп. Парадоксально, але ремісники, торговці та особи вільних професій щодня споживали більше молочних продуктів (масла) та яєць, ніж селяни.

Порівняння тих самих показників без дроблення на окремі види продуктів можна побачити в «Додатку У». Там розміщено графік, в якому за двома шкалами описано загальні обсяги та калорійність добового харчування робітників, службовців, інших городян та селян, але в розрахунку не на одну душу населення, а на одного дорослого їдця. Він дозволяє не тільки простежити співвідношення раціонів різних соціальних верств, але й порівняти обсяг та поживність харчування в межах кожної верстви. Так, найнижчий рівень

споживання за обома параметрами мали робітники, у яких на дорослого їдця за добу витрачалося 1кг. 828 гр. харчів із 3093 калоріями, а найвищий – селяни, у яких на дорослого їдця припадало 2 кг 30 гр. продуктів, що містили 3556 калорій. Приблизно на одному рівні, що збігався з середнім, знаходилися службовці, ремісники, торговці та особи вільних професій (1 кг 929 гр. та 3211 калорій у службовців, 1 кг 903 гр. та 3254 калорій у інших городян).

В цілому, середні показники поживності (3278 калорій) відповідали нормам енергоємності добового харчового раціону, що були визначені фахівцями статистики в 1919 р. Для дорослої людини за середньої тяжкості праці норма становила 2900 калорій, за напруженої праці – 3300-3500 калорій[12]. Тільки харчування робітників, які, безперечно, виконували свою роботу із постійним напруженням фізичних сил, не забезпечувало їх необхідною кількістю калорій.

Отже, видатки на харчування становили найбільшу частину витрат робітників та їх родин. За даними другої половини 1920-х рр., раціон робітників складався переважно з хлібних продуктів, борошна, овочів та м'ясних продуктів.

Повернемося до структури витрат робітників. Третю за розміром статтю видатків робітників Донбасу в 1920-х рр. становили витрати на опалення та освітлення. В бюджетах робітників станом на листопад-грудень 1924 р. в середньому на 1 господарство вони становили 11,3% (див. «Додаток П»). Цей показник був доволі типовим для території УСРР і, як помітно з діаграми, значно поступався першим двом статтям (у Донбасі в даний відрізок часу працівники витрачали на опалення у чотири рази менше, ніж на харчування та в два рази менше, ніж на купівлю вбрання та взуття). У той же час, потреба в опаленні помешкань задовольнялася в повному обсязі, особливо у шахтарів регіону, які користувалися паливом безкоштовно (вугілля було складовою натуральної форми видачі заробітної плати).

Решта витратних статей (оплата приміщення, споживання алкогольних напоїв та тютюнових виробів, витрати на господарські речі, прання та гігієну, лікування, на власне господарство, культурно-освітні та громадсько-політичні потреби, допомога відсутнім членам родини) не потребувала вагомих матеріальних ресурсів, тож займала менш помітне місце в структурі бюджету робітника.

Оплата помешкання не залежала від будови розходів працівників, оскільки пролетаріат користувався у цьому питанні певними привілеями. Значна частина донецьких робітників мешкала в рудничних та заводських квартирах (а частіше в кімнатах), які надавалися підприємствами. Тим робітникам, яких не могли заселити у таке житло через обмеженість житлового фонду, підприємства виплачували компенсацію, розмір якої був обумовлений колективною угодою[13]. Також від працівника не залежав розмір громадсько-політичних витрат, що реалізувалися шляхом членських внесків до профспілок.

Матеріали «Додатку Р» демонструють особливості робітничих бюджетів в Луганській окрузі: у 1927/1928 р. з'являється нова стаття «витрати на будівництво», що складає 2% сукупних витрат. Насправді вона увійшла до схеми видатків ще в 1926 р., але із показником 0,3% залишилася непоміченою. Маються

на увазі намагання (в тому числі фінансові) шляхом індивідуального чи кооперативного будівництва вирішити житлове питання. Поряд з тим наприкінці періоду НЕПу збільшувалися показники інших статей, що також свідчило про певне зростання рівня життя населення порівняно з початком 1920-х рр. Так, у 1927/1928 р. до 4% збільшилися витрати на допомогу відсутнім членам родини та купівлю господарських речей.

Таким чином, витрати робітників регіону в роки НЕПу були спрямовані переважно на задоволення потреб у харчуванні та одязі. Ці статті займали приблизно 2/3 матеріальних ресурсів робітничих родин.

Перейдемо до аналізу бюджетів іншої важливої соціальної групи – селян. За браком статистичних даних, які б охоплювали всі округи Донбасу протягом НЕПу, використовуватимемо для розгляду інформацію про розподіл видатків селянина Луганської округи в 1923-1927 рр. Хронологічно та територіально ці дані відповідають відомостям про робітничі бюджети, тож дають можливість порівнювати стан забезпечення їх потреб.

Звернемо увагу на «Додаток Х». З першого погляду ми також знаходимо в селянських бюджетах дві домінуючі статті витрат, але це не харчування та вбрання як у робітників, а окремі елементи наповнення гардеробу: «взуття та шкіра» і «мануфактура та галантерея». Перша група вимагала від 24,7% до 15% загальних витрат у 1923/1924 р. та 1927/1928 р., друга відповідно від 15% до 23%. Тобто, разом у зазначений період селянин Луганської округи на ці статті витрачав 39,7% – 38% всіх коштів. Звернемо увагу, що названі пункти розходів охоплювали переважно купівлю матеріалів (тканини та шкіри), з яких селяни потім самі шили собі вбрання, або платили за роботу кустарям. Але в бюджеті значиться ще одна стаття, що має відношення до гардеробу – «одяг», на яку в середньому в 1923-1927 рр. витрачалося біля 8,4% всіх видатків.

Отже, найбільшу частку у витратах селянства Луганської округи займала купівля мануфактури, шкіри, взуття та готового вбрання, яка в цілому становила у 1923/1924 р. 48% бюджету, у 1924/1925 р. – 50,6%, а в 1927/1928 р. – 46%. При цьому в першій половині 1920-х рр. трохи більше купували взуття, а в другій половині 1920-х рр. – одягу.

Що стосується витрат на харчові продукти, у селян вони були набагато меншими, ніж у робітників, і цей факт є цілком логічним. Меню сільського мешканця наповнювалося, в першу чергу, завдяки результатам ведення власного господарства і лише в окремих випадках (якщо власного продовольства було недостатньо, або за потреби поповнити запас тих видів продуктів, які не виготовлялися власними силами: наприклад, цукор) шляхом купівлі продуктів на ринку та в лавках. Середній показник таких витрат селян за три операційні роки дорівнював 11,8%, в той час, коли середній показник видатків на продовольство робітників Луганської округи у 1923-1927 рр. складав 40,8% (див. «Додаток Р»).

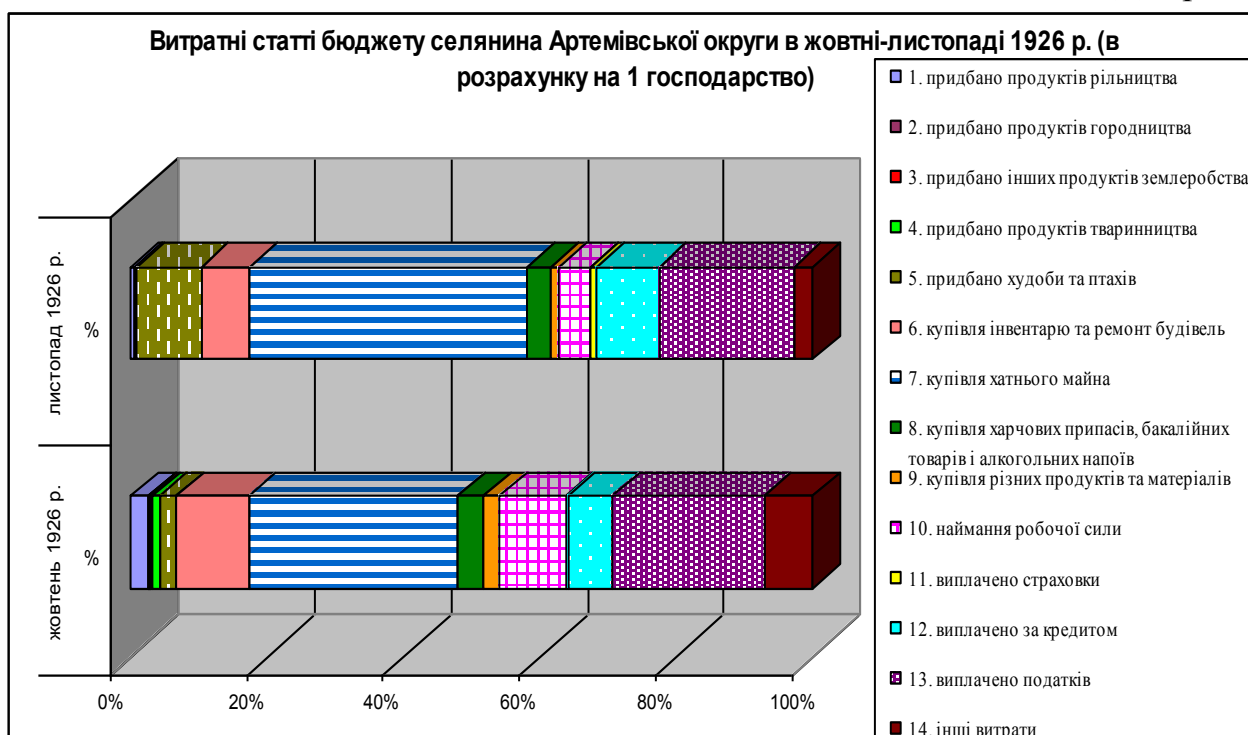
Розміри розходів селян на харчування були майже ідентичними витратам на придбання машин та інвентарю, які дорівнювали 11,6% загальної суми видатків. Останні були необхідні для забезпечення селян елементарними та більш складними знаряддями праці.

Решта витратних статей займала менш помітне місце, але цікава своїм змістом. Так, близько 5% селянського бюджету у 1923-1927 рр. витрачалося на придбання будівельних матеріалів, що перевищувало розходи робітників Луганської округи, у яких видатки на будівництво зафіксовано лише наприкінці НЕПу, і становили вони 2% бюджетів пролетарів.

Цікаво, що на потурання шкідливим звичкам селяни виділяли більше коштів, ніж на гігієну. В цілому у зазначений період придбання алкогольних напоїв займало 3,8% селянських витрат, паління – 4,7%, а купівля мила та парфумів – 3,3%. Найменш вагомими були статті, які відповідали купівлі посуду (2%) та меблів (0,3%).

Звернемо увагу на те, що відтворений за матеріалами Держархіву Луганської області бюджет селянина Луганської області позбавлений однієї дуже важливої категорії видатків: сплати податків. Без неї структура витрат залишається незавершеною. Заповнення цієї прогалини можливе завдяки використанню архівних даних стосовно сільського населення іншої округи Донбасу – Артемівської. Загальна картина середнього розходу селян цієї місцевості восени 1926 р. у розрахунку на одне господарство, оформлена цифровим матеріалом в «Додатку Ц», мала такий вигляд [14]:

Діаграма 2.7

Відразу слід зауважити, що Діаграма 2.7 суттєво відрізняється від діаграми, представленої в «Додатку Х». Різниця не тільки у появі пункту «податки», вся будова селянського бюджету в Луганській та Артемівській округі сконструйована за різними принципами, і це дещо дезорієнтує дослідника. Видатки селянина Артемівської округи розподілені за іншими критеріями, що унеможливило порівняння та виведення певних закономірностей за обома прикладами для всього регіону періоду НЕПу. Так, найбільше коштів сільський мешканець Артемівської округи восени 1926 р. витратив на купівлю хатнього майна (в

середньому 35,6% за два місяці). Враховуючи те, що за даними обстеження селян Луганської округи провідні позиції в їх бюджетах належали витратам на вбрання та взуття, а також той факт, що подібна стаття в Діаграмі 2.7 взагалі відсутня, зробимо припущення про включення розходів на одяг та взуття до пункту «хатне майно».

Другою за розміром статтею видатків селян Артемівщини була сплата податків державі, що займало 22,3–19,8%% всіх витрат в жовтні–листопаді 1926 р. Досить складно визначити, яке місце займає купівля харчових продуктів. У розпорошеному вигляді, який представлено в таблиці (див. «Додаток Ц») та в Діаграмі 2.7, витрати на харчування нібито незначні, але сума видатків на продукти рільництва, городництва, тваринництва, на купівлю худоби та птиці, а також бакалійних товарів і алкогольних напоїв становила за два місяця 12,5%. Зрозуміло, що ця цифра є приблизною, бо не всі перелічені пункти були спрямовані на те, щоб поповнювати запаси продовольства, деякі призначалися для розширення власного господарства.

Наступними за обсягом були пункти «купівля інвентарю та ремонт будівель» із середнім показником 8,95% загальних витрат, «виплачено за кредитом» – 7,9% та «наймання робочої сили» – 7,2%. Остання стаття є доволі цікавою і доречною, адже відомо, що послугами батраків користувалися не тільки радгоспи, кінні заводи та лісництва, але й індивідуальні селянські господарства. Зменшення витрат на оплату праці батраків з 9,7% у жовтні до 4,7% у листопаді 1926 р. обумовлене сезонним зменшенням потреби у допомозі після завершення збору та переробки врожаю.

Як і у випадку з прибутками, характер та обсяг витрат сільської родини залежали від того, наскільки потужним було їх одноосібне господарство. Розглянемо абсолютні («Додаток Ш») і відносні («Додаток Щ») показники видатків одного селянського господарства Артемівської округи в 1925-1926 рр. за посівними групами. Це розходи, кошти на які залишилися після сплати єдиного сільськогосподарського податку. По-перше, треба відзначити глибину різниці між трьома групами господарств, яка стає зрозумілою з колонки під назвою «решта» (див. «Додаток Ш»). У ній відображений залишок від загального річного прибутку одного господарства після здійснення річних витрат на придбання продуктів землеробства, тваринництва та промислових товарів. Залишок витрачався на задоволення культурно-освітніх потреб, утримання сільських рад, установ культури і т. ін. [15]. Так от, в господарствах з посівом до трьох десятин на такі потреби лишалося 12 крб. 94 коп. на рік, з посівом від трьох до дев'яти десятин – 50 крб. 06 коп., з посівом більше дев'яти десятин – 155 крб. 49 коп. І це при тому, що загальна сума річних витрат кожної групи також суттєво відрізнялася: відповідно 302 крб. 42 коп., 434 крб. 82 коп. та 555 крб. 61 коп.

Діаграма, розміщена в «Додатку Щ», переконливо демонструє, що представники всіх трьох категорій господарств віддавали перевагу придбанню промислових товарів. Серед сільськогосподарської продукції великим попитом користувалися продукти тваринництва, але у найменш міцних господарствах він майже збігався з потребою у продуктах землеробства.

Отже:

1. Структура видатків робітників та селян Донбасу в період НЕПу була різною. Родини робітників в першу чергу переймалися потребами у продовольстві та вбранні, а сільські мешканці – купівлею хатнього майна, одягу, сплатою єдиного сільськогосподарського податку.
2. В основі життєдіяльності кожної соціальної групи лежить харчування. У другій половині 1920-х рр. раціон робітників, службовців, ремісників, торговців та селян складався переважно з хліба, борошна та овочів (картоплі).
3. Найбільші обсяги споживання харчових продуктів були у селян, різноманітність (помітна присутність в меню м'ясних та молочних продуктів) – у ремісників, торговців та службовців.

*

*

*

Розгляд закономірностей та особливостей виплат заробітної платні, аналіз прибуткових та витратних статей бюджетів мешканців регіону приводить до наступних висновків:

1. Матеріальне становище населення Донбасу в період НЕПу залежало від багатьох факторів: рівня зарплатні, співвідношення цін на продукти сільського господарства та промисловості, форм та термінів видач заробітної платні, етапу грошової реформи.
2. У першій половині 1920-х рр. всі категорії населення «оговтувались» від розрухи та злиднів воєнного та революційного часу, намагаючись поступово відновлювати ресурси вбрання, господарських речей і т. ін. Робити це в умовах низького рівня заробітної платні та загрози безробіття було вкрай важко.
3. Тільки наприкінці НЕПу вдалося досягти рівня матеріальної забезпеченості, характерної для довоєнного часу.

РОЗДІЛ 3

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТЛОМ, КОМУНАЛЬНЕ ТА МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ

Житло, можливість користуватися водою для приготування їжі та побутових потреб, туалетом, позбавлятися від сміття та відходів, відвідувати лазню – це базові потреби особи. Не менш важливою в цьому переліку «умов виживання» є сподіванка не померти від першої-ліпшої хвороби, а одужати завдяки системі медичного обслуговування. З цих міркувань об'єктами вивчення даного розділу були обрані такі структурні частини соціальної політики, як соціально-побутова сфера та охорона здоров'я. При цьому через тематичне перевантаження кожного напрямку та потенційну можливість розглядати кожен аспект як окрему тему подальших досліджень, розвиток медичного обслуговування в регіоні вивчається на прикладі становлення мережі охорони материнства та дитинства і установ з боротьби із соціальними хворобами.

3.1 Житлова проблема

На початковому етапі НЕПу задоволення житлових потреб населення було величезною проблемою. Вербальне наділення пролетаріату класовими перевагами виглядало непереконливо, враховуючи, що представники робітничої верстви не відчували кардинального поліпшення свого становища. Більше того, промисловий Донбас займав останнє місце за показниками забезпеченості мешканців житлом. Документ інспекції НКВС у справах комунального господарства від 5 травня 1925 р. під назвою „Доповідь про стан житлового питання в Україні”[1] містить цікаві пояснення, які ґрунтувалися на вивченні динаміки населення та масштабів руйнації приміщень в різних регіонах республіки. Комбінація цих факторів призводила до трьох можливих ситуацій. Перша була притаманною Одесі, Херсону, провінційним містам Подільської та Волинської губерній, де скорочення чисельності населення виявилось вагомим, ніж руйнування осель. Друга характеризувала Харків, в якому збережений в цілісності житловий фонд не відповідав інтенсивному збільшенню кількості мешканців. Третя ситуація була найгіршою, оскільки обидва чинники діяли в одному напрямку: одночасно зростала чисельність населення та відбувалась втрата придатних до використання помешкань. Уособленням такого варіанту був Донбас, у якому житлова проблема трансформувалася в житлову кризу. У 1923 р. середній показник житлової забезпеченості одного городянина по Україні становив 11,6 кв. арш. (при гігієнічній нормі в 18 кв. арш.); в Артемівську він дорівнював 9,8, в Сталіно – 9,6, а в селищах міського типу Донецької губернії – 9,4 кв. арш. [2].

Державні та партійні органи побоювалися прогнозованих негативних наслідків житлової скрути: зниження продуктивності праці, плинності робочої сили, посилення захворюваності, поширення епідемій. До переліку можна додати

приховані чинники – обман очікувань, розчарування та пошук винних. Щоб не гіперболізувати психологічну залежність пересічного громадянина 1920-х років від перспективи ніколи не подолати свою житлову скруту, зауважимо, що на той час люди ще не були при звичаєні до обов'язкового державного забезпечення оселею. Але не можна заперечувати, що абсолютна відсутність житла чи брак особистого простору при вимушеному колективному способі побутування викликали озлобленість та спотворення відносин між людьми. Так, у Кадіївському районі Луганської округи станом на лютий 1925 р. більшість робітників мешкала в темних маленьких кімнатах в умовах страшенної скупченості, через що часто траплялися інциденти: суперечки, а подекуди й бійки. Нерідко бажаним поліпшити своє становище доводилося поселятися в сараях, обмазавши їх глиною та влаштувавши печі [3].

У той же час, для працівників Горлівського рудоуправління Артемівської округи погані житлові умови були приводом для невдоволення та агресивного ставлення до адміністрації. Міра роздратованості відбивалася в репліках робітників: „Коли ще раз відбудеться революція, ми розрахуємося з новою буржуазією, яка позаймала не свої місця” [4].

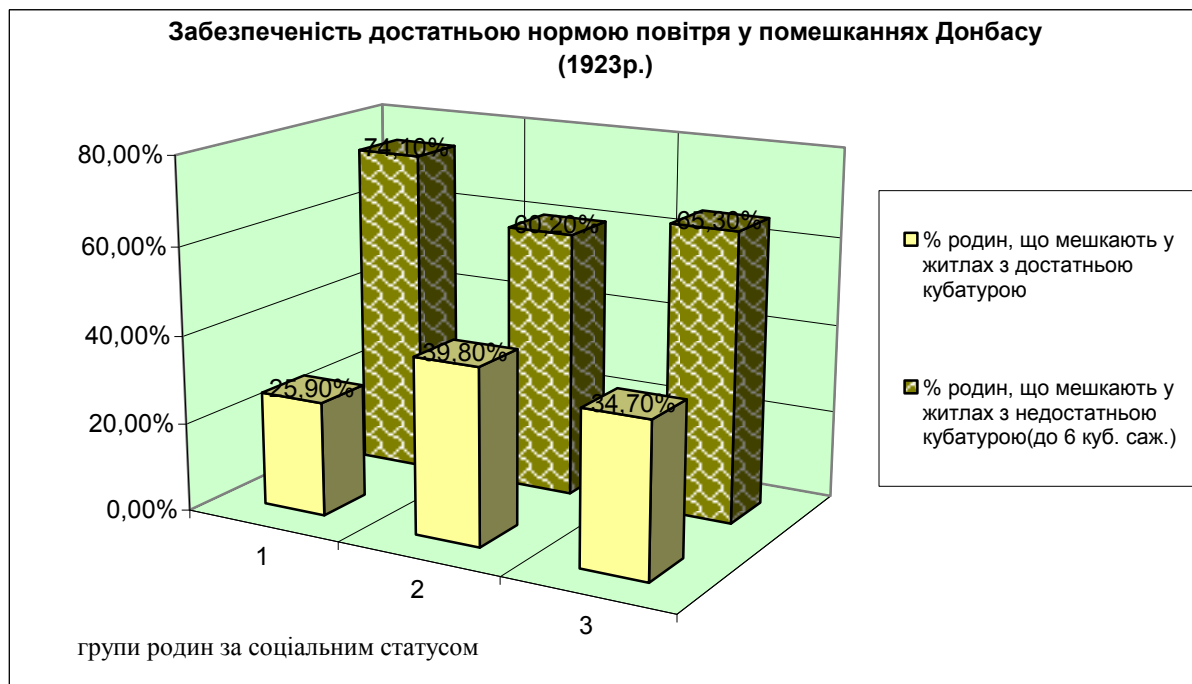
Самостійне вирішення проблеми для тих, хто не мав даху над головою, полягало у будівництві з підручних матеріалів землянок та інших мало придатних для життя видів помешкань, або оренді кімнати в найближчих селах. Обидва варіанти супроводжувалися певними проблемами і незручностями. Так, з тексту інформаційного звіту Артемівського окружного комітету КП(б)У за липень-вересень 1925 р. дізнаємося, що значна частина робітників Костянтинівського району мешкала на горищах, але погані житлові умови підштовхували їх до постійних міграцій з одного підприємства на інше в пошуках кращих „житлових” гарантій. Водночас, працівники Лиману були змушені щодня витратити до шести годин на подолання відстані від орендованого в селі житла до місця роботи [5]. З інших документів відомо, що дистанції нерідко сягали трьох-п'яти верст [6], до того ж, орендна плата влітку 1925 р. доходила до 10-15 крб. за місяць [7]. Вказані фактори впливали як на настрої робітників, так і на продуктивність праці.

Більш детально вивчити проблему щільності заселення існуючого житлового фонду представниками різних соціальних груп у першій половині 1920-х рр. можливо завдяки матеріалам суцільного подвірного перепису Донецької губернії, який було проведено з 27 грудня 1922 р. по 15 лютого 1923 р.

Скупченість проживання можна вирахувати за допомогою відповіді на питання: який обсяг повітря в помешканні приходився на одного мешканця? У 1923 р. задовільна норма повітря на одну особу дорівнювала 3 куб. саж., а гранична норма становила 1,5 куб. саж. Перша цифра була більш логічною через зайнятість певного простору з цього об'єму піччю, меблями і т.ін. Застосування такої норми до середньої квартири з чотирма мешканцями вимагала наявності простору в 12 куб. саж. Проте родин, що дійсно займали помешкання об'ємом 10 і більше куб. саж., було надто мало в Донбасі – 16463 з 158482 сімей губернії (лише 10%)[8].

Якщо розглянути це питання, спираючись на розмір мінімальної норми у 1,5 куб. саж. на особу, яку лише умовно можна вважати достатньою, отримаємо результати, наведені в діаграмі [9]:

Діаграма 3.1

Тобто, потреби жодної з соціальних груп, позначених цифрами (1 – родини робітників, 2 – родини, що включали службовців та робітників, 3 – решта населення), не були навіть наполовину задоволені. Але найгірші показники все ж таки мала перша група (74,1% робітничих родин мешкали в оселях, які не відповідали найнижчим нормам). Більше того, 43% загальної чисельності даної соціальної верстви Донецької губернії проживали у коморах об'ємом від 1 до 4 куб. саж. [10].

Нагадаємо, що мова йшла про граничну норму, нижча за яку визнавалася шкідливою для здоров'я. Тобто, другий ряд даних у наведеній діаграмі демонструє вельми скрутне становище у справі забезпеченості достатньою кількістю повітря 66,5% міських родин регіону. Розробники матеріалів перепису коментували цю ситуацію таким чином: „У масі випадків на душу припадає можна сказати „домовинна” норма, така кількість кубатури, що насилу можна при її наявності дихати.” [11].

У 1923р. в Донбасі 9 862 особи мешкали в казармах та гуртожитках, де середній показник кубатури осель дорівнював 1,19 куб. саж. Мінімальна цифра для цього типу помешкань була зафіксована в місті Шахти – 0,65 куб. саж., та селищі Гришино – 0,7 куб. саж; максимальна – на рудниках та шахтах Бахмутської округи (2,37 куб. саж), та у місті Старобельськ (1,71 куб. саж)[12]. Подібна щільність проживання загрожувала як поступовою деформацією традиційних родинних взаємовідносин, так і швидким поширенням різноманітних захворювань (від так званих „соціальних хвороб” до епідемій).

Вражає відвертість висновків, які були зроблені у 1923 р., про неспроможність на даному етапі забезпечити гідні умови міському населенню.

Автор розробки матеріалів перепису, професор С.Жилкін зазначав: „Вивчення Донбасу демонструє певне загальне погіршення житлових умов, більшу, ніж до війни, ущільненість населення. Водночас усі дані, а особливо відомості про кубатуру повітря на особу групи робітників, категорично ведуть до думки про вкрай кепські житлові умови робітничого населення навіть тепер, за робітничеселянської влади. Досі робітники мешкають часто в підвалах, в коморах-квартирах, не маючи не тільки гігієнічної норми на душу – 3 куб. саж., але й граничної норми в 1,5 куб. саж.” [13].

Відповідно до проголошених класових пріоритетів влада мала опікуватися поліпшенням матеріального стану пролетаріату, в тому числі першочерговим вирішенням житлових проблем цієї верстви. Однак, брак вільної житлової площі та коштів для створення нової унеможлилював швидке розв'язання цього питання, змушував шукати складніші варіанти. Наприклад, вдаватися до штучного зменшення кількості осіб, які претендували на отримання кімнат від підприємств, шляхом звільнення під час скорочень сімейних робітників та відмови від прийому на роботу одружених. Зазначені випадки мали місце в Артемівській окрузі влітку 1924 р. [14]. Зрозуміло, що таким чином адміністрація „заощаджувала” житловий фонд на дружинах та дітях представників пролетаріату, крім того, неодружених працівників легше було розмістити в казармах та гуртожитках. Але подібні кроки були вкрай непопулярними.

Використовувався ще один метод, який отримав більшу підтримку і був ідеологічно обґрунтованим, – перерозподіл наявного житла. У нашому регіоні він дещо відрізнявся від подібних процесів у великих містах, що являли собою старі культурно-адміністративні центри. У Донецькій губернії зміст реформи полягав не стільки в кардинальній зміні якості робітничих осель завдяки переселенню з „халабуд” до „панських” апартаментів, скільки у збільшенні придатних для проживання помешкань (визначальним критерієм була не комфортабельність, а наближеність до копалень чи заводів).

Підтвердженням тому була постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів від 22.10.1924 р. „Про адміністративне виселення нетрудового елемента з будинків, розташованих у районах копалень, фабрик і заводів Донецького Басейну” [15], яка надавала право Донецькому Губернському Виконавчому Комітету адміністративним шляхом виселяти з територій рудничних та фабрично-заводських поселень нетрудове населення, яке не було пов'язано з виробничою діяльністю підприємств. До цієї категорії належали особи, позбавлені виборчих прав і ті, хто перебував на їхньому утриманні. Цікавою деталлю постанови була невизначеність можливості отримання натомість будь-якого житла тими, кого виселяли. „Надати нетрудовому населенню, в міру змоги, помешкання в інших, найближчих до їхніх колишніх квартир, районах Донецького Басейну, й, в першу чергу, в оселях, що були звільнені робітниками у зв'язку з переселенням до більш зручних квартир” [16]. Таке формулювання залишало остаточний вибір за місцевими органами влади, які були вільні вирішувати в залежності від обставин та власного бажання. Проведення всієї процедури виселення доручали комісії під керівництвом члена президії Донецького губернського виконкому.

Про особливості реалізації постанови відомо завдяки архівному документу під назвою „Доповідь про виселення нетрудового елементу та не пов'язаних із виробництвом осіб з територій рудничних та фабрично-заводських поселень”[17]. Механізм виселення складався з кількох етапів. Спочатку керівництво заводу чи рудоуправління мало звернутися до районного або окружного виконкомів, які через свої комісії у двотижневий термін проводили квартирні обстеження й склали перелік осіб, що підлягали виселенню. Потім ці реєстри із висновками окрвиконкомів розглядалися губернською комісією, яка виносила остаточне рішення. Ця ж комісія приймала скарги громадян на помилкове включення їх до переліку.

Що стосується результатів акції, в документі наявна цікава таблиця, представлена у «Додатку Ю». Ймовірно, її можна датувати кінцем 1924 р. Наведені в таблиці дані свідчать, що за цей час з усіх рудничних та фабрично-заводських селищ Донбасу адміністративним шляхом було виселено 308 родин непростарського походження, ущільнено 7, переселено також 7 родин. Найбільш завзято таким чином намагалися забезпечити кімнатами робітників Костянтинівки (виселено 90 „нетрудових” родин), Горлівки (виселено 42 родини) та Попасної (виселено 41 родина). Але, враховуючи гострий дефіцит житла, який відчувався протягом 20-х рр. ХХ ст. у Донбасі, подібні кроки не приносили помітного поліпшення житлових умов робітників та службовців.

Ще одне незвичайне рішення містилося в обов'язковій постанові № 69 Сталінського окрвиконкому від 17.09.1927 р. під назвою „Про заходи боротьби з житловою кризою і спекуляцією житловими приміщеннями” [18]. Поряд з іншими пунктами городянам міст Сталіно та Дмітрієвськ пропонувалося «виявляти» квартири та кімнати, що залишалися вільними впродовж п'яти діб, і заявляти про це. Так особливо пильні громадяни отримували пріоритетне право на вселення до знайденого ними приміщення, якщо обстеження підтверджувало їхню житлову скруту.

Поряд із різноманітними маневрами, потрібні були більш логічні та традиційні методи боротьби з обмеженістю житлового фонду – будівництво.

Перше місце серед забудовників у Донецькому регіоні безперечно належало державним органам, які протягом 1923-1926 рр. створили 61,5% від загального обсягу нововведеної житлової площі. Житлове будівництво Донбасу здійснювалося, в першу чергу, транспортними та промисловими трестами («Південсталь», Південний машинобудівний трест, «Донвугілля» і т. ін.), які намагалися вирішити квартирне питання своїх робітників та службовців. Налагодити роботу вони змогли після закінчення громадянської війни та голоду. Так, «Донвугілля» розпочало будівельний сезон навесні 1923 р. після семи років повного застою[19], але відразу задекларувало серйозність намірів. Будівництвом нових осель та ремонтом старих було охоплено 24 рудники; всього за 1923 р. трестом було зведено 150 чотириквартирних будинків, 9 гуртожитків і 4 казарми.

Лейтмотивом статей місцевої преси з цієї теми були співзвучні гасла: «Буде житло – буде вугілля!» і «Кожен новий будинок збільшує видобуток вугілля!» [20]. Втілювати гасла в життя було доволі складно. Навесні 1925 р. у колоніях підприємств «Донвугілля» щільність заселення була дуже високою: у Горлівці з

усіма службами на одну особу припадало 0,90 кв. саж., у Кадієвці – 0,65 кв. саж. У подібному становищі були робітники «Південсталі»: на Сталінському комбінаті цей показник дорівнював 1,16 кв. саж., а в приміщеннях казарменого типу знижувався до 0,53 кв. саж [21].

Що стосується характерних рис відомчого будівництва, про них можемо судити за прикладами діяльності «Донвугілля» в цій сфері. З метою здешевлення робіт та прискореного розширення житлового фонду трест свідомо вдавався до двох хитрощів. По-перше, «Донвугілля» наполегливо будувало будиночки легкого типу (дерев'яні), які серед новобудов 1925/1926 р. складали 70%. Це давало можливість розмістити на 4000 осіб більше, ніж було передбачено первісним кошторисом. Але такий підхід загрожував необхідністю подальших капіталовкладень в утеплення та ремонт житла. Зрештою, перспектива експлуатації дерев'яних конструкцій була набагато коротшою, ніж кам'яних.

Другим варіантом виправлення статистики була першість гуртожитків в інфраструктурних проектах. Протягом 1925/1926 р. «Донвугіллям» було збудовано 427 гуртожитків з 12488 місцями для холостяків, а до нових сімейних будинків могло вселитися лише 7512 робітників. Профспілки вказували, що з 1000 робітників Донбасу 779 були одруженими, а 221 – одинаками [22]. Ось чому в 1927 р. гуртожитки регіону в значній мірі являли собою пересильні пункти для сімейних працівників або залишалися напівпорожніми. Отже, промисловість отримувала від диспропорції у житловому будівництві не стільки економію, скільки додаткові проблеми у вигляді плинності робочої сили (у Сорокинському рудоуправлінні протягом року змінилося близько 20000 робітників при 3000 робочих місць).

Для адміністрації підприємств активна участь у розширенні житлового фонду регіону була елементом кадрової політики. З метою затримання професійно досвідченої робочої сили новобудови надавалися переважно кваліфікованим старим робітникам.

Друге місце займало індивідуальне житлове будівництво (37,9% житлової площі, зведеної протягом 1923-1926 рр.). Воно мало велике значення впродовж всього періоду НЕПу. На початку 1920-х самостійна забудова не мала альтернатив, оскільки інших видів ще не було. Але й наприкінці 1920-х від цієї форми будівництва не могли відмовитися, хоча вона характеризувалася найнижчими стандартами якості.

Як правило, результатом власних зусиль людини ставав невеликий будинок з 1–3 маленькими кімнатами без зручностей, побудований найпростішим способом з найдешевших матеріалів, переважно без дотримання технічних та санітарних вимог. По суті, більшість з них були сільськими хатами. У цій категорії зустрічалися найгірші наслідки практики дешевого та швидкого будівництва. При обстеженні побутових умов шахтарів Чистяківського району в квітні 1928 р. біля шахти № 9 (Кошелівки) було оглянуто 8 сімейних будинків. Два з них виявилися землянками, які не були зареєстровані в конторських книгах, решта – літними кухнями без фундаменту, підлоги та стелі, утеплені ззовні

землею та гноєм, а зсередини обмазані глиною. У такій оселі з однієї кімнати розміщувалося від 6 до 11 осіб, тобто 2-3 родини з маленькими дітьми [23].

Не слід забувати, що до категорії індивідуального належало сільське житлове будівництво. Воно не було забезпечено кредитами чи пільгами держави, велося стихійно, без дотримання технічних норм та планування. Зрозуміло, що про влаштування зручностей всередині хати не йшлося. Про проблеми селян-забудовників відомо небагато: в селах Макіївського району маломіцні селяни не в змозі були замовляти віконні рами потрібних розмірів через їх високу вартість, тому або випадково купували будь-які на базарі, або використовували рами зі старих будинків. У результаті виходили маленькі віконця без кватирок і напівтемні хати. З боку санітарного лікаря в 1925 р. лунали заклики допомагати селянам-забудовникам хоча б постачанням готових віконних рам нормальних розмірів з кватирками [24]. Зважаючи на невирішеність житлової кризи в містах та селищах Донбасу, навряд чи подібні заходи мали місце протягом НЕПу.

Окрему нішу в справі збереження, відбудови та створення нового житлового фонду займала житлово-орендна та житлово-будівельна кооперація. У декреті від 19 серпня 1924 р. „Про житлову кооперацію” офіційно було закріплено три можливі види об'єднань у цій сфері:

а) житлово-орендні кооперативні товариства (ЖОКТи), що створювалися з метою експлуатації муніципалізованих домоволодінь;

б) робітничі житлово-будівельні кооперативні товариства (РЖБКТ), які займалися спорудженням нових та відбудовою зруйнованих осель;

в) загальногромадянські житлово-будівельні кооперативні товариства (ЖБКТ), до яких входили групи кустарів, ремісників і дрібної буржуазії, особи вільних професій, кваліфіковані службовці [25]. Остання форма товариств не отримала поширення в Донбасі.

Найменших організаційних зусиль вимагала перша названа форма. Діяльність ЖОКТів була спрямована на використання наявних помешкань, їх ремонт та підтримку належного стану. За даними дослідниці О.Мовчан кооперативи в денаціоналізованих будинках почали засновуватися з 1922 р. у Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі, Кременчуці, Зінов'євську [26]. Що стосується Донбасу, то в Маріуполі житлово-орендні кооперативи почали створюватися з серпня 1924 р., а на початку 1925 р. вже об'єдналися в спілку [27]. Вірогідно, хронологія цього процесу в Сталінській, Артемівській та Луганській округах більш-менш збігалася. Досить швидко товариства перейняли на себе турботу про націоналізований житловий фонд. У Маріуполі та Бердянську станом на лютий 1928 р. 85-90% націоналізованого жилого фонду було передано ЖОКТам [28].

Уявлення про кількість та структуру житлово-орендних кооперативів у містах Донбасу станом на 1925 р. допоможе скласти наступна таблиця [29].

Таблиця 3.1

Житлово-орендна кооперація міст Донбасу в 1925 р.

Назва міста	Кількість жилкоопів	Кількість пайовиків	Кількість домоволодінь	Житл. площа в кв. саж.	Населення в жилкоопах
Артемівськ	36	275	65	2000	1400
Луганськ	14	400	31	2000	1100
Маріуполь	18	426	54	3576	1626
Слов'янськ	23	719	110	3900	2200
Сталіно	17	150	25	1200	750

Важливою характеристикою об'єднань того часу був соціальний склад. У липні 1926 р. ЖОКТи Артемівської округи налічували 39% робітників, 56% службовців, 5% інших категорій населення [30]. Головним обов'язком учасників товариств було відновлення житлового фонду за рахунок власних матеріальних внесків (окрім квартплати член кооперації сплачував обов'язкову доплату). Зношеність та зруйнованість домоволодінь, які були віддані в оренду кооперативам Донбасу, вимагали значних витрат на ремонтні роботи. Так, в Сталінській окрузі у 1925 р. товариствами було зроблено ремонт на суму 4000 крб., а в 1926 р. – 70000 крб.[31]. У Маріупольській окрузі подібні витрати в 1927 р. сягнули 122854 крб., причому на приведення до ладу одного кв. саж. житлової площі знадобилося 10 крб.84 коп. [32].

Інша форма житлової кооперації – РЖБКТ – формувалася в Донбасі з 1925р., коли в чотирьох округах (Артемівській, Луганській, Маріупольській та Сталінській) налічувалося 14 будівельних товариств [33], а в жовтні наступного року – вже 47[34]. Більшість товариств виникала при великих підприємствах і об'єднувала робітників та службовців конкретної галузі виробництва. Соціальний склад будівельних кооперативів, на відміну від орендних, вирізнявся перевагою пролетарського елемента (64-77%).

Кількісний склад змінювався. На стадії організації до руху долучилося багато робітників з низьким рівнем заробітку. Коли постало питання про необхідність не тільки вступного внеску, але й накопичення 10% вартості будівництва, ці пайовики змушені були піти. Так, в РЖБКТ «Донсодовець» після перереєстрації із 737 пайовиків залишилося 147, бо решта заробляла до 40 крб. в місяць[35]. Всього в Артемівській окрузі за час переходу на новий устав у 1926 р. кількість пайовиків зменшилася майже вдвічі [36].

Умови надання позики в 1926 р. Центральним Комунальним Банком (кредит під 3% на строк від 20 до 45 років при вартості квартири 3000 крб.) невільно впроваджували певну економічну дискримінацію. Аналіз розрахунків приводив до висновку про закритість РЖБКТ для робітника із середнім заробітком (30-60 крб.)[37]. Єдиною надією цієї категорії працівників могло бути здешевлення вартості будівництва та пом'якшення кредитного тиску.

Щоб зрозуміти структуру надходження коштів на реалізацію будівельних проектів кооперації доречно розглянути дані стосовно джерел фінансування на прикладі Сталінської округи у 1928 р., розміщені в «Додатку Я». Перше місце за

обсягом кредитування займали господарчі органи (42,4%), друге – виконкоми (28,9%), третє – Цекомбанк (13,8%), четверте місце посідали власне кооперативи, пайовики яких накопичили 10% вартості будівництва, і п'яте – місцеві кошти (4,9%) [38]. Домінування довгострокових кредитів з боку господарчих органів було характерним для Донбасу починаючи з 1927 р. У попередній період головним позичальником коштів виступав Центральний Комунальний Банк.

Товариствами велася напружена робота з перетягування симпатій населення від державного будівництва. Індивідуальні забудовники серйозними конкурентами не вважалися, бо нерідко більш низька вартість продукту досягалася за рахунок абсолютної примітивності споруд [39], хоча залучення потенційних «приватників» до лав кооперації було важливим напрямком діяльності. Щодо величезних обсягів житлового будівництва промисловими трестами, з ними змагалися шляхом здешевлення результатів робіт за наявності тотожних показників якості. У „Додатку АА” представлена вартість кам'яного будівництва цих двох категорій забудовників у Донбасі в 1927 р. Серед них найбільш показове порівняння можна робити по м. Луганську завдяки ідентичності технічних параметрів будівель. Отже, вартість 1м³ будинку кооперативу «Іскра» складала 11 крб., в той час, коли 1м³ відповідного будинку, зведеного П.М.Т., коштувала 20 крб. [40].

Запорукою конкурентоспроможності кооперативних товариств було максимальне здешевлення робіт. Для цього широко застосовували місцеві будівельні матеріали: в Лимані – пісок, в Сталіно – камінь. Для фундаменту будинків робітничого селища в Сартані використали заводський шлак, який було дозволено безкоштовно взяти зі звалища [41]. У Сталіно привізний пісок частково замінювався місцевим «коксом», що безоплатно відпускався Комбінатом «Південсталь», його вартість дорівнювала ціні доставки (1 крб. 53 коп. за 1м³ замість 6 крб. 70 коп. вартості піску) [42]. Крім того, більшість товариств Донбасу отримувала певний прибуток від підсобних підприємств, профілем яких був видобуток та виготовлення будівельних матеріалів (кам'яні та піщані кар'єри, цегляні заводи, виробництво черепиці і т.ін.). Експлуатація таких об'єктів дозволяла не тільки здешевлювати вартість матеріалів, але й продавати надлишки продукції.

Що стосується власне роботи РЖБКТів Донбасу, найчастіше вони будували одноповерхові двоквартирні дома в селищах і триповерхові багатоквартирні дома в містах. Повний житловий «комплект» складався з квартири, дерев'яного сараю і кам'яного льоху, який було розташовано або під будинком, або на дворі. Рідше додавалася літня кухня – легка дерев'яна конструкція [43]. Багато суперечок викликало проектування об'єктів. Кожен кооператив намагався продемонструвати своє бачення архітектурної краси. Водночас мав дотримуватись принцип жорсткої економії, тому у кінцевому результаті засуджувалося все, що відтягувало на себе кошти: влаштування високих парканів, просторих коридорів і т. ін. У документі під назвою «Обстеження житлового будівництва в м.Сталіно в 1928 р.» зазначалося: «Найбільша помилка полягає у принципі селищного індивідуалізованого будівництва в цілому. Побудова... двоквартирних будиночків з великою кількістю зовнішніх стін на відстані 25 м.

один від одного значно збільшує вартість проведення води, освітлення, шляхів сполучення. Набагато вигідніше було б будувати двоповерхові комбінати, хоча б на вісім квартир у кожному...» [44].

Важливим елементом діяльності РЖБКТів був розподіл житла. У 8 з 12 обстежених у 1926 р. кооперативів Донбасу квартири надавалися в першу чергу тим членам, які перебували у найбільшій скруті, а зовсім не тим, хто зробив найбільш вагомі пайові внески [45]. Такий порядок виключав особисту зацікавленість у накопиченні. Наступного року деякі товариства встановили право отримання квартири тільки після внесення 10% її вартості, але це відштовхнуло малозабезпечених категорій пайовиків. Зрештою, вдалося винайти більш прийнятну формулу: між членами кооперативів встановлювалися змагання з накопичення в межах більш-менш однорідних за заробітком груп.

Отже, діяльність робітничих житлово-будівельних кооперативів в Донбасі була спрямована на подолання гострої житлової кризи в регіоні. В масштабах державної політики ця модель мала змістовні переваги: фінансова участь населення у витратах на будівництво дозволяла певною мірою заощадити кошти промислових підприємств та держави; дбайливе піклування квартирантів про стан оселі після входу було запорукою збереження якості житлового фонду. Але питома вага цієї форми будівництва була дуже скромною. У загальному обсязі житлового будівництва в Донбасі, яке здійснювалося протягом 1923-1926 рр., кооперативній формі належало 2909 м² житлової площі або 0,6% [46]. В подальший період результати діяльності товариств були суттєвішими: якщо за 1923-1926 рр. в Сталінській окрузі кооперативами було зведено 1447 м² житлової площі, то в 1927 р. – 8438 м², а в 1928 р. - 13399 м² [47]. Значно збільшувалася і питома вага кооперативного будівництва Сталінської округи в загальній сумі витрат на новобудови, яка в 1927 р. становила 7,9%, а в 1928 р. - вже 19,15% [48]. У Луганській окрузі кооперативне будівництво в 1926/1927 р. за кількістю жилплощі займало 10,6%, а за витратами на роботу – 12,7% [49]. Продемонстрована тенденція зростання активності будівельних товариств наприкінці 1920-х рр. була характерною для інших округ Донбасу.

На жаль, все різноманіття методів та зусиль з боку центральної та місцевої влади, товариств кооперації, промислових трестів і населення, спрямованих на подолання житлової кризи, не змогли компенсувати швидких темпів та значних розмірів урбанізаційних процесів у Донбасі. Яскравою ілюстрацією служить збільшення за 1923-26 рр. житлового фонду в містах та селищах міського типу Артемівської, Луганської та Сталінської округ на 14,1% при зростанні чисельності міського населення на 62,4% [50]. Ця диспропорція була найбільшою в Україні і з кожним роком лише поглиблювалася.

Можна стверджувати, що:

1. протягом НЕПу житлова скрута в Донбасі залишалася непобореною;
2. соціальні очікування нового побуту, запорукою якого могло стати гідне помешкання, надії, поява яких провокувалися обіцянками та пропагандою центральних та місцевих органів влади, не вдалося втілити в життя навіть за допомогою класових принципів житлової політики.

3.2 Комунальне господарство

У період НЕПу в умовах гострого дефіциту житла такі показники як комфортність побутування населення, забезпеченість комунальними вигодами, благоустрій міст, робітничих селищ та сіл не були першочерговими критеріями оцінки якості життя для сучасників. Але не можна заперечувати величезного впливу, який ці фактори справляли не тільки на устрій побуту та щоденні турботи кожного мешканця, але й загальний рівень міцності здоров'я чи, навпаки, захворюваності в регіоні.

На початку 20-х рр. ХХ ст. жителі Донбасу практично не мали можливості задовольнити власні соціально-побутові потреби за допомогою служб комунального обслуговування чи результатів їхньої діяльності. Простіше кажучи, люди не тільки були позбавлені таких благ цивілізації як каналізація, але й відчували гострий дефіцит лазень, асенізаційних обозів, упорядкованих місць для вивозу сміття, тротуарів і, що є найбільш парадоксальним, – зелених насаджень. Подібні явища пояснюються досить просто. По-перше, це наслідки світової та громадянської воєн. По-друге, і до руїни воєнного часу переважна більшість індустріальних міст була лише крупними робітничими поселеннями, і влада не звертала уваги на те, в якому вони стані.

Коли перед органами комунального господарства Донбасу постало питання відновлення роботи, вони опинилися в досить скрутному становищі. Про стан справ у травні 1922 р. свідчить фраза, яка характеризує не тільки Бахмут: „Донецьке губернське Комунальне Господарство, яке обслуговує м.Бахмут, з моменту взяття на себе обов'язків з благоустрою до сьогоднішнього дня через відсутність грошей майже нічого не зробило” [1]. Вагомою перешкодою розвитку побутового обслуговування населення на початку 1920-х рр. стало переведення підприємств комунального господарства на самоокупність, яке відбулося протягом вересня-листопада 1921 р. і позбавило їх фінансової підтримки з боку держави. У звіті відділів Старобільського повітового виконкому за квітень 1922р. зазначалося: «Цілковита відсутність матеріалів та грошей, які комунгосп не в змозі отримати згідно з встановленим доходним кошторисом, гальмує боротьбу з господарською руїною» [2].

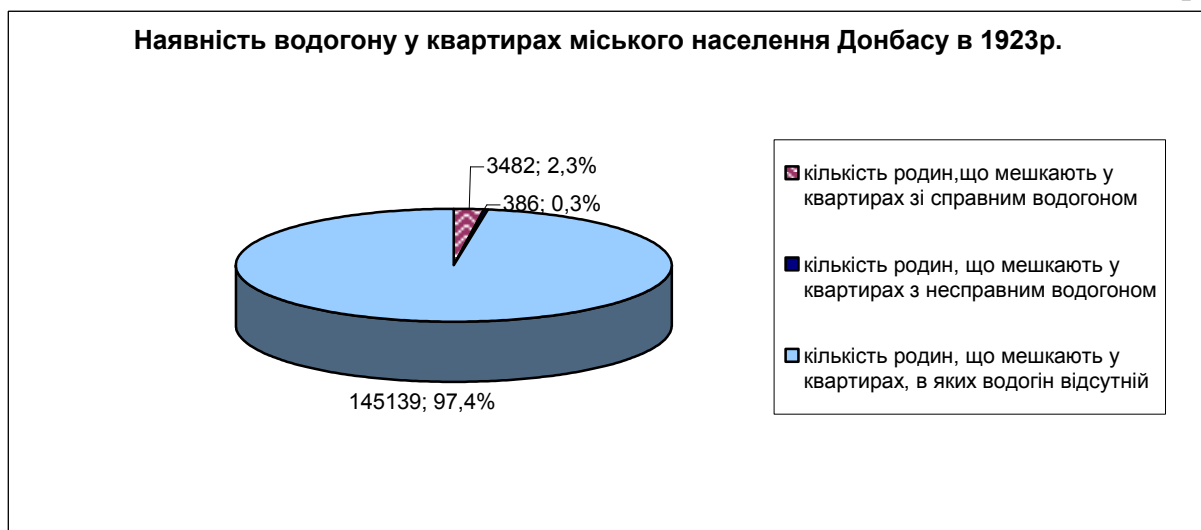
Важливим аспектом житлового питання були умови проживання мешканців міст, рудників, селищ міського типу та залізничних селищ Донецької губернії. Найбільш інформативним джерелом для з'ясування комфортності побутування городян регіону на початковому етапі НЕПу можна вважати матеріали суцільного подвірного перепису Донецької губернії, який було проведено з 27 грудня 1922 р. по 15 лютого 1923 р.

Розпочати характеристику побутових зручностей доречно з питання досяжності головного елемента забезпечення життєдіяльності людини – води. На початку 1923 р. тільки 2653 домоволодінь Донбасу (5,1%) від загальної кількості у 52 тисячі були забезпечені водогонами. Найбільше пощастило мешканцям міст

Кам'янськ та Маріуполь, в яких нараховувалося відповідно 630 та 651 домоволодінь з водогоном [3]. Статистичні дані доводять, що навіть статус окружного міста не гарантував його мешканцям прерогативи мати воду в оселях. Так, у Таганрозі водоводом було охоплено лише дев'ять володінь з 7,7 тис., у Бахмуті – 112 з трьох тис., у Луганську – 121 з 5,1 тис. володінь [4]. Тобто, наявність питної води у квартирах завдяки роботі системи комунальних служб було скоріше винятковим явищем, ніж звичною деталлю побуту.

Наступна діаграма відображає співвідношення кількості родин у містах та селищах міського типу Донецької губернії станом на січень – лютий 1923р., що мешкали у квартирах, забезпечених чи незабезпечених водогоном [5].

Діаграма 3.2

Порівнюючи дані, які демонструють можливості користування водоводом у володіннях та квартирах, відзначаємо, що і без того незначний відсоток (5,1%), що стосувався будівель, зменшився до 2,3% по відношенню до кількості квартир.

Абсолютна більшість міського населення змушена була користуватися колодязями, яких в 1923 р. нараховувалося 7219. Тобто, доступність такого водозабезпечення також можна було сприймати як вигоду, бо за статистикою тільки одне з кожних семи володінь Донбасу мало криницю. Найкраще справа з колодязями була поставлена в Таганрозі (по одному на кожні п'ять володінь) та Луганську (по одному на кожні чотири володіння) [6].

Звернення до архівних документів підіймає формальну завісу статистики і відкриває реальні картини ажіотажу навколо найнеобхіднішого для життєдіяльності ресурсу. У 1921 р. головними джерелами води для населення Дебальцево служили залізничні крани, біля яких постійно стояли черги до глибокої ночі. Серед інших можливостей водозабезпечення були дві маловодні криниці на відстані 0,5 та 1 версти від міста. Населення відчувало гостру нестачу води[7]. Проблема полягала не тільки в ускладненні доступу та обмеженні обсягу, але й в загрозово низькій якості води. Під час обстеження джерел водопостачання м.Сталіно у жовтні 1926 р. було виявлено значну присутність

бактерій в питній воді, що пояснювалося зношеністю обладнання деяких колодязів та слабким захистом споруд від дощових вод [8].

Восени 1923 р. протяжність водогінної мережі Маріуполя складала 31 версту, Бахмуту – 10,5, Слов'янська – 4, Юзівки – 3 і Шахт – 2 версти. Крім названих міст, водоводами користувалися ще в 52 населених пунктах міського типу, переважно в колоніях рудників та заводів [9]. Маємо дані про потужність водогону міста Бахмут: у 1924 р. при мінімальній потребі особи в п'яти відрах води на добу мережа фактично забезпечувала лише 0,5 відра, що складало 10% від необхідної норми. [10].

Сталіно орендувало водопровід у Комбіната Південсталі, а мешканці Дмиртієвська користувалися водогоном Маккомбінату, але в обох містах рівень водозабезпечення городян був незадовільним. Тобто, мережі промислових районів були орієнтовані в першу чергу на виконання виробничих вимог, турбота про населення займала другорядні позиції.

За даними Всесоюзного перепису 1926 р. частка городян окружних міст, які мешкали в будинках з діючим водоводом, була такою: в Артемівську – 15,8%, в Луганську – 6,2%, в Маріуполі – 37,4%, в Сталіно – 11,1%, в Старобільську – жодного, бо в місті не було водопроводу. Наведені дані свідчать, з одного боку, про певні успіхи в розширенні мережі порівняно з матеріалами перепису 1923 р., з іншого – про замалі темпи та географію цього розширення, бо середній показник по 41 окружному місту України в 1926 р. склав 45,7% [11].

Сільське водопостачання Донбасу здійснювалося переважно за рахунок 51722 шахтних колодязів та 159 водних свердловин. Крім того, селяни користувалися водою з 1300 ставків, причому вона не відповідала санітарним нормам [12].

Загальний дефіцит води для приготування їжі, господарських та технічних потреб був характерним для Донбасу протягом всього періоду НЕПу. За даними 1927 р. населення регіону споживало від 0,3 до 1,15 відра на душу населення за добу при найменшій санітарній нормі в 5 відер. До того ж, за відсутністю розгалуженої водопровідної магістралі, доставка води була або вкрай ускладненою (підноска за версту та більше), або надто дорогою (транспортування обходилося від 3 до 10 коп. за відро при вартості питної води 1 коп. за відро, технічної – 0,5 коп.) [13].

До активної роботи в галузі проектування нового потужного водоводу підштовхувала непридатність (висока жорсткість та кислотність) води, яка використовувалася для обслуговування технічних споруд регіону і прискорювала їх зношеність. Будівництво водної магістралі, через яку промислові та цивільні споживачі Донбасу могли долучитися до більш якісної води Сіверського Дінця, були започатковані наприкінці НЕПу, але перші результати цієї діяльності з'явилися в наступний період.

Ще гіршими були справи із забезпеченням городян убиральнями. Під час перепису 1923 р. із загальної кількості родин у містах, міських поселеннях та рудниках Донбасу (159007) туалети були зареєстровані в помешканнях тільки 1 695 родин, що складає 1,1%. Вражає той факт, що у Старобільську, Лисичанську, Шахтах та Юзівці не було зафіксовано жодної родини, яка б мала вбиральню у

квартирі [14]. Крім того, якщо звернути увагу на соціальне походження тієї мізерної частини міського населення, яке було наділено цим благом цивілізації, з'ясовується, що родини робітників займали у вказаному рейтингу найнижчу сходинку (загалом 284 пролетарські сім'ї мали дану житлову вигоду). На жаль, протягом всього періоду НЕПу далі констатації проблеми справа заходила рідко. У архівному документі „Звіт по Луганському відділу комунального господарства за 1928/1929 р.” зустрічаємо невтішну фразу: „Антисанітарні звички городян за браком каналізації не побороти. Тому місто намагається форсувати її облаштування починаючи з цього року.” [15].

Альтернативним рішенням цієї проблеми мала стати діяльність асенізації. Стартові умови після громадянської війни були наступними: більшість міст Донбасу (Бахмут, Таганрог, Маріуполь, Слов'янськ, Шахтинськ, Юзівка, Дебальцево) мали у своєму розпорядженні по одному асенізаційному обозу, Луганськ – два, а Старобільськ – жодного [16]. Але наявність певної служби, якщо вона не забезпечена устаткуванням, не гарантує її ефективності. Зокрема, в Дебальцево у 1921 р. за умов відсутності діжок та коней асенізація здійснювалася лише на 10% від необхідного, що ставило під загрозу санітарний стан міста [17]. Типовою проблемою діяльності асенізаційних обозів у 1922 р. був брак транспортних засобів. У служб цього профілю в Маріуполі, Юзівці, Дебальцево та Гришино не було візків, а в Шахтинську – ані візків, ані коней.

У середині 20-х років ХХ ст., незважаючи на вирішення питань післявоєнного дефіциту, забрудненість міст та селищ сміттям і нечистотами залишалася жахливою. У статті доктора Шатілова «Санітарна справа м.Сталіно в 1925 р.» автор зазначав, що крім домінуючої вивізної системи очистки існували інші. Так, широко розповсюдженим був метод заповнення відходами глибоких ям на території двору домоволодіння з подальшим закиданням землею. Це відбувалося доти, доки весь двір не перетворювався на суцільну приховану яму з нечистотами. Ще одним варіантом «прибирання» було перенесення нечистот до різноманітних провулків, тротуарів та глухих кутів. За підрахунками автора статті обсяг вивезених асобозами з м.Сталіно відходів в січні-квітні 1925 р. досягав лише 30% від необхідного [18].

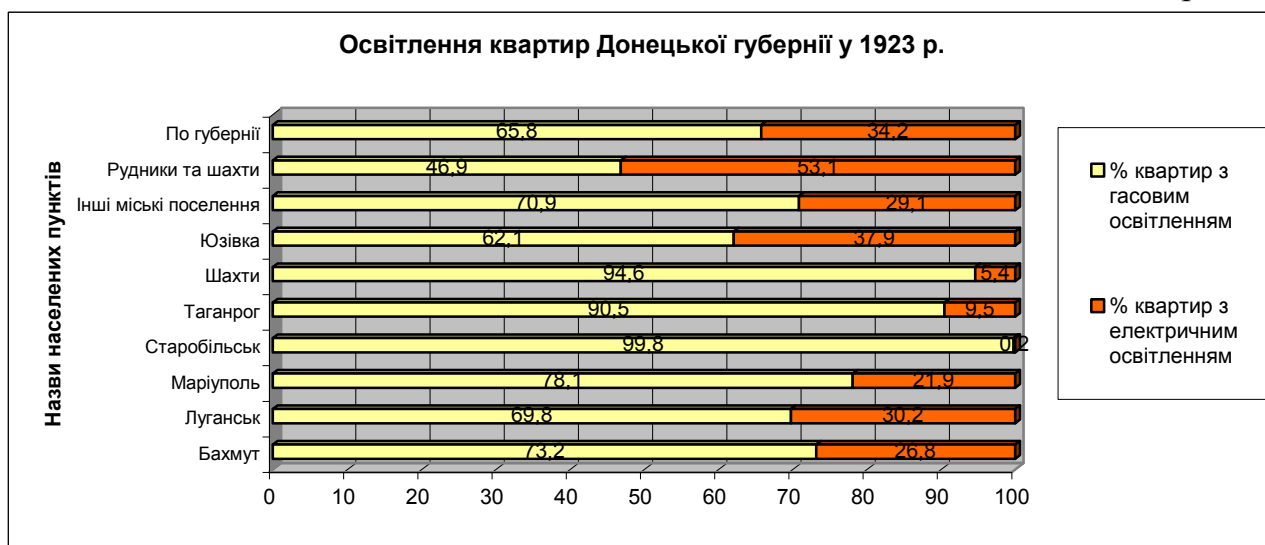
Не дивно, що за таких умов інформація архівних документів про санітарний стан міст була схожою на хроніки середньовіччя: „так звані \"брудні провулки\" позаду домоволодінь, про ліквідацію яких неодноразово виходили постанови президії Міськради та Окрвиконкому, перетворені в смердючі звалища, з яких потоками на вулиці витікають рідкі нечистоти” [19].

Інколи неестетичному вигляду та антисанітарному стану вулиць сприяли упущення архітекторів. Наприклад, планування забудови колонії Сталінського заводу передбачала досить щільне розташування будинків і винесення на один бік вулиці убиралень, а на інший – ящиків для сміття [20]. Враховуючи несвоєчасний вивіз сміття асенізаційними обозами, незадовільну збереженість конструкцій туалетів та ящиків для сміття, облаштованих ще до Першої світової війни, можна уявити забрудненість не тільки цих споруд, але й всієї території вулиці.

Цікаві особливості було з'ясовано під час обстеження подвір'їв міста Сталіно, проведеного в травні – червні 1925 р. Виявилось, що введення санітарних паспортів примусило господарів приватних домоволодінь опікуватися своєчасним вивозом нечистот і дбати про належний стан дворів через побоювання можливих штрафів. Набагато гірше виглядали двори націоналізованих домоволодінь, бо в них не було відповідальних осіб, які мали б нести за це покарання [21]. Ймовірно, ця ситуація була властивою всім містам регіону.

Наступним показником благоустрою була електрифікація житла. У 1923р. з 147,7 тис. квартир лише 34,2% мали електричне освітлення, при чому половина з них була розташована на рудниках, трохи більше третини – в групі „інші міські поселення”. Докладніше цю ситуацію окреслить наступна діаграма [22]:

Діаграма 3.3

Вирізняється особливість відсутності зв'язку між високим статусом населеного пункту та наданням більш повного переліку комунальних послуг. На противагу сучасності, у першій половині 20-х рр. ХХ ст. міста Донецької губернії нерідко не мали переваг водопостачання та електрифікації. Найбільш виразно цю тезу підтверджують дані з електрифікації Старобільська. Навпаки, у мешканців маленьких робітничих поселень було більше шансів скористатися ліпшими житловими умовами через близькість шахт і заводів, які інколи „ділилися” промисловими мережами водоводів та електричного освітлення з населенням. Але не треба забувати, що абсолютного забезпечення комунальними зручностями не мала жодна категорія поселень, скоріше воно було занадто скромним. Наведені в таблиці 3.2 узагальнені дані допомагають скласти вірне враження про рівень благоустрою помешкань Донбасу в першій половині 1920-х років.

Загальні показники забезпечення комунальними вигодами міського та фабрично-заводського населення Донецької губернії у 1923 році [23]

Кількість родин (у %), що займали квартири						
зі справним водогоном	з несправним водогоном	в яких водогін був відсутнім	з електричним освітленням	з іншими видами освітлення	з вбиральною	без вбиральні
2,3%	0,3%	97,4%	34,7%	65,3%	1,07%	98,93%

Як бачимо, рівень доступності житлових вигод був вкрай низьким. Більш-менш поширеним було електричне освітлення, яким користувалося 34,7% родин, в той час, коли випадки забезпечення водогоном та вбиральнями зустрічалися нечасто – їх мали у своїх квартирах відповідно 2,3% та 1,07% родин.

Восени 1923 р. енергопостачанням користувалися мешканці дванадцяти міст, двох селищ міського типу та майже всіх рудників та заводів, але потужність електростанцій не задовольняла потреб населення [24]. У 1926 р. всі окружні міста Донбасу, включаючи Старобільськ, мали власні електростанції. Частка жителів, оселі яких освітлювалися електрикою, складала 55,8% в Сталіно, 44,7% в Артемівську, 39,1% в Луганську, 32,6% в Маріуполі та 13,1% в Старобільську.

Окрім «приватної» користі, що приносила ця комунальна послуга, була ще «суспільна» – освітлення вулиць. На перше жовтня 1927 р. в Артемівську було зареєстровано 184 вуличних ліхтарів, в Луганську – 285, в Маріуполі – 238, в Сталіно – 84 і в Старобільську – 65 [25]. Примітно, що увага цьому питанню почала приділятися переважно у другій половині 1920-х років, бо на початку 1927 р. в Луганську нараховувалося 264 вуличні електролампи, з яких 127 (або 48%) було встановлено в 1926 році [26].

За умов обмеженого водопостачання мешканці Донбасу відчували гостру потребу в таких підприємствах комунального обслуговування, як лазні. Однак їх бракувало, що погіршувало і без того неідеальну епідемічну ситуацію в регіоні. Навесні 1921 р. під час існування епідемії тифу показники захворюваності в регіоні були вищими серед цивільного населення через те, що лазнями, включаючи навіть банно-пральні поїзди, забезпечувалися в першу чергу військові. Водночас, «населення продовжувало перебувати у забутті, не маючи ані бань, ані мила» [27]. Причому, мешканці рудничних поселень певною мірою ще мали доступ до бань, а от для городян ця послуга залишалася майже недосяжною [28].

У період, який розглядається, дуже модними були різноманітні кампанії у вигляді місячників, тижнів і т.д. Вважає, але від формату нетривалого агітаційного заходу не були звільнені необхідні для життя людей буденні справи, тому зі сторінок архівних документів дізнаємося про масштабні акції „тижнів чистоти”, які склалися із надання населенню мила, вивезення сміття, ремонтування колодязів. Та навіть вони не завжди були добре організованими. У травні 1921 р. перешкодою вдалому проведенню «лазневого тижня» в Лисичанську послужив гострий дефіцит вугілля та мила [29]. У червні того ж року в Таганрозі подібний захід не відбувся через ремонт бані та повну

відсутність вугілля, тому всі купалися тільки в морі, в Слов'янську єдина баня комгоспу також була закрита на ремонт, а в Маріуполі працювала лише п'ять днів [30].

З 15 по 22 березня 1922 р. в губернії відбулася ще одна кампанія з дотримання правил особистої гігієни – „Тиждень боротьби з вошивістю”. Його суть полягала у виділенні та розподілі 200 пудів мила по районах губернії [31]. Населенню видавалося в середньому по 1/8 фунта мила та можливість відвідати лазню [32].

Про обмеженість успіхів комунального господарства в банній сфері свідчить те, що робітники у 1922 р. не виявляли інтересу до лекцій з питань гігієни, заявляючи, що їм необхідна білизна, баня, мило і таке інше [33].

Для того, щоб отримати уявлення про ступінь відкритості та ефективність діяльності закладів побутового обслуговування громадян, розглянемо наступну таблицю [34], яка характеризує роботу функціонуючих підприємств комунального господарства Донецької губернії в травні 1922 р.:

Таблиця 3.3

Міста Донецької губернії	Працюючі лазні			Пральні	Перукарні
	кількість	пропускна здатність	вартість відвідування		
Бахмут	0	-	-	0	0
Маріуполь	0	-	-	0	0
Слов'янськ	0	-	-	0	0
Шахтинськ	0	-	-	0	0
Гришине	0	-	-	0	0
Старобільськ	0	-	-	0	0
Юзівка	0	-	-	0	0
Дебальцеве	0	-	-	0	0
Таганрог	1	2200 осіб на добу	20 000 крб.	0	0
Луганськ	1	300 осіб на добу	30 000 крб..	0	0

Зауважимо, що наведені цифри вказують скоріше не на відсутність комунальних лазень як таких у більшості міст, а на їх бездіяльність.

Хоча на перший погляд здається, що нерозвиненість мережі комунальних бань в Донбасі повинна була компенсуватися чисельністю «відомчих» служб такого профілю, але це було не зовсім так. На територіях шахт і заводів насправді існували лазні, але вони мали різну місткість (від 10 до сотень осіб), призначалися лише для робітників даного промислового підприємства. Що стосується робітничих селищ, тільки в 35% з них розташовувалися «шахтні» лазні тресту «Донвугілля» для робітників і в 25% – «закриті» бані для контингенту соціальних закладів (лікарень, дитячих будинків і т. ін.) [35].

Сільське населення користувалося банями нечасто, бо власних майже не було, а за відвідування комунальних лазень в містах потрібно було платити. У доповіді «Про санітарний стан Сталінської округи» за 1926р. зазначалося, що поряд з проведенням широкої санітарно-просвітньої роботи необхідно подбати про заснування лазневої справи в сільській місцевості. Наголошувалося, що зусилля з впровадження найпростіших форм здорового селянського побуту повинні прикладати не тільки Окргздрав, але й Окрвиконком, оскільки на будівництво бані потрібні кошти. У деяких округах України на той час вже практикувалося фінансування цього будівництва за так званими

«профілактичними фондами», а в Сталінському окрузі це тільки обговорювалося [36].

За даними статистики кожне окружне місто Донбасу обслуговувалося у 1926/1927 р. однією комунальною лазнею. За цей період їх відвідало в Артемівську – 34 тис. осіб, в Луганську – 30 тис. осіб, в Маріуполі – 22 тис. осіб, в Сталіно – 37 тис. осіб і в Старобільську – 7 тис. осіб [37]. Як і на початку 20-х рр. ХХ ст. в діяльності підприємств комунального обслуговування траплялися великі перерви. Наприклад, більшу частину 1927 р. лазня Сталіно була зачинена на ремонт [38], в січні 1927 р. міську лазню Луганська спіткала така ж доля через руйнування стелі, хоча попередній ремонт закінчився у 1925р. [39].

Зовнішній вигляд міст та селищ залежав у тому числі від стану вулиць. Слід визнати, що упорядкування тротуарів, майданів та бруківок не займало перших місць в планах комунальних господарств. Більше того, в документації Луганського відділу комунального господарства зазначалося, що «до 1928/1929р. в сенсі благоустрою м. Луганська майже нічого не було зроблено» [40]. Ця заява була підкріплена фактами: бруківка не ремонтувалася і не замінювалася з довоєнного часу, тільки 8,2% вулиць було замощено (в Сталіно цей показник у 1927 р. становив 12% [41]), що гальмувало розвиток автобусного сполучення між підприємствами та робітничими околицями. Справа з тротуарами була це гіршою, оскільки до війни кожен господар будинку самотійно опікувався їх влаштуванням. Наприкінці 1920-х рр. ходіння по таких тротуарах на роботу являло собою «стрибки з перешкодами», тому люди змушені були їх уникати. Отже, якщо бруківка потребувала ремонту, то хідники – абсолютної заміни.

Не складно уявити, що в такому разі відбувалося у селищах. За обстеженням 1921 р. в 212 рудничних селищах Донбасу вулиці були незабруковані, у 111 вони взагалі були відсутніми, лише в 11 – замощені та в 6 – засипані шлаком [42]. Можемо припустити, що останній варіант на довгі роки став популярним, бо не потребував витрат на матеріал та роботу.

Окрім об'єктивних причин, які заважали населенню користуватися послугами комунальних служб та насолоджуватись естетичним виглядом вулиць і будинків, існували також суб'єктивні, такі як неохайність та хуліганство самих мешканців. Тому влада вдавалася до запобіжних заходів. Так, обов'язковою постановою Донецького виконкому № 25 від 3 квітня 1924 р. органам міліції надавалося право накладати штраф у розмірі до 5 крб. золотом на порушників порядку та благоустрою в містах і міських поселеннях за наступні дії:

- пошкодження дерев на вулицях, у скверах і в громадських садах;
- забруднення вулиць поміями, камінням, сміттям;
- невиконання вимог міліції щодо прибирання тротуарів та вулиць;
- дозвіл на ходіння по тротуарах худоби;
- недбальство та забруднення колодязів і т. ін.[43].

У випадку відмови сплачувати штраф його стягували примусовим порядком з майна оштрафованого. Таким чином намагалися зберегти хоча б той рівень упорядкування, який існував. Іншими мотивами (поліпшити зовнішній

вигляд населених пунктів, не витрачаючи на це коштів) керувалася місцева влада, приймаючи наступні адміністративні рішення:

- зобов'язати усіх володарів та орендарів будинків м. Бахмут, держустанови, колективи мешканців посадити не менше 6 дерев навпроти будинку, який вони займають. Особи, які цього не виконали до 15 жовтня 1923р., або хоча б не підготували ями під саджанці, підлягали штрафу до 300 крб. золотом, після чого посадкою займався губкомгосп (обов'язкова постанова Донецького виконкому № 19 від 16 вересня 1922 р.) [44];
- від усіх мешканців і закладів м. Сталіно та м. Дмитрієвська, які займали приміщення під установи та квартири, вимагалось у двотижневий термін упорядкувати тротуари та частину вулиці, що належали до домоволодінь; все сміття, гній з вулиць, тротуарів, дворів вони повинні були терміново вивезти на міські звалища; заборонялося викидати сміття та лити помий на вулиці чи двори і т.д. (обов'язкова постанова Сталінського окрвиконкому №23 від 9 квітня 1926 р.) [45];
- залучити населення до процесу ремонту та будови тротуарів шляхом стягнення з усіх орендарів та житлокоопів міст Сталіно та Дмитрієвська вартості цих робіт в 1927 р. [46].

Упорядкуванням сільської місцевості займалися комісії з благоустрою та санітарії при селищних радах. У їх функції входило: спостереження за чистотою повітря на селі шляхом недопущення накопичення гною на вулицях і площах, а також біля колодязів, річок та інших джерел водопостачання; зусилля зі збереження в чистоті природних та штучних водоймищ, захищаючи від потрапляння в них гною та ін. [47]. Викликає сумнів ефективність цих комісій через те, що в якості головного методу усунення порушень вони використовували умовляння, і тільки після триразового попередження складали акт, за яким інша комісія мала право притягувати до відповідальності.

Отже, розглянувши питання про комунальне господарство населених пунктів Донбасу в період НЕПу, можемо зробити наступні висновки:

1. на початку 20-х років ХХ ст. існували дуже низькі стартові умови розвитку комунальних закладів;
2. першочергова увага приділялася облаштуванню міст окружного значення, в останню – селам;
3. відчувався брак коштів на відбудову чи створення соціально-побутової інфраструктури, особливо протягом першої половини 20-х років ХХ ст. Проведення планової роботи, яка мала принести перші серйозні зрушення у багатьох площинах діяльності комунгоспів, почалося тільки в 1927 р. ;
4. місцева влада намагалася не тільки викоринювати шкідливі звички населення, які негативно впливали на санітарний та естетичний стан населених пунктів, але й адміністративними методами залучала громадян до безкоштовної праці з метою благоустрою вулиць та кварталів силами самих мешканців, а також до фінансування деяких видів робіт (ремонт та нове замощення тротуарів).

3.3 Охорона здоров'я

На початку 1920-х рр. першочерговим завданням органів охорони здоров'я було санітарне оздоровлення республіки та боротьба з епідемічними захворюваннями. Масштаби та різноманітність інфекційних захворювань вражали. Соціальні катаклізми, голод та масові міграції біженців супроводжувалися спалахами паразитарних тифів та дизентерії (1920-1922 рр.), холери та віспи (1921 р.), малярії (1924 р.) [1].

Санітарними управліннями Донецької губернії вживався цілий ряд заходів: організація дезінфекційних та епідемічних загонів, ізоляційно-пропускних пунктів, санітарних баклабораторій, інфекційних відділень і бараків. Важливе значення мали прищеплювальні кампанії, які, передусім, проводилися в робітничих районах; ізоляція та карантинний нагляд за робітниками-мігрантами з російських губерній; діяльність чайно-харчувальних загонів, які забезпечували населення сухим пайком та кип'яченою водою. У результаті кількість епідемічних хворих у Донецькій губернії наприкінці 1923 р. зменшилася у чотири рази, а в 1925/1926 р. епідемічна ситуація в Донбасі дещо стабілізувалася. [2].

Діяльність органів охорони здоров'я Донбасу в період НЕПу, яка може бути темою окремого дослідження, в даній роботі розглядається на прикладі двох напрямків діяльності (охорони материнства та дитинства і боротьби з соціальними хворобами), оскільки вони репрезентують різні спеціалізації, розвиток яких у 1920-х рр. віддзеркалює загальні тенденції практики лікування та профілактики хвороб серед широких верств населення.

Під назвою „соціальні хвороби” медичні працівники всього світу нараховують низку захворювань, які є постійними супутниками бідності, голоду, воєн та інших соціальних катаклізмів. У літературі 20-х рр. ХХ ст. та літературі сьогодення цей термін застосовувався відносно неоднакової кількості хвороб. Так, В.Бондаренко включав в це поняття сухоти, венеричні хвороби та малярію[3], Д.Граєвський – туберкульоз, венеризм та алкоголізм [4], Л.Шойхет – сухоти, сифіліс та алкоголізм [5].

Боротьба з туберкульозом в 1921 р. полягала у відкритті санаторіїв для дорослих та дітей. До кінця 1922 р. систематичної протитуберкульозної діяльності не велося. Новий етап почався зі зміни організаційної форми: були ліквідовані тубсекції при губздравах, а в кожному губернському місті було вирішено відкрити центральний губернський диспансер. На базі останніх з часом сформувалися туберкульозні ради, у функції яких входило проведення роботи з боротьби із сухотами в конкретних губерніях. У 1923 р. в республіці вже існувало 30 диспансерів, три з яких – в Донецькій губернії [6].

Серед медичних установ, які були покликані вести активну протитуберкульозну роботу, розрізняли:

- а) диспансери (окрім обстеження та визначення діагнозу, працівники цього закладу проводили необхідні профілактичні заходи у помешканні хворого);
- б) тубпункти (були розташовані в селах, повністю підпорядковувалися диспансерам і виконували подібні функції);

- в) постійні санаторії (найбільш давня та результативна установа в мережі, але у 1920-х рр. таких закладів не могло бути багато, через те, що утримання таких закладів дороге коштувало);
- г) нічні санаторії (установи, в яких робітники, що вже мали ознаки хвороби, але були працездатними, отримували змогу півдоби проводити у гігієнічних умовах);
- д) денні санаторії
- е) санаторії для дітей.

За даними річного звіту Артемівського тубдиспансеру за 1925 р. усі хворі з активними проявами ставали на облік та перебували під постійним наглядом. Працівники диспансеру відокремлювали пацієнта від решти родини, забезпечували його пльовальницею, в разі потреби – окремим посудом, рушником, у виняткових ситуаціях – ліжками (за рік було видано 5 ліжок) [7]. Час від часу силами сестер соціальної допомоги проводилося чищення та вапнування квартир. В області санітарно-просвітньої роботи Артемівський тубдиспансер поряд із читанням лекцій (57 за рік) та відкриттям «тубкутків» (4 за рік), проводив індивідуальні бесіди з кожним своїм хворим та надавав брошуру власного видавництва.

Про масштабність проблеми свідчать статистичні дані. Три округи Донбасу (Маріупольська, Сталінська та Артемівська) протягом 1925-1928 рр. поряд з деякими іншими округами України (Київською, Сумською, Одеською, Ніжинською, Херсонською, Харківською) мали підвищений пересічний показник захворюваності на туберкульоз легенів. Наочно ситуацію в Донецькому регіоні демонструє діаграма, репрезентована в «Додатку АБ». Мінімальну відмітку в Донбасі мала Старобільська округа, а максимальну – Маріупольська [8]. Останній факт спочатку виглядає незрозумілим, бо саме ця територія мала найліпші природно-кліматичні умови. Ще більше дивує статистика смертності від усіх форм туберкульозу на 10 000 осіб населення за 1924 р., згідно якої Маріуполь випереджав Москву і не поступався Ленінграду. На думку працівників місцевого диспансеру, це пояснювалося рядом причин: 1) сутужними санітарно-гігієнічними та житловими умовами; 2) сприятливим кліматом, який приваблював велику кількість хворих на сухоти; 3) побутовими умовами проживання греків [9].

Окремим напрямком було проведення лікувальної та профілактичної роботи на селі. У 20-х рр. ХХ ст. лікарями було встановлено, що рівень захворюваності сільського населення на сухоти був не нижче робітничого. Але мережі установ там не існувало у зв'язку з браком коштів та кадрів, лише час від часу колективи диспансерів бралися за організацію тубпунктів в окремих селах. Так, з липня по вересень 1925 р. в селі Покровському Артемівської округи був відкритий тубпункт. Працював він за наступним графіком: у селі мешкала сестра соціальної допомоги, а лікар приїздив раз на тиждень. У день візиту сестра збирала хворих, проводила з ними бесіди з виставкою, доктор брав їх на облік. Недужим селянам надавалася допомога у вигляді посуду, рушників і пайків, що коштували біля 2-3 рублів. Спочатку всі ці дії громада сприймала ворожо, але з часом звикла. „Потроху вони збагнули, що туберкульоз насправді є заразною

хворобою” [10]. Тобто, вибіркове охоплення територій, матеріальна незабезпеченість та дефіцит медичного персоналу були не єдиними перешкодами проведення ефективної протитуберкульозної кампанії на селі.

Ще одним чинником, що гальмував зрушення у цій сфері, була відмова проходити обстеження, недовіра до лікарів та нерозуміння шляхів розповсюдження хвороби.

Кожен керівник диспансеру через постійну нестачу коштів на систематичне проведення повного спектру дій повинен був обирати власну стратегію. Так, у Маріуполі в 1926 р. нагальним завданням вважали переведення пацієнтів з відкритою формою до лікарень. У той же час, керівник Артемівського диспансеру намагався об’єднати обидва підходи – лікувати десятки й цим давати приклад та інформацію для сотень. „Кожен взятий на облік осередок припиняє заражати оточуючих щонайменше на 50%, і, водночас, стає пересторогою для сусідів, так би мовити, культурним кутком (парадокс)” [11]. Зрозуміло, що насправді гідного ефекту можна досягти, використовуючи весь комплекс заходів без виключень.

Перейдемо до наступного елементу соціальних хвороб – групи венеричних захворювань. Організація боротьби з ними була аналогічною протитуберкульозній діяльності. Планова робота в масштабах республіки також розпочалася з кінця 1922 р., її центральним оперативним органом став венерологічний диспансер. Відкриття цих установ у більшості округних міст Донбасу відбулося трохи пізніше – у першій половині 1924 р. [12].

Головними причинами поширення венеризму вважалися: існування проституції, санітарна безкультурність населення, безпритульність дітей та дитяча проституція [13]. Осередками лікування стали диспансери в містах та венпункти в селах, функції яких, до речі, дещо відрізнялися від туберкульозних. Спільним було те, що працівники названих установ крім безпосереднього лікування проводили санітарно-освітню роботу серед пацієнтів шляхом індивідуальних бесід та читання лекцій у самому диспансері. Але, якщо сестри соціальної допомоги тубдиспансерів обов’язково обстежували кожного хворого в його помешканні, то у колег з вендиспансерів з цим були проблеми, бо їхні пацієнти сприймали своє захворювання як погану славу і намагалися зберегти його у таємниці. «Необхідна обережність і тактовність під час обстежень значною мірою ускладнює розвиток цього заходу»[14].

Ось чому цифри проведених вендиспансерами оглядів на дому були набагато нижчими, ніж аналогічні показники тубдиспансерів: протягом 1925/1926 р. в Донбасі перші відвідали 1467 осіб, а другі – 22419, тобто в 15 разів більше. Відразу необхідно зробити поправку відносно того, що пересічний регіональний рівень захворюваності на туберкульоз у цей період був у 2,4 рази вищим, ніж захворюваність на сифіліс (на жаль, ми не маємо подібних даних стосовно інших венеричних хвороб), але різниця все одно залишається величезною [15].

Відсутні згадки про надання соціальної допомоги венеричним хворим, проте вони мали правову підтримку: жодна установа не могла звільнити з посади службовця через венеричну хворобу, якщо вони лікувалися в диспансері, який

відповідав за їхню безпечність для оточуючих. У циркулярному листі від 19.03.1923 р. до Південного бюро ВЦРПС йшлося про те, що боротьба з венеризмом повинна проходити під лозунгом «венерична хвороба – не ганьба, а лихо» і бути спрямованою на притягнення до лікування якомога ширшого числа недужих. Від профспілок вимагали прийняття двох рішень: 1) не допускати звільнень хворих, яким за висновками лікувальної установи або лікаря Робмеду було дозволено продовжувати працювати; 2) практикувати усунення від робіт за довідкою про заразливості стадію хвороби, при чому обов'язково зберігати за такими співробітниками робоче місце та виплачувати утримання на загальних підставах, як й іншим недужим [16].

Статистика ураження населення регіону венеричними недугами навіть наприкінці НЕПу свідчить про несприятливу соціально-економічну ситуацію. Показники захворюваності на сифіліс, м'якець та гонорею на 10 000 людності перевищували подібні показники по Україні. Так, у 1926/1927 р. вони склали по Україні – 50,2, а в Донбасі – 77,9; відповідно в 1927/1928 р. по Україні – 46, а в Донбасі – 73,5 [17]. Як бачимо, безрадісне лідерство стабільно існувало і по відношенню до венеричних хвороб.

Інше суспільне лихо – пияцтво – також зачіпало всі верстви населення. На перший погляд, воно не мало такого ступеня небезпеки для держави, як туберкульоз чи венеричні хвороби. Але алкоголізм ослаблював організм людини, деморалізував її, вимагав постійних матеріальних витрат, затьмарював свідомість. Значна кількість робітників регіону намагалася обміняти на чарку відсутність перспективи покращити якість свого життя. Саме тут показники споживання алкоголю і бюджетних витрат на нього, принаймні, в 1,4 рази перевищували середньостатистичні по Україні. З вересня 1922 р. Донецький губвиконком був змушений заборонити навіть продаж одеколону [18]. Не в останню чергу державу хвилював прямо пропорційний зв'язок між вживанням алкогольних напоїв та масовими прогулами роботи, а також зниженням продуктивності праці робітників. Медична сторона питання боротьби з алкоголізмом та іншими залежностями не була вирішена, бо станом на 1927/1928 р. на Донеччині не існувало жодного наркодиспансеру [19].

Загальна картина розбудови у другій половині 20-х рр. ХХ ст. мережі лікувально-профілактичних закладів у Донбасі, спрямованих на боротьбу з соціальними хворобами, представлена в «Додатку АГ». Наведені провідні установи не репрезентували всіх напрямків допомоги, необхідних населенню. Крім того, з боку лікарів лунали нарікання на недостатню кількість медичних закладів. Так, у резолюції на доповідь завідуючого охороною здоров'я Артемівської округи зазначалося: „Існуюча мережа диспансерів не відповідає навіть мінімальним запитам й неодмінно потребує розширення, хоча б по одному туберкульозному та венерологічному диспансеру, й одному нічному санаторію на район” [20].

Отже, Донбас виділявся підвищеними показниками розповсюдження соціальних хвороб (захворюваності на туберкульоз, венеричні недуги, вживання алкоголю) порівняно з середньостатистичними даними по Україні. Обов'язок з лікувальної та профілактичної діяльності серед таких пацієнтів протягом 20-х рр.

XX ст. було покладено на диспансери, робота яких ускладнювалася людським фактором: селяни з недовірою ставилися до лікарів, бо традиційно не вважали сухоти заразливою хворобою; венеричні хворі категорично не хотіли оприлюднювати інформацію про свій стан, тому не дозволяли обстежувати їх житлові та побутові умови. Важливою складовою діяльності диспансерів було надання матеріальної допомоги хворим на туберкульоз та правової підтримки венеричним хворим.

Іншою ланкою охорони здоров'я, структура та зміст якої формувалися протягом НЕПу, було створення системи лікарської допомоги матері та дитині, інфраструктури догляду за малечею. В УСРР з травня 1920 р. ця робота координувалася відділом Охорони материнства та дитинства (далі – охматдиту) спочатку Наркомзабезу, а згодом Наркомздоров'я. Тоді ж було створено губернські відділи охматдиту, функції яких полягали у контролі низових закладів, впровадженні в життя розпоряджень центру, збиранні та опрацюванні статистичних матеріалів [21].

Першою ланкою мережі, як хронологічно, так і функціонально, стали консультації охматдиту. Вони здійснювали нагляд за немовлятами, навчали матерів гігієни харчування й догляду, проводили щеплення проти віспи тощо. В 1924/1925 р. в Донбасі діяло 18 консультацій охматдиту [22].

Додатковою функцією цих установ було створення рад соціальної допомоги на засадах самодіяльності та добровільності. Вважалось, що ради «влаштовують матерів на роботу, а дітей в ясла, обстежують та змінюють житлові умови. Вони проводять велику роботу з боротьби із пригніченням жінки в родині, з алкоголізмом, бійкою – через патронаж, виклики, порушення справ в суді тощо» [23].

З метою популяризації рад соціальної допомоги та роз'яснення широким верствам населення їх функцій створювалися агітаційні плакати, в яких використовувалися як реалістичні образи, так і лозунги. Наприклад: «Матери, не подкидуйте дітей! Идите в Советы социальной помощи — там вам помогут» (див. «Додаток АД»).

Конкретні приклади змушують нас узяти під сумнів надто широкий діапазон відповідальності цих добровільних організацій. Так, згідно з протоколом засідання Луганського окружного жіночого відділу від 6 травня 1925 р. місцева рада соціальної допомоги складалася з представників громадських організацій робітниць і дійсно підтримувала нужденних матерів. Але через обмеженість фінансів вона не могла розгорнути бурхливої діяльності, подібної до наведеного опису. „Кошти складаються з добровільних пожертв та відрахувань, їх дуже мало, вони витрачаються, а джерел поповнення немає” [24]. Тому допомога жінкам та дітям надавалася лише у вигляді мануфактури і ковдр.

Щодо характеристики роботи консультацій в залежності від місця розташування, Сталінський окружний виконком навіть у 1927/1928 р. визнавав, що „сільські консультації працюють гірше за рудничні через обмеженість штату та коштів”[25]. Вказані умови спричинили появу примітивних консультацій при сільських медичних дільницях ще у першій половині 20-х рр. XX ст. Штат такої

установи складався з лікаря дільниці, який в окремі дні тижня проводив прийом жінок та дітей, а також патронажної сестри [26].

Існувала ще одна часткова альтернатива повноцінних консультацій – консультаційні загони з лікарів та патронажних сестер. Такі загони працювали в селах Донецької губернії протягом літа 1924 р., використовуючи виставки з догляду за дитиною, „чарівний ліхтар” і діапозитиви [27].

Попри труднощі, «соціальна реклама» в період НЕПу позиціонувала консультації як заклади, що здатні подолати рівень високої дитячої смертності (див. «Додаток АД»). Саме в цих закладах жінки отримували вказівки медиків щодо правильного догляду за немовлям, дотримання гігієнічних норм, які сьогодні сприймаються як елементарні. У 1920-ті рр. одним із засобів тлумачення та інформування молодих матерів про ці правила були агітаційні плакати, такі як «Мітинг дітей», створений у 1923 р., та «Соски та жуйки (ганчірки для смоктання з пожованим хлібом — авт.) вбили селянських дітей більше, ніж кулі солдат» (див. «Додаток АД»).

Другою необхідною ланкою мережі були так звані „закриті заклади” (будинки немовляти, будинки дитини, будинки матері і дитини). Їх поява була зумовлена великою кількістю сиріт та безпритульних дітей, але в період голоду 1921-1923 рр. навіть закриті заклади не завжди мали змогу надати дитині адекватну допомогу. Звіти про рух підопічних в будинках дитини м.Маріуполя демонструють невтішні факти: протягом квітня-червня 1922 р. до них надійшло 760 дітей, з яких 400 вмерло, тобто 53%. Найбільш уразливою була категорія дітей до 12 місяців, смертність яких була тотальною (100%) [28]. Наведені випадки змусили відділ охматдиту шукати більш результативні форми діяльності та переорієнтуватися на шлях розвитку «відкритих закладів». 1 квітня 1922 р. у Маріуполі було відкрито їдальню для породіль з молочною кухнею. Вже наприкінці місяця зменшилась тенденція підкидання малят; діти почали прибавляти у вазі, у жінок більше не виникало думки залишити їх на опіку держави, навпаки, відтепер добробут (шанс вижити) самих жінок залежав від наявності у них дітей. Боротьба із залишенням дітей віком від одного до п'яти років проводилася шляхом розширення та відкриття нових ясел.

Важливою ознакою життєздатності мережі охорони материнства та дитинства як в місті, так і на селі, було забезпечення доступності медичної допомоги при пологах. Ординарне сьогодні поняття „пологовий будинок” було відсутнім у світоглядних уявленнях населення, бо існування таких закладів було досить нечастим явищем, а жінки традиційно народжували вдома. Так, на протязі 1925/1926 р. у Донбасі був лише один пологовий будинок (розрахований на 50 ліжок), у 1927/1928 р. відкрився ще один. Обидва були розташовані в Луганській окрузі, разом могли прийняти до 80 жінок [29]. Передбачалося, що акушерська допомога може надаватися в лікарнях загального профілю, в яких виділяли на ці потреби кілька ліжок, або навіть палат. Ще більш розповсюдженим методом був прийом пологів вдома.

Взагалі вважалося, що цей сектор діяльності у справі охорони здоров'я повинен стати передовим, щоб врешті-решт викоренити традицію звернень до бабок-повитух. Але виправляти ситуацію було надзвичайно складно, особливо в

сільській місцевості. Збереглися цікаві дані Старобільської округи, за якими в 1913 р. із загального числа пологів бабки прийняли 93,3%, лікарі – 6,7%, а в 1924/1925 р. відповідно 92,4% та 7,93% [30].

Детальний аналіз статистики другої половини 20-х рр. ХХ ст. дозволяє виокремити три особливості Донецького регіону в сфері надання медичної допомоги породіллям:

- 1) відсоток допомог при пологах в Донбасі постійно зростав і приблизно у два рази перевищував аналогічний показник по Україні (наприклад, у 1925/1926 р. він складав в Донбасі 36,5%, по Україні – 16,6%, у 1926/1927 р. відповідно 41% і 19,8%, у 1927/1928 р. – 44% і 22,8%) [31]. Тобто, у місцевих жінок було у два рази більше підстав розраховувати на присутність та кваліфіковані дії акушерки під час пологів, ніж у жінок республіки в цілому. Але не можна забувати, що вказаний відсоток був далеким від 100%, отже, не відповідав потребам суспільства;
- 2) існувала значна диспропорція: з одного боку, Сталінська, Луганська та Маріупольська округи були стабільними лідерами країни другої половини 20-х рр. ХХ ст. в охопленні пологів акушерською допомогою; з іншого боку, Старобільська округа мала найменший показник у цій сфері серед усіх округ держави;
- 3) відсоток допомог при пологах в лікарнях до загального числа пологодопомог в нашому регіоні трохи відставав від республіканських показників (у 1926/1927 р. він складав в Донбасі 41,5%, по Україні – 45,3%, у 1927/1928 р. відповідно 44% і 48,9%) [32], тобто, пологових ліжок і палат було менше, ніж в середньому по країні. Таким чином, можемо стверджувати, що на Донеччині медичний персонал надавав перевагу виїзду на дім до породіллі.

Надомна акушерська допомога мала серйозні недоліки. Знаходимо вражаючий коментар інспектора охорони здоров'я Луганської округи: „У рудничній частині округи з 6700 пологів 4500 відбувається на дому. З цього видно, що акушерка тільки фіксує частіше за все пологи, бо приїжджає *post factum*. Хіба це обслуговування, коли з 200 пологів вона на 100 запізнюється?” [33].

Досить гостра медична проблема не мала визначального впливу на жінок. Значно вагомішою для них була матеріальна можливість забезпечувати дитину. Держава економічно підтримувала бажання робітниць народжувати таким чином: вагітні, зайняті фізичною працею, звільнялися від трудової діяльності на виробництві на 8 тижнів, зайняті розумовою працею - на 6 тижнів. На цей період за ними в повному обсязі зберігався заробіток. Крім того, не допускалася нічна робота вагітних, а для матерів, які годували груддю, встановлювалися обов'язкові перерви, що зараховувалися в кількість робочих годин [34].

Матеріальну підтримку інституту материнства на селі було законодавчо оформлено лише наприкінці НЕПу. Згідно постанови ВУЦВКУ і РНК УСРР від 10 листопада 1928 р. при селянських товариствах взаємодопомоги мали організовуватися спеціальні фонди допомоги матері-селянці під час вагітності та пологів. Передбачалося, що грошові та натуральні складові таких фондів витратяться на потреби 3-х категорій осіб: наймичок та жінок наймитів,

якщо вони не застраховані через соціальне страхування; незаможниць; селянок з середняцьких шарів села, яких спіткали злидні [35].

Одним з найбільш масштабних та результативних заходів розбудови системи охорони материнства та дитинства в період НЕПУ стала організація ясел. Саме вони дозволяли владі одночасно виконувати кілька стратегічних завдань - виховні, медичні, пропагандистські і навіть політичні – причому робити це з користю для обох сторін. Існувало два типи ясел: постійні та сезонні (або літні), які створювалися на час сільськогосподарських робіт. Останні з'явилися в Донецькій губернії у 1923р., але протягом другої половини 20-х років ХХ ст. охоплювали більше коло дітей (хоча і тимчасово). Так, у Донбасі в 1926/1927 р. діяло 54 постійних ясел з кількістю дітей 1760 і 125 сезонних ясел, що охоплювали 3572 малят [36].

Можемо припустити, що психологічне сприйняття сезонних ясел селянками було більш тривожним та обережним, тому кожного року працівники відділу охматдиту мали не тільки вирішувати організаційні проблеми створення таких установ, але й завойовувати довіру населення. Все це разом отримало назву «ясельна кампанія». Влітку 1924 р. у Донецькій губернії було відкрито 40 ясел, але наповнити їх було непросто: «матері не хотіли віддавати своїх дітей до ясел через побоювання, що з них будуть стягувати податки, про що казали їм вороги радянської влади. Але працівникам охматдиту вдалося переконати селянок, і через деякий час матері – селянки дякували Радянській владі за піклування про їхніх дітей» [37].

Дуже несподіваною функцією літніх ясел була політична. Ще на стадії підготовки до відкриття дошкільних закладів у 1924 р. організаторам пропонувалося використовувати наступні лозунги: «Закріплення змички з селом»; «Селянко, віддаючи дітей до ясел, ти виконуєш заповіти Ілліча»; «Літні сільські ясла – єдиний та найбільш надійний засіб боротьби з дитячою бездоглядністю та смертністю на селі» [38].

Але „додаткове” навантаження на керівників зазначених установ не обмежувалося проведенням агітації. Держава визначала, які батьки могли розраховувати на допомогу в процесі виховання та доглядання дітей, а які ні. У доповіді Старобільської окружної комісії з охорони материнства та дитинства за 1927 р. окреслювався чіткий соціальний портрет майбутніх вихованців: «Прийом дітей повинен проводитись враховуючи те, що мати зайнята на польових роботах, а тому дітей середняків потрібно приймати, як і дітей незаможників та бідноти. Дітей батрачок та червоноармійців, жінки яких зайняті на польових роботах, потрібно приймати в ясла переважно над усіма дітьми» [39].

Дещо завищеним виглядає соціальне замовлення держави на виховання нової людини в дошкільних закладах. Як результат проведеної в 1925 р. ясельної кампанії в доповідях називалися і реальні наслідки педагогічної роботи, і пафосні ідеологічні ілюзії. Так, окрім знайомства малечі з елементарними санітарно-гігієнічними нормами (миття рук, користування окремою ложкою й тарілкою і т.д.), вказувалося, що відбулося їхнє долучення до «революційної сучасності..., через дітей ці навички, ці нові уявлення переносилися до родини селянина і часто призводили до цілої революції в його побуті» [40].

Місячний бюджет постійних ясел у 1926 р. складав 33 коп. на дитину, сільських ясел – 23 коп. [41].

Серед проблем функціонування стаціонарних ясел зазначимо їх віддаленість та замалу кількість. Так, у 1927/1928 р. в Сталінській окрузі ситуація з дитячими садочками робітничої мережі виглядала таким чином: «через житлову кризу ясла мають незадовільні помешкання, крім того, в більшості вони знаходяться далеко від підприємства або місця проживання робітниць, що і відбивається на відвідуванні ясел, особливо в осінньо-зимовий період [42]». Тобто, незручне розташування дошкільних установ призводило до того, що робітниці змушені були періодично відмовлятися від послуг вихователів, і наповнюваність ясел на рудниках протягом зими зменшувалася на 20–25%. Ще однією рисою нерозвиненості мережі була недостатня кількість закладів у співвідношенні до кількості дітей. Станом на 1 жовтня 1928 р. в Артемівській окрузі лише 60% робітниць різних галузей промисловості могли користуватися яслами. На практиці це означало, що для 16 жінок було виділено одне дитяче місце у садочку [43].

Результати процесу розбудови системи охорони материнства та дитинства в Донбасі протягом 20-х рр. ХХ ст. наочно демонструє діаграма, створена на основі статистичних відомостей 1927/1928 р. і представлена в «Додатку АЕ». Найбільш розповсюдженими закладами були сільські ясла, консультації та стаціонарні дитячі садочки.

Таким чином, протягом НЕПу відбулося становлення нової за своєю сутністю та формами мережі охорони материнства та дитинства, головним принципом роботи якої проголошувалася доступність для більшості населення. З одного боку, ця доступність була чітко регламентованою шляхом визначення соціальних верств та черговості їхнього долучення до цього напрямку медичного обслуговування, з іншого боку, протягом 1920-х років цей принцип не міг бути реалізованим через нерозвиненість системи. Але започатковані методи турботи про жіноче та дитяче здоров'я в масштабах країни були досить ефективними та перспективними, щоб мати змогу реалізуватися в майбутньому. Розгляд конкретної ситуації дає право стверджувати, що східний регіон мав певні особливості. Так, в Донбасі частіше надавалася акушерська допомога, хоча й у 57% це відбувалося вдома у породіллі. Результати проведення літніх ясельних кампаній при всіх недоліках були більш оптимістичними, ніж в цілому по країні.

Розглянувши розвиток охорони здоров'я Донбасу 1920-х на двох яскравих прикладах утвердження комплексних моделей лікарської допомоги визначених спеціалізацій, робимо наступні висновки:

1. недостатнє фінансування медичної сфери змушувало керівників профільних закладів самостійно обирати форми роботи так, щоб вони потребували незначних витрат, але приносили вагомий результати;
2. намагання перетворити всі типи установ на універсальні багатофункціональні заклади, що за умов невеликого штату та обмеженого кошторису мали виконувати медичні, соціальні, педагогічні, просвітницькі та пропагандистські завдання;

3. більш стриманий розвиток охорони материнства і дитинства та боротьби з соціальними хворобами на селі (побутування примітивних консультацій, тубпунктів, запровадження правової та матеріальної підтримки матерів-селянок лише у 1928 р. і т.д.) порівняно з містом.

*

*

*

Отже, соціальна-побутова та медична сфери Донбасу в роки НЕПу переживали вагому трансформацію та були взаємопов'язаними системами:

1. значна частина доробків та підходів попередніх періодів була втрачена або перекреслена в новій конкретно-історичній ситуації (значна частина житлового фонду, матеріальної бази комунальних служб виявилася зруйнованою або зіпсованою), деякі моделі обслуговування населення конструювалися вперше (доступна широким верствам медична допомога);
2. житлова криза, незадовільний обсяг і якість комунальних послуг, та майже нульовий рівень знань про шляхи розповсюдження та небезпечність наслідків соціальних захворювань зумовлювали антисанітарний спосіб життя більшості населення регіону;
3. матеріальна безпорадність держави в галузі вирішення житлового питання, піднесення до належного рівня комунального господарства та медичної допомоги породжували великі сподівання на розвиток самодіяльності та винахідливості як широкого загалу громадян, так і керівників окремих закладів.
4. проголошений пропорційний розподіл між містом та селом найнеобхідніших для життя людини послуг, що стосувалися охорони здоров'я та засобів дотримання гігієни, не втілювався в життя.

РОЗДІЛ 4.

ПРІОРІТЕТНІ НАПРЯМКИ НЕВІДКЛАДНИХ СОЦІАЛЬНИХ ЗАХОДІВ

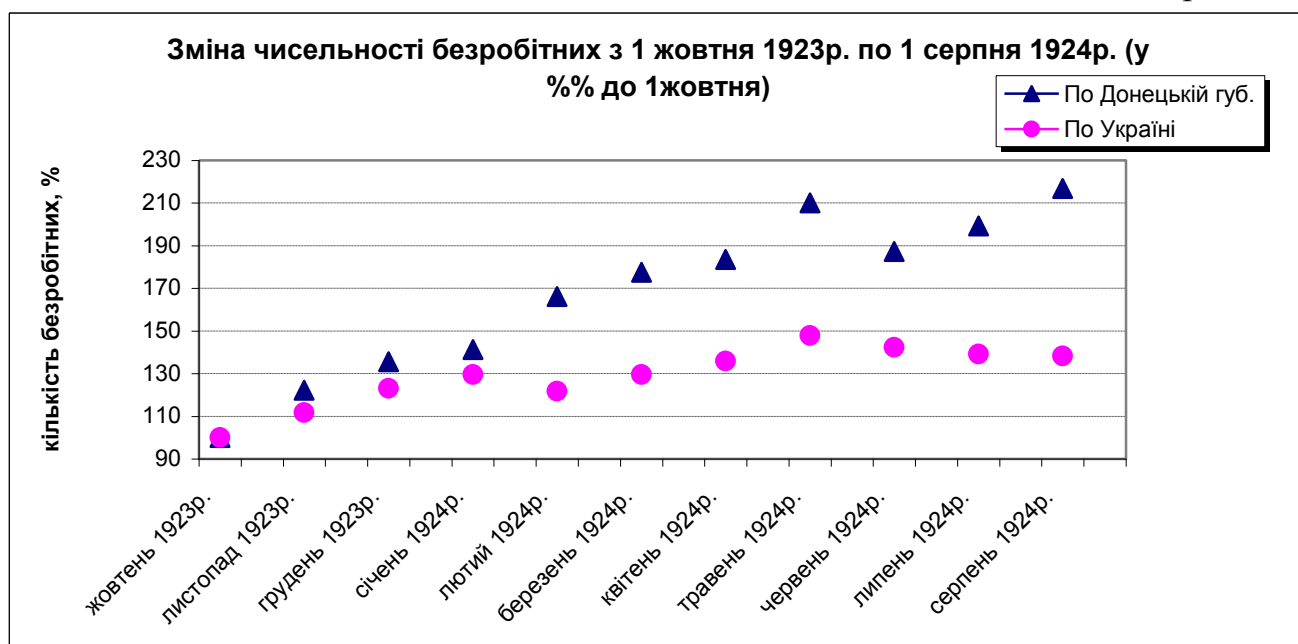
Даний розділ присвячено аналізу тих елементів соціальної політики держави в 20-х рр. ХХ ст., метою яких було подолання найбільш небезпечних проблем суспільства. Остаточне припинення воєнних дій внаслідок завершення світової та громадянської воєн і революційних змагань не могло автоматично відновити мирного побутування, бо долі багатьох людей були зламані. Швидке зростання кількості безпритульних дітей, інвалідів, осіб похилого віку, які залишилися без опіки та матеріальної підтримки, набуло характеру надзвичайної ситуації, ігнорування якої могло призвести до нових соціальних вибухів. Не менш загрозливими були масштаби безробіття. Тож, керівництво країни мало вжити екстрених заходів, щоб зменшити, а згодом і зневілювати дестабілізуючі впливи масової безпритульності, бездоглядності, безробіття та абсолютної фінансової незабезпеченості значної частини суспільства на різні сфери розвитку держави (демографічну, епідемічну, криміногенну, моральну, господарську та інші).

4.1 Боротьба з безробіттям

Проблема безробіття не може не турбувати будь-яке суспільство, особливо у періоди реформ та перетворень. Таким періодом, безперечно, був НЕП, коли непрацевлаштованість стала масовим явищем. Це було пов'язано з перманентною реорганізацією установ, ліквідацією нерентабельних промислових підприємств та постійним скороченням кадрів у важкій промисловості регіону, що було характерним для першої половини 1920-х рр., демобілізацією в армії, традиційним сезонним відходництвом селян на заробітки до заводів і шахт, а також незмінним прибуттям безробітних з інших регіонів та республік.

У жовтні 1921 р. на обліку у відділах праці виконкомів Рад Донецької губернії було 1.926 осіб, які не мали роботи, у жовтні 1923 р. – 16.595 [1], а вже у жовтні 1924 р. – 32.050 осіб [2].

Особливістю Донецької губернії було невпинне зростання показників безробіття на фоні значно більших, порівняно з рештою території України, можливостей працевлаштування завдяки концентрації в Донбасі промислових підприємств. Цей факт можна наочно проілюструвати порівнянням кількості безробітних Донецької губернії та інших губерній країни, що відображено у наступному графіку [3]:

Тобто, за 10 місяців 1923 – 1924 рр. рівень безробіття в Донецькій губернії зріс більш ніж у 2 рази, в той час, коли в інших губерніях України – майже на 1/3. Не дивно, що публікація в журналі «Донецкий професіоналіст» 1924 року мала такий додаток до заголовка: «Бъём в набат! Донбасс объявлен угрожающим по безработице. Необходима помощь центра» [4].

Торкаючись професійного складу безробітних Донбасу, слід зазначити, що у більшості випадків переважали чорнороби та радянські службовці. За даними 1924 року група чорноробів складала 33,9%, група робітників розумової праці – 24,6%, група робітників виробництва – 31,3 %, інші – 10,2%. Постійне домінування першої групи пояснюється її регулярним доповненням за рахунок селянського елемента, який не мав виробничого досвіду [5].

Поширення безробіття призвело до того, що постало питання щодо функціонування спеціального органу, який би займався виключно проблемою незайнятих у виробництві. Знову були створені Біржі праці, на державному рівні прийняте положення про їх роботу. У функції цих установ, окрім реєстрації всіх безробітних даної місцевості та пошуку робочих місць, входила також організація експертизи і проведення практичного іспиту з професійної підготовки безробітних. До того ж, на біржі покладалася організація громадських робіт і трудових колективів.

На практиці діяльність Бірж праці часто-густо викликала нарікання з боку безробітних та керівних органів. У результаті їх обстеження в 1928 р. були виявлені порушення різного характеру: від неухважного ставлення до відвідувачів до серйозних правопорушень, які мали ознаки карного злочину. Типовими для більшості установ можна назвати зауваження, зроблені співробітникам Маріупольської Біржі праці. Їх звинувачували у протекціонізмі, який виявлявся у порушенні черговості працевлаштування, наданні робочих місць за запискою, взятті на облік нетрудового елемента (торговців, приватних підприємців),

реєстрації фіктивної кваліфікації робітників [6]. Одночасно, діяльність всіх районних Бірж праці Артемівської округи (за винятком Костянтинівської) була визнана незадовільною. Серед недоліків називалося нечітке заповнення профкарток форми «А», коли відомості фіксувалися не за документами, а за відповідями безробітного (наприклад, інформація про стаж роботи, про кількість членів родин, які перебували на їх утриманні, про розряд та письменність).

Крім того, як і в Маріуполі, було виявлено випадки працевлаштування за іменними вимогами (коли безробітні самотужки підшукували собі місце роботи, а на біржу праці приходили лише для формальної реєстрації) та записками організацій, відповідальних робітників, при чому контингент цих новоспечених працівників з особистими зв'язками складався в тому числі з проституток та осіб, що тільки-но звільнилися з ДОПРів. Наголошувалося, що зафіксовані в Краматорському та Щербинівському районі факти хабарництва стосувалися виключно регістраторів, які вже понесли покарання у вигляді звільнення та відкриття судової справи [7]. Робота Сталінської Біржі праці взагалі «відзначилася» працевлаштуванням жінок за полове співмешкання. У постанові з цього приводу зазначалося: «в роботі Біржі праці міцне кубло сплели бюрократизм, протекціонізм, зловживання та, нарешті, злочини карного характеру» [8]. Керівника цієї установи – тов. Рябова – після винесення сурової догани звільнили з посади і відправили працювати на виробництво, а весь матеріал обстеження передали до прокуратури.

Слід зазначити, що виправлення певних недоліків не завжди залежало від Бірж праці. Так, складною була ситуація з визначенням реальної кваліфікації безробітних. Згідно з циркуляром НКП УСРР від 24.07.1924 р. досягти цього можна було або шляхом опитування спеціаліста (ця процедура мала назву професійної експертизи), або за допомогою практичного випробовування на підприємствах чи в установах. В останньому випадку претендент на працевлаштування отримував посвідчення, в якому відбивався зміст іспиту та категорія професії, володіння якою він підтвердив. Це посвідчення ставало підставою для реєстрації на Біржі праці з урахуванням відповідної кваліфікації [9]. Насправді окружні Біржі праці не мали можливості проводити практичні іспити безробітних через відмову підприємств від надання майстерень для їх проведення. Тому вони не могли гарантувати правильність зазначеної кваліфікації того чи іншого робітника, що викликало постійне незадоволення з боку керівників підприємств.

Під час дискусії з цього приводу в 1926 р. на нараді при Луганському окружному відділі праці представник патронного заводу зазначав: «Режим економії не збігається з проведенням іспитів, що пов'язано з зайвими витратами. Господарник на їх проведення не погодиться без директив центральних господарчих органів. А краще за все організувати майстерню в межах Біржі праці для перепідготовки та експертизи» [10]. Іншими словами, заводи вимагали заповнення вакансій після чіткого відбору робітників, але не збиралися витратити на це час та кошти.

Розуміючи масштаби та темпи зростання безробіття, небезпеку її соціальних, а згодом, і політичних наслідків, керівництво держави на всіх рівнях

вдавалося до розробки не просто окремих методів, а системи заходів, спрямованої на ліквідацію цього явища. Тому в 20-ті роки ХХ ст. існували три різновиди допомоги безробітним: матеріальна, натуральна та трудова. Окрім того, були і такі форми підтримки, що трохи виходили за межі наведеної класифікації і займали окрему нішу.

Отже, розглянемо особливості різних видів допомоги.

а) матеріальна допомога

У документі під назвою «Протокол наради завідуючих біржами праці Донбасу від 10.12.1924 р.» знаходимо повідомлення, що до лютого 1924р. грошова допомога, яку виплачували страхові каси, була основним видом підтримки, а з поширенням громадських робіт – перетворилася на другорядний захід. Зазначалося, що за 1924 рік виплати отримали 41 866 осіб, загальна сума становила 244.349 крб. [11]. Але вони виплачувалися в окремих випадках, таких як відсутність громадських робіт при крайній скруті безробітного або його хворобі, прибуття згідно демобілізації та для збереження тієї робочої сили, яка мала високу кваліфікацію [12]. Окрім цього, плата за комунальні послуги та помешкання скасовувалася або надавалася зі знижкою 50%, що певною мірою зменшувало статтю видатків в особистому бюджеті непрацевлаштованої людини.

Місцевий журнал у 1924 р. інформував населення Донеччини, що право на грошові виплати мали підлітки, кваліфіковані робітники і працівники розумової праці вищої кваліфікації, незалежно від їхнього стажу. Для некваліфікованих робітників наявність стажу протягом одного року була необхідною умовою, а для службовців – протягом трьох років [13].

Дещо раніше II Всеросійська тарифна конференція затвердила інший перелік вимог. За умови обов'язкової реєстрації у відділі праці та відсутності інших засобів для існування право на державне соціальне забезпечення мали:

- кваліфіковані робітники й службовці державних підприємств, звільнені у зв'язку зі скороченням штатів та закриттям підприємства;
- некваліфіковані робітники та службовці, що працювали в установах та підприємствах не менше двох років;
- усі робітники та службовці, що були прикріплені до тимчасово закритих підприємств [14].

Що стосується розмірів допомоги, вони також не були постійними. Так, взимку 1924 року для кваліфікованого робітника замість норми у $\frac{1}{2}$ ставки середньомісячного заробітку в Донбасі була встановлена норма у $\frac{2}{3}$ цієї ставки; для некваліфікованих – $\frac{1}{2}$ ставки замість $\frac{1}{4}$. Більше того, було змінено і сенс поняття „середній заробіток”. Так, якщо у січні він становив 10 крб., то вже у лютому і березні – 14 крб. Таким чином, некваліфікований робітник, що отримував виплату у розмірі 2 крб. 50 коп. у січні 1924 р., у лютому і березні 1924р. – вже 7 крб., а кваліфікований – 10 крб. замість 5руб. [15].

Але з часом економічна ситуація в країні потроху стабілізувалася, трудящі почали заробляти більше, а рівень допомоги безробітним залишався майже незмінним. Фактичний розмір матеріальної допомоги безробітним становив у

1926/1927 рр. для першої категорії таких осіб – 10 крб. на місяць, другої – 7 крб. 50 коп. На утриманців сплачувалось лише 2 крб. [16].

Існують відомості про тривалість виплат: спочатку грошову допомогу сплачували протягом 6 місяців, згодом – протягом всього терміну безробіття.

Окрім зазначених виплат побутували разові, об'єктом яких були чітко визначені верстви населення. Так, у доповіді на нараді комітету Донецької губернської біржі праці, що відбулася 24 січня 1925 р., повідомлялося: „На допомогу тим, хто зазнав скорочення, ми отримали від НКТ 28.000 крб., з яких розподілено на місяць 15.180 крб. Ці кошти виділено місцям для видачі багатосімейним співробітникам в середньому по 5 крб. на особу” [17].

Зіставлення розмірів матеріальної допомоги з цінами того періоду свідчить, що це був досить низький рівень забезпечення, але він рятував від голоду.

Безробітним, які мали родини, надавалися доплати на членів сім'ї: 15% допомоги на одну особу, 25% - на двох, 35% - на трьох та більше осіб [18].

Отже, на початковому етапі НЕПу матеріальна допомога займала провідні позиції у справі підтримки безробітних. Вона характеризувалася плутаним визначенням категорій одержувачів коштів, нечіткими термінами та розмірами виплат.

б) натуральна допомога.

Не менш важливою була діяльність держави та професійних організацій, в результаті якої створювалися гуртожитки для чоловіків і жінок в так звані «вогнища» для дітей безробітних, відкривалися їдальні та чайні. Особливе значення така форма допомоги мала на початковому етапі НЕПу, який збігався з періодом голоду 1921-1922 рр., коли долею незайнятих у виробництві вимушені були опікуватися органи, покликані боротися з голодом. Так, у 1921 році „вважаючи безробітних робітників такими, що голодують, Губкомгол запропонував Правлінню Спілки Донбасу відкрити протягом тижня їдальні у наступних пунктах: Юзівка – 2.000 пайків, Дебальцеве – 2.000, Бахмут – 1.250, Луганськ – 1.600, Слов'янськ – 200, Маріуполь – 1.650, Таганрог – 500, Шахти – 750, Гришино – 100. Правління Спілки Донбасу взяло на себе таке зобов'язання” [19].

У наступні роки також практикувалися безкоштовні обіди для тих, хто найбільше потребував допомоги, але різниця полягала у тому, що організатором виступали біржі праці, і кількість охоплених була набагато меншою. У січні 1925 року Донецька губернська біржа праці уклала угоду з Наркоматом харчової промисловості про годування безробітних Донбасу на термін до 1 травня 1925 року. Передбачалася організація їдалень з щоденною видачею 1.050 гарячих обідів, кожен з яких містив 2.506 калорій та коштував 24 коп. [20]. Тобто, місце безкоштовного харчування зайняли пільгові обіди. Інший приклад: у тому ж 1925 році зареєстровані на Артемівській біржі праці отримували грошову допомогу в розмірі від 8 до 12 крб. в місяць і обіди за ціною 27 коп. [21].

Влітку 1924 року в округах Донбасу існували будинки для ночівлі на 500 осіб та чайні пункти на 600 осіб. Меню в чайних було вкрай невибагливим: кожен безробітний отримував 1,5 фунта хліба в день і чай зранку та ввечері [22].

Таким чином, натуральна допомога включала не тільки безкоштовне чи пільгове харчування безробітних в їдальнях та чайних, але й надання їм місця в гуртожитках. Найбільшого поширення така форма підтримки вимушено набула під час голоду 1921-1922 рр.

в) трудова допомога

Цей вид державної підтримки небезпідставно вважався найбільш ідеологічно корисним та доречним і мав наступні напрямки:

- 1) організація громадських робіт;
- 2) організація колективів безробітних;
- 3) бронювання робочих місць для підлітків.

Громадські роботи повинні були бути суспільно корисними, економічно вигідними і не потребувати значних витрат на матеріали, тому що держава в складному фінансовому стані не в змозі була знайти такі кошти. Загалом ця форма допомоги охоплювала некваліфікованих робітників. Проголошувалося, що таким чином одночасно втілювалося два завдання: надання хоча б тимчасового заробітку найбільш чисельній групі безробітних, які не мали ані кваліфікації, ані стажу; відбудова народного господарства держави. З точки зору ідеології громадські роботи вважалися більш дієвими, ніж виплата грошової допомоги, адже вони були спрямовані на найбільш пролетарську частину, підтримуючи серед безробітних трудову дисципліну, а головне – охороняли їх від розпорошення. Крім того, вони мали функцію виокремлення пролетарської частини з маси безробітних, які шукали пільг, а не роботи [23].

Наприкінці 1922 року в Москві на основі біржі праці було створено Бюро громадських робіт. Наступного року такі бюро з'явилися в Петрограді, Харкові, Самарі та деяких інших містах. З 1923 року громадські роботи розпочали систематично впроваджувати всюди, де були безробітні [24]. Так, у Донбасі «на громадських роботах в 1924 році було зайнято 38.864 особи, з яких 30.928 чоловіків, 7.926 жінок, в тому числі 3.475 підлітка. Загальна сума платні – 34.984 крб. 26 коп.» [25].

У першу чергу, на такі роботи відправляли безробітних, які отримували грошові виплати, потім – тих, хто стояв на обліку.

На засіданні Комітету Донгуббіржі праці було затверджено план проведення громадських робіт на 1925 рік у 5 округах на загальну суму 437.725 крб., з якої Сталіно отримувало 164.000 крб., Маріуполь – 40.070 крб., Луганськ – 85.416 крб., Артемівськ – 141.239 крб., Старобільськ – 7.000 крб. Передбачалася організація земляних робіт (меліоративних та водопровідних), а також зведення та ремонт мостових [26].

Особливу увагу привертає той факт, що громадські роботи не контролювалися належним чином, тож розгорталася не та діяльність, що була затверджена за кошторисом, або роботи проводилися в інших об'ємах. Наприклад, у Маріуполі на розбір зруйнованих будинків було асигновано 1473 крб. 50 коп., а витрачено 3177 крб. 84 коп.; непередбачені кошторисом садові роботи були виконані на суму 75 крб. 75 коп., в той час, коли передбачений ремонт тротуарів зовсім не проводився. Така ж картина вимальовувалася й в місті Сталіно [27].

Іншою формою трудової допомоги було створення колективів безробітних. Станом на 1 жовтня 1923 р. у Донбасі існувало 12 колективів, які включали 735 осіб, а на 1 жовтня 1924 р. – 45 колективів з 1.007 особами [28]. Тривалість існування цих формувань дорівнювала в середньому 1-2 роки. У червні 1925 р. в Донецькій губернії працював 41 колектив безробітних, до складу яких входило 1.617 осіб. Поділ їх по округах був таким: Артемівська – 19 (836 чол.), Луганська – 11 (505 чол.), Сталінська – 5 (214 чол.), Маріупольська – 6 (62 чол.) [29].

Головна відмінність від попереднього елемента боротьби з незайнятістю полягала у тому, що колективи охоплювали кваліфіковану частину безробітних, хоча, як і у випадку з громадськими роботами, вони могли прийняти дуже обмежену кількість осіб – 6–11% від загальної кількості безробітних по губернії. До складу артілей входило від 10 до 150 безробітних одного фаху, переважно це були будівельники, швачки, вантажники та чорнороби. Створенням колективів займалися Комітети бірж праці, залучаючи до цього професійні, кооперативні і господарські організації, які повинні були брати на себе збут продукції. При формуванні того чи іншого колективу окружні комітети боротьби з безробіттям перераховували для нього певну суму грошей. Із зароблених коштів колективи 65% перераховували у фонд комборбезу, 10% – у фонд об'єднання. Середній місячний заробіток членів колективів становив 55–65 крб., що приблизно дорівнювало середній зарплаті працюючих.

Колективи були досить самостійними, тому успіх їхньої діяльності залежав від кандидатури призначеного завідуючого. Місцеві матеріали доводять, що функціонування реальних формувань безробітних дуже відрізнялося від запланованого партійним керівництвом. Так, у „Доповіді з обстеження колективів у Слов'янську” [30] від 24 січня 1925 р. розглядалася діяльність трьох об'єднань. Ревізія роботи колективу їдальні виявила, що вони брали з відвідувачів більші суми (за чеками), ніж заносили до касової книги. У результаті було прийнято рішення змінити завідуючого, а справу передати до суду.

У діяльності другого – кіноколективу – було знайдено факти розтрати та безгосподарності (безпідставно було списано 38 крб.; утримання прибиральниці обходилося колективу в 31 крб. на місяць, тільки за грудень на афіші та рекламу було витрачено 181 крб.56 коп., а на відрядження – 96 крб.33 коп.). Після перевірки завідуючого було знято з посади.

Колектив чинбарів через довільне підвищення завідуючим розцінки робочої сили до 75%, невдалу закупівлю матеріалів, низьку якість виконання, відсутність чіткої звітності отримав продукцію за цінами, що були вище ринкових і не мала збуту. Результат аналогічний попереднім: завідуючого було знято з посади, матеріали передані до суду. Сьогодні ми не можемо впевнено сказати, що було справжньою причиною злочинних наслідків: схильність до афер керівників колективів чи відсутність чітких інструкцій від бірж праці та необізнаність у фінансових справах. Скоріше за все, мали місце обидва фактори, та кожен випадок був індивідуальним. Але цього разу, на відміну від організації громадських робіт, під час яких також було багато порушень, винними могли залишитися не тільки завідуючі, а й безробітні.

У 1929 р. трудові колективи були реорганізовані в учбові бази для навчання й перенавчання безробітних. Підсумки існування такого інституту неоднозначні: з одного боку, вони допомагали комусь зберегти свою кваліфікацію та отримати хоча б тимчасовий заробіток, з іншого боку – подекуди були неефективними та нерентабельними, хоча в цілому трималися досить довгий час, не зважаючи на всі прорахунки.

Трудова допомога підліткам надавалася у вигляді організації шкіл ФЗУ та запровадження спеціального бронювання робочих місць на державних підприємствах. Процент такої броні у 1925 році по вугільній промисловості становив 4,2%, а по металообробній – 4,6%. Окрім того, передбачалося реалізовувати норми броні в малій, приватній та кустарній промисловості. Цьому мала сприяти постанова РНК про звільнення від сплати частини податку кустарів, які взяли учнів. Таким чином, вони намагалися надати неповнолітнім можливість самим себе забезпечувати у тих складних умовах.

Іншим досить поширеним заходом боротьби із підлітковим безробіттям, а разом з тим і з безпритульністю було створення будинків робочих підлітків, завданням яких була підготовка до кваліфікованої роботи в індустрії або сільському господарстві.

Отже, трудова допомога надавалася різним категоріям безробітних: для некваліфікованих організовувалися громадські роботи, спеціалістам надавалася можливість працювати в колективі безробітних, підліткам давалася надія на працевлаштування за бронею.

Окрім вказаних трьох форм допомоги, які можна назвати офіційними та відкритими, впроваджувалися заходи, які випадають з наведеної класифікації через те, що вони або були спробою знайти кошти на підтримку безробітних, або тільки опосередковано впливали на їхній стан. Розглянемо і цю групу.

Внаслідок постійної нестачі коштів у НКП час від часу в республіці силами губернських комісій проводилися місячники на користь безробітних. Один з них планувалося розпочати у Бахмуті з 5.08.1924 р. Серед заходів передбачався збір грошей на вулиці у перехожих, запровадження додаткових податків на житло, а також реалізація до 30.000 портретів товариша Артема за ціною 40 коп. за один екземпляр [31].

Ситуація з безробіттям у Донбасі ускладнювалась наявністю зовнішнього фактору, що було притаманним саме нашому краю. Проблемою великої ваги у цей період, як не дивно, стала широко відома за межами нашої губернії репутація Донеччини, завдяки якій величезна маса людей у пошуках роботи методично прибувала, в першу чергу, у промислові пункти: Шахти, Луганськ, Юзівку, Макіївку. Тому в архівних документах знаходимо численні згадки, в яких керівники окружного та губернського рівнів в один голос вимагали зупинити цей потік. Так, звернення Донецького Губернського відділу праці від 5 грудня 1923 р. містить такі рядки: «Тепер, у зв'язку з незначним попитом на робсилу, затримкою у проведенні в Донецькій губернії громадських робіт, напливом місцевих безробітних після завершення тимчасових і сезонних робіт, скороченням штатів і консервацією рудників і заводів, - безробіття в Донбасі перебуває у застої, й розраховувати на працевлаштування хоча б частини місцевих робітників

найближчим часом не доводиться. Донгубвідділ Праці та ДГСПС виносять прохання повідомити всі відповідні українські та російські організації про те, щоб останні не направляли безробітних у Донбас» [32].

Серед найменш розрекламованих, навіть «закритих» засобів зменшення рівня безробіття можна назвати наступні:

- ◆ боротьба з влаштуванням на роботу без допомоги бірж праці (за даними звіту відділу праці Сталінської округи від 9 вересня 1926 р. наймання на роботу шляхом безпосереднього запрошення відбувалося вдвічі частіше, ніж шляхом звернення до Біржі праці [33]). Згадана тенденція супроводжувалася як «застоем» контингенту безробітних, які були на обліку та чекали на працевлаштування, так і витратами страхкас, які виплачували грошову допомогу цим людям;
- ◆ постійні „чистки” картотек на біржах праці. Так, згідно «Інструкції з проведення перевірки та чистки безробітних Донецької губернії» наприкінці 1924 р. цю процедуру мали пройти всі категорії безробітних, крім тих, хто не досяг 18 років. Метою перереєстрації було зменшення кількості осіб, що перебували на обліку, шляхом виявлення та виключення так званих «непролетарських елементів». Для цього навіть дозволялося залучати допомогу органів ДПУ. Поряд з цим, перевірка використовувалася для виокремлення малокваліфікованих безробітних. Такі заходи тільки штучно зменшували офіційну статистику, натомість збільшували реальні лави людей без місця роботи;
- ◆ сприяння від'їзду безробітних працівників з інших губерній та республік на батьківщину (часто траплялося, що вони не влаштовувалися на виробництво, а коштів на зворотній квиток не мали, тож залишалися жебракувати на Донеччині). Офіційно оплачувати квитки немісцевим скороченим робітникам мали підприємства, але, як це було у 1922 р., при нестачі грошових знаків та величезній заборгованості працівникам за 2-3 місяці жоден завод чи шахта не в змозі були проводити вказані виплати. У результаті через два тижня колишні робітники переходили в категорію голодуючих [34];
- ◆ боротьба з надурочною роботою звичайних працівників, яка надавала їм більший заробіток, але позбавляла Біржі праці можливостей відправити на такі види робіт тих, хто стояв на обліку. З цим також було складно, в Юзівському райкомі в 1922 р. навіть визнавали, що врегулювати тривалість робочого часу за всіма статево-віковими групами неможливо, бо за кожну відпрацьовану годину розраховувалися натуроплатою, і робітники обурювалися намаганнями відібрати в них цей шанс [35]. Приведення у відповідність до законодавства умов роботи жінок та підлітків, що також мало вивільнити певні місця для безробітних, наштовхувалося на опір цих категорій робітників. Так, малолітні самі були проти переведення їх з 8-ми годинного робочого дня на 4-6-ти годинний через нову систему оплати (за 4 години – 50%, за 6 годин – 75%) [36].

Зі всієї маси безробітних Донбасу, лише частина мала право на державну підтримку. Інші не могли розраховувати на жодну допомогу з різних причин: деяких не реєстрували Біржі праці через класове походження (приналежність до „нетрудового” елемента), інші прибували до промислового регіону з метою працевлаштування, але залишалися і без роботи, і без даху над головою. Тож маємо дослідити поведінку та реакцію самих непрацевлаштованих на обставини свого життя.

Архівні документи свідчать, що подекуди мізерні продовольчі запаси господарських органів унеможлилювали забезпечення життєво необхідним рівнем навіть тих безробітних, які перебували на обліку державних установ. Так, наприклад, у Алмазно–Мар’їнському районі в січні 1922 року така ситуація призвела до появи епідемічних захворювань та смертності [37] серед цієї категорії населення, а в Луганській окрузі в квітні 1925 року були зафіксовані випадки хвороб внаслідок голоду [38]. Природно, що в таких умовах дорослі та підлітки без певного місця роботи рятували свої життя, вдавалися до будь-яких законних чи кримінальних методів боротьби за своє існування.

До перших слід віднести стихійні «походи» до вищого керівництва республіки. У 1924 році відмічалися неодноразові поїздки до Г.І.Петровського у Харків з клопотаннями про відкриття шахт і використанні їхньої робочої сили [39], у 1925 р. на його ім’я відправляли листи жінки та демобілізовані червоноармійці Артемівська з проханнями вплинути на місцеву Біржу Праці в справі надання нею трудової та матеріальної допомоги [40].

Серед протиправних дій найбільш розповсюдженими були крадіжки. Причому, часто вони являли собою синтез різних мотивів: окрім власного забезпечення були присутні елементи протесту та навіть помсти за своє злиденне існування. Зокрема, численні випадки пограбувань квартир у селищі Красний Луч [41] та в Кадієвському районі у 1925 році були спровоковані невиплатою грошової допомоги безробітним, як і зафіксований факт нападу трьох безробітних на підводу з борошном у Луганській окрузі [42].

Сумною була доля селян-учасників масової трудової міграції на шахти й заводи Донецького басейну з інших республік, які, не отримавши роботи, групами мандрували з однієї округи в інші вздовж залізничних колій. Не маючи грошей на квиток додому, вони виживали тільки за рахунок жебрацтва, намагаючись пішки добратися до рідного села. Кепське становище «гастролерів» ще більше ускладнювалось ворожою та агресивною позицією місцевих безробітних, які бачили в них конкурентів та не дозволяли затримуватись на своїй території.

Навіть після оголошень через газети про припинення реєстрації на біржах праці, шукачі роботи продовжували прибувати в Донбас і поповнювати ряди тих, хто ночував під відкритим небом, як це було у Маріуполі [43]. У той же час, місцеві безробітні також не завжди були забезпечені житлом, тож будували землянки переважно за межами міст [44].

Пасивними, але небезпечними для влади формами протесту були антирадянські настрої. Поширювалися думки про те, що «тільки комуністи та спеціалісти живуть приспівуючи» [45]. Відомо, що в Артемівській окрузі на

грунті безробіття посилювалася антисемітська агітація, в ході якої стверджувалося: «влада працює лише на благо євреїв, які займають тепленькі місця і живуть припиваючи» [46]. Страшну трагедію могла спричинити звістка про втрату роботи. Про ситуацію абсолютної безвиході, в яку потрапляла людина, свідчить випадок самогубства робітника копальні Шахтинського району, звільненого за скороченням штатів, який мав дружину та п'ятьох дітей [47].

Отже, постійним супроводом безробіття в 20-х рр. ХХ ст. був високий рівень фізичного та психологічного напруження, який провокував появу агресивних настроїв у середовищі безробітних Донбасу, а подекуди – відчайдушних злочинних дій.

Держава намагалася зарадити загрозливій ситуації з рівнем безробіття в Донбасі у 20-х рр. ХХ ст., використовуючи, як і в інших регіонах:

1. Три форми допомоги: матеріальну, натуральну та трудову. На жаль, вони охоплювали далеко не всіх, хто цього потребував. Враховуючи, що не кожен, хто шукав роботу, реєструвався на біржі праці, цей відсоток стає ще меншим;
2. Окрім вказаних форм допомоги існували окремі заходи, іноді не надто відомі широкій громадськості, які також були спрямовані на вирішення проблем, пов'язаних з безробіттям.

4.2 Захист тимчасово непрацездатних та інвалідів

Одним з важливих обов'язків держави є піклування про своїх громадян, які з різних причин частково чи повністю втратили можливість забезпечувати себе. Окрім сталих факторів, які викликають тривалу або тимчасову непрацездатність (вагітність та пологи, травматизм, нещасні випадки, професійні чи інші захворювання, безробіття і т.ін.) є події, що різко збільшують лави знедолених або скалічених, які без сторонньої допомоги залишаються на узбіччі життя. Головними такими чинниками виступають війни та революції. Тож післявоєнні та післяреволюційні періоди завжди пов'язані із необхідністю впровадження виняткових заходів у сфері соціального піклування.

Соціальний захист населення в період НЕПу можна розглядати за такими головними напрямками:

- соціальне страхування робітників та службовців, які тимчасово втратили працездатність;
- соціальне забезпечення непрацездатного населення;
- забезпечення селян за рахунок взаємодопомоги;

На початку 20-х років ХХ ст. перед країною постало широке коло соціальних проблем, вирішення яких потребувало не тільки кропіткої організаційної роботи та напруження зусиль населення, але й залучення значних коштів, яких катастрофічно не вистачало. Тому в багатьох сферах вдавалися до

пошуку та реалізації в якості складової частини державної політики альтернативних рішень, орієнтованих на максимальне використання самодіяльності та самозабезпечення. Такі ініціативи було внесено і в систему соціального забезпечення у вигляді соціального страхування, селянських товариств взаємодопомоги та інвалідної кооперації.

З введенням НЕПу відбулося впровадження системи соціального страхування. Функціональна суть соцстраху полягала в тому, щоб мобілізувати кошти промислових підприємств та різних установ для підтримки робітників. Відхід від практики державного соціального забезпечення, яка домінувала в період воєнного комунізму, був пов'язаний з тим, що держава більше не була монопольним власником промисловості, тому не вважала за потрібне нести весь тягар забезпечення найманих працівників. Формування системи соціального страхування розпочалося 10 грудня 1921 р., коли Раднарком УСРР ухвалив «Положення про соціальне забезпечення трудящих та їхніх сімей на випадок тимчасової або постійної втрати працездатності», яке стосувалося найманих робітників державних, громадських, кооперативних і приватних підприємств та установ. Їх зобов'язували надавати допомогу робітникам і службовцям по лінії соціального забезпечення в наступних випадках: тимчасової втрати працездатності, материнства, похорон, інвалідності, сім'ям після втрати годувальника, лікування [1]. Матеріальне утримання трудящих базувалося на обов'язкових внесках підприємств, установ та господарств, в яких використовували найману працю.

Всі страхові надходження (страхові внески, пені, штрафи та ін.) розподілялися поміж 5 страховими фондами, кожен з яких мав спеціальне призначення [2]:

1. Фонд «А» - матеріальна допомога з тимчасової непрацездатності, материнства та додатковим видам;
2. Фонд «Б» - пенсії і допомога інвалідам та родинам, які втратили годувальника;
3. Фонд «В» - допомога з безробіття;
4. Фонд «Г» - безкоштовна медична допомога;
5. Запасний фонд.

Початок формування страхової системи в регіоні супроводжувалося двома факторами. По-перше, стихійною появою різноманітних механізмів, які треба було приводити до одного знаменника. Так, у 1922 р. норма виплати по фонду «А» в більшості кас відповідала розміру фактичного заробітку, а в деяких вираховувалась як середньомісячна за останні три місяці. Планувалося, що проведення Губернської наради 15.07.1922 р. сприятиме уніфікації принципів цих виплат [3]. По-друге, Донбас вирізнявся найбільш несприятливими умовами для розвитку соціального страхування в республіці через склад своєї промисловості. Тут домінували підприємства з видобутку кам'яного вугілля та металургії, які були і залишаються найбільш небезпечними для життя і здоров'я робітників, що приводило до підвищеного рівня захворюваності та нещасливих випадків.

Наочно демонструє цю особливість розподіл застрахованих за розрядами небезпечності та шкідливості, розміщений в «Додатку АЗ». Як бачимо, біля $\frac{3}{4}$ застрахованих в Донецькій губернії відносилися до найбільш небезпечного – 4-го розряду, в той час коли на Україні, навіть разом з Донбасом, на 4-й розряд приходилося трохи більше $\frac{1}{4}$ всіх застрахованих. У зв'язку з цим в нашому регіоні середній розряд безпеки дорівнював 3,4, а по республіці в цілому – тільки 2,4. [4]. Отже, більше робітників та службовців зверталися за виплатами по фондам «А» і «Б». Доказом можуть служити дані про кількість оплачених днів тимчасової непрацездатності внаслідок професійного травматизму за дев'ять місяців з жовтня 1923р. по червень 1924 р. Так, на 100 застрахованих у Донбасі в середньому таких днів було 19,9, в той час, коли по Україні – 9,9 [5].

Що стосується справ по фонду «Б», то Донецьке губернське управління соціального страхування не володіло інформацією про кількість інвалідів праці до 1922 р. Більше того, ніякої допомоги «старим» інвалідам собезамаи на той час не надавалося, за винятком тих, що потрапили до інвалідних будинків [6].

У 1923 р. ще не було фінансової можливості забезпечувати інвалідів праці та родини, які втратили годувальника, тому намагалися знайти інші форми підтримки. «Виплати, які видаються цим категоріям осіб не можуть бути необхідним прожитковим мінімумом... Ця обставина ставить перед нами питання про пошук засобів для максимального задоволення інвалідів та родин без годувальників. Одним з таких засобів є організація інвалідних та дитячих будинків, в яких інваліди праці та діти, з одного боку, могли б застосувати свої невеликі сили, з іншого – отримати умови до існування» [7].

Особи, які тимчасово втратили місце роботи, також мали бути об'єктом діяльності органів соціального страхування. Але в червні 1922 р. видача допомоги з безробіття майже не проводилася в Донбасі через відсутність коштів [8]. Вірогідно, подібна ситуація була типовою для всієї республіки, що змушувало пристосовувати до неї правила соціального страхування та звужувати коло осіб, які мали право звертатися по допомогу.

Так, у 1923 р. в умовах, коли неможливо було підтримувати всіх зареєстрованих на Біржі праці, було вирішено відбирати тих, хто мав найбільшу господарську та соціальну цінність для нової держави. Встановлювався поділ взятого на облік контингенту на дві групи: безробітних в істинному сенсі цього слова (вони користувалися як першочерговою працевлаштування, так і правом на всі види допомоги) та «тих, які шукають роботу» (вони посилалися на роботу тільки у випадку відсутності кандидатів першої групи та не мали будь-якої державної підтримки). Потрапити до привілейованої категорії можна було в першу чергу завдяки високій кваліфікації. Потім до неї зараховували тих, хто мав стаж роботи (рік для робітників та три роки для службовців), або відслужив в Червоній Армії. Всі інші опинялися у другій групі. Певними пільгами користувалися вагітні жінки та жінки, які мали дітей; до підлітків застосовувалися не такі жорсткі умови відбору [9].

Слід пам'ятати, що з 1921 р. державне пенсійне забезпечення почало реалізовуватися для робітників та службовців за системою соціального страхування, а для військовослужбовців та інших категорій трудящих – за

системою соціального забезпечення [10]. Але і тут головною проблемою був брак коштів. Вирішували її аналогічно – зменшували чисельність контингенту, який обслуговувався. Так, в результаті «чистки» кількість утриманців собезів у Донецькій губернії зменшилася з 15.000 станом на 1 листопада 1923 р. до 9.137 осіб на 1 листопада 1924 р., тобто на 39% [11].

Ця практика широко використовувалася і надалі. Під час обстеження стану соціального забезпечення в Старобільській окрузі в 1926 р. було виявлено, що в межах кампанії по Всеукраїнській перереєстрації того ж року в Старобільську застосували «надто жорсткий» підхід. При однаковій інвалідності (наприклад, відсутність ноги) деякі підопіклі отримали 3-тю, 4-ту, 5-ту і навіть 6-ту групу. За відсутністю обох ніг – визначалася 3-тя група [12]. Таким чином намагалися привести у відповідність кількість утриманців, які мали право на одержання грошових виплат, до обсягів фінансування цих виплат.

Норми пенсій, які виплачували собези, не відповідали офіційно встановленим на державному рівні. Це пояснювалося тим, що правила встановлював НКСЗ, а фінансуватися ці заходи мали з місцевого бюджету. Як зазначав представник Артемівського собезу в 1924 р.: «якщо мінімум пенсії відповідно до циркуляра НКСЗ – 10 крб., то на місці він перетворюється на 3 крб. 60 коп., а якщо максимум – 20 крб., то на місці він обертається на 7 крб. 20 коп.» [13]. Тож, норми забезпечення тих категорій, які утримувалися за рахунок місцевого бюджету (інваліди громадянської та імперіалістичної війни; родини військових, що втратили годувальника; родини червоноармійців; інші родини) в 1923/1924 р. у Донецькій губернії коливалися у межах від 1 до 20 крб. Водночас, категорії, що забезпечувалися за рахунок державного бюджету (родина курсантів радпартшкіл та політбійців; персональні пенсіонери), відчували більшу впевненість у своїй фінансовій стабільності, оскільки перші отримували від 9 до 28 крб., а персональні пенсіонери – від 20 до 99 крб. 50 коп. [14].

Цікаво, що підопічним собезів надавалося право навчання з метою підвищення їх кваліфікації. Протягом 1923/1924 р. до учбових закладів було відправлено 17 інвалідів війни та праці, членів родин військових, які втратили годувальника. З них 4 особи стали студентами ВНЗів, 4- робітфаків та 9 – профшкіл [15].

Окремим напрямком роботи собезів було курортне лікування, на яке протягом літа 1924 р. було направлено 32 особи, та протезування.

Для інвалідів та людей похилого віку, які не мали рідних та потребували сторонньої допомоги, були відкриті інвалідні будинки та заклади постійного перебування. У Донецькій губернії в 1923/1924 р. було 11 таких установ змішаного типу. Всі вони перебували у кризовому стані, бо асигнувань вистачало лише на годування [16]. Фінансові труднощі зумовлювали розміщення в одному будинку чоловіків, жінок, людей похилого віку та інвалідів громадянської війни [17].

Станом на 1 жовтня 1928 р. в Донбасі існувало 6 установ соціального забезпечення, які разом могли надати притулок 327 інвалідам. Найбільш скромними витрати на одного утриманця були в Старобільській окрузі (10 крб. 74 коп.), найбільш щедрими – в Сталінській (21 крб.) [18].

Загалом, право на перебування у інвалідному будинку мали тільки ті, хто на 100% втратив працездатність, але за даними Бахмутського собезу часто туди доводилося направляти інвалідів 2-3 груп, які були в скруті [19]. Крім того, реальна кількість підопічних в цих установах не завжди відповідала штатному розрахунку місць. Так, в 1925 р. в розпорядженні Луганського окрсобезу був будинок для людей похилого віку, розрахований на 40 ліжок, в той час, коли зайнято в ньому було 60 ліжок [20]. З іншого боку, один з інвалідних будинків Сталінської округи 1926 р. був розрахований на 50 осіб, але насправді через брак інвентаря вмщував від 32 до 40 утриманців, які переважно були літніми людьми у віці від 70 до 118 років [21].

Кооперування інвалідів регіону почалося в серпні–вересні 1923 р. під керівництвом спеціальних комісій сприяння при губернському відділі соціального забезпечення. Метою оформлення окремої гілки кооперативного руху в місцевих звітах відверто називали зменшення витрат як державного, так і місцевого бюджетів на утримання підопічних [22], а не прагнення створити умови для соціальної та професійної реабілітації інвалідів.

Кількість артільей в губернії поступово збільшувалася. Якщо в листопаді 1923 р. налічувалося 19 товариств зі 120 кооперованими інвалідами, то в листопаді 1924 р. відповідно 57 та 677 [23]. Спеціалізація цих виробничих та виробничо-збутових об'єднань була різноманітною. Серед них були чоботарські майстерні, пекарні, млини, кондитерські, магазини готового одягу і т. ін. Заробіток членів інвалідної кооперації в різних округах та видах діяльності не був однаковим. Так, в Старобільський окрузі в 1926 р. працівники шевської майстерні отримували 12-15 крб. на місяць, персонал їдальні – 18-22 крб., робітники пекарні – 25-28 крб. [24]. Водночас, у Маріупольській окрузі щомісячний заробіток членів артільей на селі сягав 30-40 крб., а в місті – 70-80 крб. [25].

Показово, що наведені показники дорівнювали, а частіше – значно перевищували рівень пенсійних виплат, які становили для інвалідів I групи в містах 22 крб., в селах – 4 крб. Крім того, не слід забувати, що пенсійним забезпеченням користувалися тільки інваліди перших трьох груп з шести можливих, тож для решти пільгові умови створення товариств інвалідної кооперації з досить високим рівнем заробітної платні були чудовим шансом.

Становлення нової справи супроводжувалася різноманітними проблемами. Наприклад, восени 1924 р. ще не було зрозумілим як залучати до товариств пріоритетну для влади категорію – інвалідів війни, серед яких майже не було кваліфікованих працівників. Маріупольський собез пропонував створювати артільі з інвалідів-кустарів, а вже потім включати до них інвалідів війни [26]. Сталінський собез, виходячи з того, що в робітничих районах інвалідність мали переважно шахтарі, які раніше не займалися ремеслом, змушений був створювати для них навчальні майстерні [27].

Перепоною іншого характеру була відмова місцевих установ від надання пільгових умов. Так, відділ комунального господарства Сталінської округи вимагав від артільі ковбасників за оренду магазину 550 крб. на місяць замість встановлених 130 крб. [28]. З діаметрально протилежною проблемою боролися в Маріупольській окрузі, коли винна крамниця інвалідної кооперації перетворилася

на шинок, в якому постійно відбувалися дебоші з гармонями, піснями, танцями, причому вино не було предметом власного виробництва [29]. Звісно, таку «артіль» ліквідували. Взагалі, губсобез закликав розвивати виробничі товариства, але торгівельних все одно було набагато більше. У 1925-26 році в Сталінській окрузі було 9 виробничих та 40 торгівельних одиниць з кількістю членів 187, а в 1926-27 році вже 17 виробничих та 94 торгівельних, в яких працювало 493 особи. Ще однією цікавинкою було те, що в 1925-26 році неінвалідний склад артільей відповідав 83,3%, і тільки в наступному році відсоток було зменшено до 24,2% [30].

Отже, інвалідна кооперація в Донбасі отримала значне поширення у другій половині 1920-х рр. Частина недоліків її діяльності була пов'язана зі становленням законодавчої бази та відсутністю чітких інструкцій, інша – з вадами поведінки її членів та керівників.

Функції соціального забезпечення на селі мали виконувати селянські комітети взаємодопомоги, які мали статус громадських організацій. В Україні вони виникли 23 грудня 1921 р. згідно з декретом РНК УСРР [31]. Їх завданням була допомога селянам, які постраждали від стихійного лиха, забезпечення інвалідів, сиріт та інших категорій утриманців, допомога біднішим селянам. Кошти для цього КВД мали отримувати від обробки землі, що їм виділялася, роботи орендованих підприємств, а також самообкладання селянства [32].

За даними дослідниці О.В.Отземко КВД не отримали широкого поширення та популярності серед селян протягом першої половини 20-х рр. ХХ ст. У 1922 р. їх організація була заборонена в Маріупольському, Таганрозькому, Юзівському, Гришинському повітах, як таких, що потерпали від голоду. Згодом, їх діяльність була дуже скромною, бо вони мали слабку матеріальну базу. «Селяни взагалі ставилися до Комітетів взаємодопомоги негативно, справедливо ототожнюючи їх з Комітетами незаможних селян, які також не мали авторитету на селі. Комісія Наркомату Робітничо-селянської інспекції, що перевіряла становище низового радянського апарату в Донецькій губернії на початку 1925 р., констатувала нерозмежованість функцій КНС і КВД, нечисленність останніх, відсутність авторитету серед населення, а також самопостачання КНС із фондів Комітетів взаємодопомоги, що посилювало недовіру до них селянства [33]». Сучасники подій пояснювали таку спорідненість названих організацій (коли в 1924 р. тільки 20% КВД працювали самостійно) браком коштів на те, щоб утримувати окремих співробітників для КВД [34].

Станом на 1924 р. в Донецькій губернії існувало 5 окружних секцій КВД, 60 районних та 609 сільських. Вони обслуговували 4117 родин червоноармійців, 2980 інвалідів війни та праці, 5467 родин, що втратили годувальника. Допомога надавалася натурою (від 1 до 3 пудів в місяць на родину) та працею (за 1924 р. трудовою допомогою було охоплено 6214 сімей, для яких в середньому було оброблено по 2 дес. землі) [35].

Отже, протягом НЕПу існувала система соціального захисту, яка була орієнтована на:

1. максимальне залучення коштів та ініціативи самого населення. Це було зумовлено значною диспропорцією між чисельністю знедолених категорій громадян та обсягами фінансів, якими держава могла їх забезпечити. Тож значна доля відповідальності за порятунок цих людей лягла на плечі органів страхування, інвалідної кооперації та комітетів взаємодопомоги;
2. штучне обмеження кола претендентів на допомогу за рахунок встановлення правил реєстрації. Як було показано, на місцях така тенденція могла розвинутися до абсурдних масштабів, як це було в Старобільській окрузі.

4.3. Спроби подолання дитячої безпритульності

Проблема дитячої бездоглядності на початку 20-х рр. ХХ ст. набула катастрофічних масштабів: за даними В.Є.Виноградової-Бондаренко у 1919-1920 рр. в Україні кожна восьма дитина була безпритульною, а загалом до цієї категорії відносилися близько 950 тис. дітей. Ці цифри постійно зростали. Так, у 1923 р. безпритульних дітей було вже близько 1,5 млн. [1]. Кількість безпритульних дітей в Донбасі у 1920 р. дорівнювала 40 тисячам осіб [2].

Серед причин такої ситуації дослідниця А.Г.Зінченко називає «низький матеріальний рівень життя багатьох родин; безробіття, яке було найбільш розповсюджене серед молоді; недоліки становлення нової освітньої та виховної системи, недоступність системи освіти для певної частини дітей; соціально-психологічний клімат перехідного періоду, формування маргінальної особистості; соціально – класова політика радянського уряду; суперечливий процес становлення системи охорони дитинства в радянській Україні» [3].

О.Ю.Ільченко визначила етапи соціального виховання та домінуючий контингент безпритульних дітей на Полтавщині, які можна вважати типовими для всієї території республіки. За роки НЕПу в цій сфері відбулися наступні зміни: до літа 1921 р. надавалася первинна допомога «дітям війни» й усім нужденним дітям та підліткам; протягом літа 1921–1923 рр. відбувалося становлення попереджувально-профілактичної й виховної роботи серед «дітей голоду»; а з 1924 р. до першої половини 1929р. – перевиховання «дітей непу» та виховання «пролетарської дитини» [4]. Наведена класифікація засвідчує, що пошук форм та методів зменшення масштабів «дитячої проблеми» відбувався в складних політичних та соціально-економічних умовах.

Однією з найбільших перешкод на цьому шляху став голод 1921–1923 рр., що спричинив різке збільшення кількості малечі, яка потребувала термінової допомоги. Станом на 1 квітня 1922 р. в Донецькій губернії голодувало 446 002 дитини, з яких в закладах інтернатного типу перебувало 20 935 особи (або 4,7%)[5]. Із загальної кількості голодуючих дітей їдальнями було охоплено лише 117 303 особи[6], що складало 26,3%.

У «Додатку АИ» вміщено таблицю, що характеризує розподіл голодуючого дитячого населення поміж повітами. За цим показником лідирували Маріупольський (69 740 осіб) та Старобільський (57498 осіб) повіти. Важливо

усвідомлювати, що серед них були не тільки безпритульні або бездомні (тобто діти, що не мали постійного місця проживання і засобів до існування у зв'язку із втратою батьків чи асоціальними формами поведінки дорослих), але й бездоглядні діти (тобто ті, що мали житло, але були змушені жити на вулиці внаслідок повної відсутності у батьків чи опікунів матеріальних умов для життєзабезпечення).

Найбільш поширеними засобами допомоги на цей час були пункти харчування (в тому числі завдяки зусиллям таких іноземних громадських організацій, як Американська адміністрація допомоги, організація Ф.Нансена, Червоний хрест) та збільшення кількості дитячих установ. Голод охопив і інтернованих дітей, тому до організації їх харчування доводилося залучати додаткові сили. Так, у 1922 р. була укладена угода з Губкомдопголом, за якою на її продовольчому утриманні опинилася мережа з 65 дитячих будинків і 17 приймалень із загальною кількістю дітей до 7–8 тисяч [7].

Протягом всього періоду НЕПу дитячим будинкам надавалося пріоритетне значення у справі подолання безпритульності. Ці виховні заклади мали свою класифікацію, яка залежала від стану здоров'я, мети та тривалості перебування в них дітей. Так, у 1923 р. в Донецькій губернії серед існуючих установ із загальною назвою «дитячий будинок» розрізняли [8]:

- звичайні дитячі будинки - інтернати;
- приймальні (для тимчасового перебування дітей, їхнього нагального годування, оздоровлення, забезпечення одягом);
- колектори (також для тимчасового перебування, під час якого співробітники спостерігали за характером дитини);
- основні та допоміжні будинки для дефективних дітей;
- основні та допоміжні будинки для неповнолітніх правопорушників і колонії для них;
- відкриті дитячі будинки (передбачалося вільне відвідування з вулиці без формальностей прийому).

Декілька дитячих будинків могли об'єднуватися у дитяче місто. Слід зазначити, що в Донбасі переважали заклади першого типу. Про це можемо судити завдяки статті «Стан шкільної справи в губернії» [9] журналу «Просвещение Донбасса», в якій зазначено, що на 1 квітня 1923 р. в регіоні існувало 239 дитячих будинків, з яких інтернатів звичайного типу – 223 (93%), приймалень – 5, колекторів – 4, будинків для дефективних дітей – 1, будинків для правопорушників – 4, відкритих дитячих будинків – 2.

Інші статистичні відомості, що відображають динаміку змін кількості виховних закладів та чисельності вихованців в губернії протягом першої половини 20-х рр. ХХ ст., систематизовано та представлено у вигляді таблиці («Додаток АЛ»). Як бачимо, максимальне збільшення установ та найбільше охоплення безпритульників відбулося протягом другої половини 1921 – першої половини 1923 років (317 дитячих будинків та 23700 вихованців станом на 1 жовтня 1922 р.), що пояснюється намаганням врятувати дитячі життя під час голоду. Не слід забувати, що подані цифри характеризують тільки ту кількість безпритульних, яких вдалося забрати з вулиць та розмістити в установах

соціального виховання, справжні масштаби цього явища були значно більшими. Так, у жовтні 1922 р. показник дитячої безпритульності в губернії досягав відмітки в 50.000 осіб [10].

Певні проблеми виникають у дослідника із систематизацією аналогічних статистичних відомостей другої половини 1920-х рр. З 1925 р. внаслідок ліквідації губернії та поділу Донбасу на округи втрачається єдність звітів, тому синхронізація кількісних показників стає дуже ускладненою.

Економічна руїна, в стані якої перебувала країна, унеможлилювала швидке та ефективно подолання безпритульності шляхом розміщення покинутих дітей в закритих закладах інтернатного типу. Тому боротьба з цією соціальною аномалією потребувала залучення всіх можливих сил держави, громадських організацій, окремих громадян та самих бездоглядних.

Як засіб самозабезпечення останніх широко застосовувалася практика перетворення дитячих будинків у господарські одиниці, в яких діти самі вирощували продукти або виготовляли речі широкого вжитку (найпростіші меблі, одяг тощо). На початку 20-х рр. ХХ ст. трансформація інтернатів у сільськогосподарські колонії відповідала реаліям життя. Державні органи при цьому надавали кожній дитячій установі земельну ділянку розміром в 4 десятини, що дало змогу освітнім закладам Донбасу в 1922 р. засіяти 2.000 десятин землі [11]. Насінням вони також забезпечувалися. Для залучення педагогів до організації та проведення польових робіт їм було виділено $\frac{1}{3}$ – $\frac{1}{4}$ частину насінневого фонду в індивідуальне користування [12].

Зрозуміло, що потреби фінансування знаходилися у прямо пропорційній залежності від динаміки кількості вихованців інтернатів. Питання «звільнення» місць у дитячих будинках для нових безпритульних вирішувалося за рахунок евакуації, реевакуації, повернення до батьків або далеких родичів. Особливою популярністю ці методи користувалися в першій половині 1920-х рр. Так, у 1921 р. до Одеської губернії було відправлено 4.000 підопічних [13]. В Маріупольській окрузі внаслідок проведення в 1925 р. «розвантаження» інтернатів кількість дітей зменшилася з 2852 до 2078 осіб, тобто на 27% [14].

Окремими формами зниження дитячої безпритульності були інститути шефства та патрунування. Найбільше у 1922 році вони були поширені у Таганрозькому, Бахмутському та Шахтинському повітах. Як правило, це було примусове „прикріплення” дитячих будинків до господарчих органів, конкретних підприємств чи організацій, які брали на себе фінансування цих установ. Слід зауважити, що згадані підприємства в умовах несприятливої економічної ситуації змушені були скорочувати власних робітників, тому намагалися анулювати свою опіку над інтернатами. У «Звіті про роботу губернського відділу народної освіти за квітень–червень 1923 р.» зазначено: «У зв'язку з відмовою господарчих органів від утримання дитячих будинків відчувається брак коштів»[15]. Навіть за таких обставин станом на 1 липня 1923р. 16% інтернатів Донбасу, в яких перебувало 2286 вихованців, функціонували завдяки матеріальним внескам промислових трестів («Додаток АМ»). Ймовірно, у попередній період цей відсоток був вищим, оскільки ще в грудні 1922 р. 11 дитячих будинків Бахмутського повіту знаходилися на повному утриманні господарчих органів, а

решта – 26 установ – перебувала під шефською опікою. У той же час всі 34 інтернати Шахтинського повіту мали шефів [16].

Новий вид опіки було запроваджено у Таганрозькому повіті– колективне патронувannya приватними особами. На їхні кошти в Таганрозі наприкінці 1922 р. існувало 5 дитячих будинків, у яких мешкало близько 300 вихованців [17].

Що стосується індивідуального патронувannya, воно було менш розповсюдженим і передбачало передачу сиріт до сімей на утримання та виховання, тобто вимагало не тільки матеріальної, але й моральної відповідальності за дитину. У Донецькому регіоні ця форма опіки безпритульними була нав'язана населенню наказом Губвиконкому за № 68 від 14 травня 1922 року. Згідно нього громадяни, в яких відбулося попереднє обстеження підвідділом охорони дитинства квартирних, матеріальних, родинних та інших умов, зобов'язані були взяти до себе голодну дитину до наступного врожаю. Важлива деталь: після винесення рішення комісією громадянин не мав права відмовитися. Інакше йому доводилося сплатити штраф у розмірі 100 мільйонів, або бути заарештованим на 6 місяців. Знов-таки, в залежності від висновків комісії діти прикріплювалися на різних умовах: з повним утриманням, повним харчуванням, годуванням тільки під час обіду, тощо. Тим часом, місце „прикріпленого” вихованця у дитячому будинку займала нова, підібрана на вулиці дитина. У журналі «Просвещение Донбасса» повідомлялося, що за 9 тижнів з моменту публікації наказу в Бахмуті вдалося віддати 60 дітей на повне утримання [18].

У подальший період популяризації практики індивідуального патронату мало сприяти надання прийомним батькам пільг (щомісячна грошова виплата, а для селян ще й додаткова ділянка землі). У 1926 р. в журналі «Друг детей» наводився приклад влаштування 22-х безпритульних до робітничих сімей рудничного поселення Сталінської округи. Умови були наступними: щомісячні виплати місцевої Комісії допомоги дітям коливалися від 5 до 12 крб. на одну дитину, до цього додавалася разова допомога на обмундирування. Автор статті запевняв, що патронат – це один з найбільш зручних та швидких засобів допомоги безпритульним. Ймовірно, з метою агітації він не тільки не назвав жодного прикрого випадку психологічної несумісності в нових родинях, але й підкреслював, що ці «діти вулиці» легко звикали до сімейних відносин, хоча раніше в інтернатах конфліктували. Рецепт успіху, на його думку, був максимально простим і зводився до одного пункту: «Комісії мають вчасно і чітко виконувати свої грошові зобов'язання. Це запорука подальшого поглиблення роботи з патронувannya безпритульних» [19].

Аналіз наукової літератури з теми дає право стверджувати, що в масштабах всієї країни саме заборгованість виплат провокувала повернення вихованців до дитячих будинків. У селянських родинях «внаслідок організаційної нерозберихи, відсутності належної мотивації та відповідної нормативно-правової бази термін утримання цих дітей часто-густо обмежувався збором урожаю, після чого їх просто випроводжували, як то кажуть, «на всі боки», не бажаючи годувати задарма» [20]. Така негуманна поведінка селян часто пояснювалася примусовістю патронувannya. До того ж принцип «десятихатників», коли одного безпритульного

„прикріпляли” до десятиох господарств через їх скромні статки та неспроможність самотужки забезпечити дитину, призводив до жебракування вихованця між цими дворами [21].

Згодом, механізм передачі вихованців дитячих будинків до нових родин та відповідальність прийомних батьків були затвержені на законодавчому рівні. Кодексом законів про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану УСРР 1926 року було регламентовано порядок призначення опіки й відновлено інститут усиновлення. Закріплювалися обов'язки батьків, усиновителів та опікунів, встановлювалася відповідальність за їх неналежне виконання, а також визначалися заходи захисту неповнолітніх у разі порушення їх прав у сім'ї [22].

Як бачимо, протягом 20-х рр. ХХ ст. відбувалася апробація різних шляхів боротьби з дитячою безпритульністю. Державні, громадські та навіть іноземні організації намагалися знайти найбільш ефективні методи допомоги осиротілим чи покинутим дітям. Але діяльність закладів закритого типу продовжувала займати провідне місце на тлі всього різноманіття підходів, бо саме інтернати були показовими провідниками державної соціальної політики в галузі «дитячого питання». Тому необхідно розглянути умови функціонування дитячих будинків Донбасу в період НЕПу, враховуючи як матеріально-технічне забезпечення та санітарний стан установ, так і напрямки навчально-виховної роботи, що відповідали пануючим ідеологічним засадам.

Почнемо з останніх. Оскільки дитячі будинки поряд із звичайними школами класифікувалися як заклади соціального виховання, цікаво з'ясувати, яке місце вони займали в системі створення «нового покоління людей соціалістичного типу з матеріалістичним світоглядом, із психологією колективізму та конкретними класовими характеристиками [23]». На сторінках журналу «Просвещение Донбасса» зустрічаємо згадки про «орієнтацію керівних освітянських кіл на дитячий будинок як ідеальну виховно-освітню форму» [24] та речення, гідні бути лозунгами, як-то: «Дитячий будинок і є тим фундаментом, на якому ми зводимо всю будівлю соціального виховання, бо, з одного боку, існування такої установи з її суспільно-корисною працею і дитячим самоуправлінням є школою будівництва життя на комуністичних засадах, з іншого боку, дитячий будинок – це установа, яка найповніше вирішує проблему сучасного стану зростаючої дитячої безпритульності» [25].

Загальні ідейні засади, згідно з якими більшовицька влада проводила боротьбу з масовим дитячим лихом бездоглядності, були дуже прагматичними. В «Інструкції щодо проведення «Місяця допомоги дітям», який відбувся взимку 1923 р., пропонувалося під час різноманітних зборів та конференцій обов'язково робити доповіді про скрутне становище, в якому опинилися діти. При цьому головним мотивом проведення агітаційної кампанії мало бути не співчуття або сентиментальне відношення за принципом «діти – це квіти нашого життя», а «господарська зацікавленість (підкреслено нами.- Авт.) робітничо-селянської держави в збереженні мільйонів дитячих життів, оздоровленні дитячого населення та його правильного комуністичного виховання» [26].

Заслуговує на увагу той факт, що декларована добровільність участі всіх верств суспільства в подібних місячниках, тижнях та інших заходах на практиці

оберталася настійливим навіюванням думки про обов'язковість допомоги та використання громадського осуду в разі ігнорування цих вимог. Так, під час організації «Тижня допомоги дітям» у березні 1924 р. до партійних громадян зверталися з гаслом «Кожен член партії має пам'ятати, що допомога дітям – найкращий пам'ятник В.І.Леніну» [27], а серед безпартійних робітників та селян пропонувалося влаштовувати показові суди над тими, хто відмовлявся надавати кошти чи інші ресурси [28].

Серед суто педагогічних питань функціонування дитячих будинків Донбасу в період НЕПу не завжди були вирішені навіть елементарні. Наприклад, на початку 1922 р. не було зрозумілим, яким повинен бути принцип комплектування дитячих груп, тобто чи мав домінувати віковий розподіл. У Донецькій губернії пропонувалося діяти таким чином: запитати робітників дитячих будинків безпосередньо в колективах та на конференціях, і зробити так, як їм підказував досвід [29]. Тож, на початку 1920-х рр. правила розподілу безпритульних серед наведених вище типів установ ще не були сталими. Крім того, через вимушене недотримання норм наповнюваності, нерідко в одній кімнаті мешкали не тільки діти різного віку, але й хворі вихованці поруч із здоровими.

Зустрічаємо такий собі педагогічний супровід фізичних зусиль дітей, що були спрямовані на самозабезпечення та виживання у надзвичайно складних умовах. Стаття «Літня компанія в дитячому будинку» [30] містить рекомендації щодо дуже поширеної у ті часи практики ведення власної господарської діяльності колективами дітей під керівництвом вихователя, або участі у роботах комунальних господарств, що дозволяло деякий період годуватися без сторонньої допомоги. Пропонувалося організувати в першу чергу підлітків від 12 до 15 років у загони з винищення шкідників плодових садів, догляду за овочами та їх збиранню. Парадоксальною та навіть безглуздою виглядає вимога автора не допускати не тільки перевтомлення, але й тривалого стомлення вихованців, та пафосне проголошення права дітей на відпочинок та продовження своїх занять різними видами мистецтв (музикою, співом, малюванням). Після визнання автором статті факту дуже обмежених норм харчування у попередній період та існуючого у літній час погіршення постачання продуктів, присутність у тексті подібних вимог можна вважати «обов'язковим елементом програми».

Кадровий склад викладачів був гіршим, ніж у школах [31]. Зустрічалися випадки, коли через непрофесійність або чисельну обмеженість вчительського колективу про виховання, а тим більше – перевиховання складного контингенту безпритульників, не могло бути і мови. Влітку 1921 р. Донецькій відділ народної освіти змушений був констатувати, що весь персонал прийомнику № 5 (завідуюча, керівники та три комсомолки, які мали виконувати функції сестер соціальної допомоги) не мали педагогічних знань та досвіду, тому не могли працювати з малолітніми правопорушниками [32]. За даними обстеження всіх 10 дитячих будинків м. Костянтинівки, яке було проведено в грудні 1923р., з 45 осіб педагогічного персоналу 15% мали початкову освіту, частина колективу – середню та незавершену середню освіту [33].

У 1928 р. 300 вихованців єдиного дитячого містечка Старобешевського району Сталінської округи не тільки перебували в незадовільних матеріальних та

побутових умовах, але й не мали належного догляду, бо в закладі працювало лише чотири педагога[34]. У такому разі один вихователь відповідав за 75 дітей, хоча при нормальному співвідношенні мав опікуватися тільки 12-ма особами [35]. Поза всяким сумнівом, такі фактори, як недостатня кількість педагогічних та технічних робітників у закладах інтернатного типу, а також пересічно низький освітній рівень їх підготовки, негативно впливали на якість проведення навчально-виховної роботи та послаблювали успішність заходів, спрямованих на соціалізацію безпритульних.

Проте найбільшою перешкодою на шляху подолання дитячої безпритульності були не організаційні або методологічні недоліки, а матеріальна сторона справи. Недостатність належного державного фінансування всіх форм боротьби з цим явищем, і, в першу чергу, постійна нестача коштів на утримання інтернатів призводили до того, що діти потерпали від дефіциту необхідних продуктів, одягу, палива, ліків тощо.

Більшість згадок про постачання продовольства до дитячих будинків вимальовують темними барвами картину голодних років. Типовими, особливо у 1921– 1922 роках, були такі повідомлення, як з Шахтинського повіту, про те, що «будинки перевантажені, відправка напівсиріт додому давала мізерні результати, а рівень харчування був недостатнім» [36]; або матеріали з Луганського повіту, в якому «переповнення дитячих будинків зменшувало фонди дитячого харчування, що були надто обмеженими і для нормальної кількості дітей» [37]. В акті обстеження одного з інтернатів губернії станом на грудень 1922 р. зафіксовано такий раціон вихованців віком від 4 до 16 років: «1-1/4 ф. хліба, пісний обід, вранці та ввечері чай з цукром, у великій кількості горох» [38]. Поживність такої їжі становила 60% від необхідного. У тому ж році статистика зафіксувала, що 15% дітей закритих закладів Донбасу страждали на білкові голодні набряки [39].

Ситуація з одягом та устаткуванням приміщень, а також із паливом була не найкращою. У «Доповіді про стан дитячих містечок та будинків у Сталінській окрузі» від 7 червня 1926 р. наголошувалося на тому, що обмежені асигнування на обмундирування дітей (1 крб. на місяць на особу) унеможлилювали створення для них нормальних умов повсякденного життя. Вони змушені були «ділити» одяг, бо закриті установи округи були забезпечені ним лише на 40-45%.

До речі, саме Сталінська округа дотримувалася найнижчої в Донбасі норми фінансування цього виду витрат ще у 1924 р. (див. «Додаток АН»). Доповідач нарікав навіть на те, що «випускники забирають "на собі" повний комплект обмундирування» [40]. Окремою проблемою був дефіцит взуття, що у поєднанні з нерозвиненою інфраструктурою комунальних послуг перетворювалася на тортури для малечі. Так, за даними обстеження 10 дитячих будинків Костянтинівки наприкінці 1923р. жодна установа не мала теплих убиралень всередині будівлі, а тільки на вулиці. Тож діти взимку босоніж бігали до них по снігу та льоду [41].

Загальне уявлення про житлові умови вихованців інтернатів допоможе скласти інформація, отримана під час обстеження у вересні 1923р., яким було охоплено 89 зі 140 закладів закритого типу Донецької губернії. З'ясувалося, що

лише 30% з числа обстежених приміщень були пристосовані до перетворення на дитячий заклад, 67,3% будівель потребували ремонту стелі, а 23% - ремонту підлоги. Санітарний стан характеризують наступні дані: з 89 інтернатів 18 мали теплі убиральні, 49- несправні туалети, у 77 була відсутньою каналізація, у 48 помийні ями були переповнені, у 40 не вивозилося сміття, і в 63 був відсутнім водогін [42].

Про страшену перенаселеність дитячих будинків свідчить не тільки замала норма повітря, але й дефіцит устаткування. За матеріалами того ж обстеження в Донбасі 14% дітей спали по одному в ліжку, 50% – удвох, 32% – утрюх, 4% – вчотирьох [43].

Змальовану необлаштованість побутових умов, в яких зростали та виховувалися діти під опікою держави, до середини 1920-х рр. можна було б виправдати сумними наслідками воєнних руйнацій та голоду. Але й наприкінці періоду НЕПу не всі інтернати були забезпечені найнеобхіднішим. Так, в єдиному дитячому містечку Стробешевського району Сталінської округи в 1928р. відчувався гострий дефіцит одягу, білизни та меблів. Через абсолютну відсутність палива проблемою було не тільки створення нормального температурного режиму, але й приготування їжі. Тож, персонал змушений був в якості палива для кухонної печі використовувати тверді екскременти корів [44]. Архівний документ, у якому знайшла відображення ця інформація, завершувався словами: «час подумати і про те, щоб діти не спали по 2-3 особи на маленькій койці, і не заражали один одного трахомою, щоб не ходили в такому лахмітті та босоніж взимку, коли їх неможливо відрізнити від безпритульників, які живуть на вулиці (підкреслено нами. - Авт.)» [45].

Що стосується стану здоров'я вихованців, досить прогнозованими після викладення попереднього матеріалу є висновки про виснаженість і високий рівень захворюваності серед мешканців дитячих будинків. Дані по губернії за 1923/1924 р. вимальовували загрозливу картину: «Якщо масову трахому, кон'юнктивіт та фавос можна лікувати порівняно швидко, то туберкульоз, що сягає 10%, загальне ослаблення дитячих організмів та нахил до туберкульозу (36%) не можуть бути пережиті за наявних матеріальних ресурсів» [46]. У статті «Про стан здоров'я дітей Донбасу»[47] було перелічено фактори, які, на думку місцевих лікарів, були причинами цієї ситуації:

- надзвичайна перенаселеність дитячих будинків;
- дуже низький відсоток постачання теплого одягу і взуття, гостра нестача постільної білизни, натільної білизни, що загрожувало поширенням застудних та інфекційних захворювань;
- зниження норм харчування.

Серед пропозицій щодо стабілізації становища ще у 1922 році проголошувалася необхідність виокремлення хворих на коросту, лишай, трахому в окремі дитячі будинки. Такі кроки були не просто бажаними, а необхідними для того, щоб досягти локалізації інфекції. З матеріалів «Просвещения Донбасса» 1922 року відомо, що в Маріуполі для уражених лишаєм дітей виділили будинок ім. Луначарського, а для хворих на коросту

відкрили медичний ізолятор на 50-60 осіб [48]. У 1924 році з'являється публікація про існування в Алчевську будинку для хворих на трахому дітей. Викликає питання ступінь її об'єктивності через повідомлення, з одного боку, про неможливість проводити у закладі регулярних учбових занять з недужими, з іншого – про самозабезпечення продуктами, одягом та взуттям шляхом постановки дитячих спектаклів і веденням господарства [49].

Проте були заходи, спрямовані не тільки на ізоляцію, але й на лікування дітей та профілактику захворювань серед них. Зважаючи на існування власних курортних зон на Донеччині, рішення відправляти хворих на туберкульоз у спеціальні санаторії було оптимальним. Так, вже у 1922 році в Маріуполі було відкрито дачу на узбережжі моря, що вміщувала до 50 осіб [50].

Оздоровча кампанія в 1923/1924 р. охопила 795 вихованців дитячих будинків Донбасу, з яких 728 особи перебували у місцевих дитячих санаторіях, 30 було відправлено до київського санаторію „Пуца водиця”, 5–до Алупки, 32 – вивезено з міста у дачні місцевості [51]. Враховуючи, що станом на 1 січня 1924 року у дитячих будинках губернії перебувало 11.328 осіб, до „моря (або лісу), сонця і води” в результаті курортного відпочинку тією чи іншою мірою долучилося лише 7% дітей. Наступного року оздоровча кампанія зачепила в першу чергу дитячі будинки Слов'янська та Костянтинівки. Мали намір вивезти біля 625 дітей до спрощених санаторіїв Банної, Кременної та Святих Гір. Окрім того, педагогам пропонувалося протягом літа проводити уроки на свіжому повітрі та розширити заняття з фізкультури [52].

Тобто, незадовільний фізичний стан вихованців інтернатів влітку намагалися покращити за рахунок цілющих сил природи, переважно використовуючи місцеві зони для відпочинку. На жаль, в 1920-х рр. курортні кампанії ще не могли істотно вплинути на стан здоров'я дітей через те, що мережа санаторіїв тільки формувалася і мала обмежену пропускну здатність. Крім того, в діяльності самих дитячих будинках не були ліквідовані чинники, які сприяли високому рівню захворюваності серед дітей.

Ще однією сферою відповідальності держави було завдання соціальної адаптації безпритульних. Воно виконувалося шляхом включення вихованців у навчальну діяльність, здійснення їхньої професійної підготовки. Як вже зазначалося, протягом всього періоду НЕПу саме життя змушувало колективи інтернатів надавати пріоритетного значення трудовому вихованню у вигляді самообслуговування, роботи в майстернях чи сільських господарствах. Крім того, вважалося, що „оздоровление беспризорного подростка [мається на увазі моральне] может быть осуществлено только путем его орабочения” [53]. Але в середині 1920-х рр. постало нове серйозне питання: що робити з чималою кількістю вихованців дитячих будинків, які досягли 16-18 років? Було зрозумілим, що простий випуск цих підлітків-переростків без перспектив влаштуватися на роботу в умовах загального безробіття спровокує їхнє перетворення на жебраків та злочинців. Тому держава мала подбати про подальше місце навчання чи роботи цієї категорії молоді.

У зв'язку з цим 21.11.1923 р. РНК УСРР прийняла постанову «Про безпритульних підлітків, що перебувають у дитячих будинках». Вона

передбачала виділення для випускників інтернатів 25% місць у профшколах і школах робітничої молоді всіх типів та 10% місць на робфаках. Для переростків з дитячих будинків встановлювався пільговий порядок запису й реєстрації на біржах праці. Інколи дозволялося влаштовувати підлітків в артілі, комуни, товариства і господарства сільських трудівників під контролем місцевих радянських органів. Крім того, низка дитячих будинків мала бути реорганізована в будинки робітничої та батрацької молоді [54].

Цікаво, що в Слов'янську будинки робітничих підлітків (БРП) були відкриті ще у 1922 р. з метою охоплення бездоглядних дітей віком від 14 до 18 років. В залежності від характеру виробничої бази вони мали або індустріальний нахил, як фабзавучі, або сільськогосподарський, як школи батрацької молоді [55]. Зрозуміло, що протягом голодного 1922 року завдання порятунку підлітків не просто домінувало, а було єдиним, а усе інше просто декларувалося в якості перспективи. Навіть упродовж 1923/1924 навчального року всі 6 БРП Артемівської округи являли собою лише ночувально-харчувальні пункти. На думку сучасників подій, у 1924/1925 р. ситуація значно покращилася, бо підлітки почали харчувалися у цих закладах чотири рази на день: 2 рази пили чай – зранку та ввечері, крім того мали обід та вечерю [56]. Але потрапити до БРП могли не всі безпритульні. Станом на 1925 р. у 5 будинках Артемівської округи перебували виключно сироти з родин робітників і селян, а також напівсироти того ж походження, головним чином такі, у кого мати чи батько були інвалідами.

Статистика влаштування на нове місце роботи або навчання випускників дитячих будинків у Донецькій губернії протягом 1923/1924 р. свідчила, що найбільше підлітків (330) було переведено саме до БРБ, 246 вихованців почали навчатися в установах профосвіти, 16 – знайшли себе в кооперативних установах, а 12 – в сільськогосподарських колоніях. На жаль, не відомо якою часткою загальної кількості переростків Донбасу були ці 604 підлітка [57].

Отже, аналіз архівних та періодичних матеріалів призводить до наступних висновків:

1. Протягом НЕПу відбувався напружений процес пошуку оптимальних форм та методів подолання дитячої безпритульності в екстремальних умовах післявоєнної відбудови, голоду та соціально-економічної нестабільності;
2. Хоча головна увага приділялася створенню мережі інтернатних закладів, їх становлення характеризувалося складними умовами утримання голодних дітей у переповнених дитячих будинках, яких не вистачало;
3. Використовувалися як прогнозовані, так і неординарні можливості для збереження життя представників молодшого покоління.

*

*

*

Таким чином, реалізація пріоритетних напрямків соціальної політики, яка полягала в державній підтримці великої кількості безпритульних дітей, безробітних та матеріально незабезпечених верств населення:

1. мала багато недоліків. Труднощі виникали як через відсутність досвіду здійснення соціального захисту на нових засадах, так і внаслідок слабкості матеріальної бази. Можна виокремити спільний метод «боротьби» з поширеними соціальними проблемами. У дитячих будинках він мав назву «розвантаження» і був найбільш гуманним, оскільки діти відправлялися на батьківщину або до далеких родичів, а в практиці Бірж праці та собезів використовувався термін «чистка», що, як правило, закінчувалося для її учасників позбавленням прав на різні види допомоги, тобто люди опинялися на вулиці й мали вирішувати свої негаразди самотужки;
2. навіть за таких вад до кінця 1920-х рр. вдалося налагодити модель підтримки найбільш нужденних категорій громадян, які мали «вірне» соціальне походження та становили «господарську» цінність для влади. Важливою ознакою цієї моделі була широка участь в її діяльності добровільних організацій (постійна та свідома) та всього населення (стихійна та нестала під час місячників, тижнів і т.д.).

ВИСНОВКИ

Останнім часом історія реалізації соціальної політики в радянській період викликає підвищену увагу в наукових колах України та Росії. Сплеск досліджень, присвячених тим чи іншим аспектам та інтерпретаціям названої теми, свідчить про її актуальність та необхідність вивчення на регіональному рівні.

У процесі вирішення визначених авторами наукових завдань були зроблені такі висновки.

1. Роль центральних органів влади в період НЕПу обмежувалася законодавчим оформленням заходів та реформ в соціальній сфері, в той час, як інтерпретація та впровадження правових засад повною мірою залежала від ресурсів, бачення, ініціативи місцевих органів влади та конкретних установ, які щоденно цим займалися. З одного боку – класовий, з іншого – спорадичний, ситуативний характер соціальних програм і постійний пошук шляхів їх реалізації в умовах перманентного браку коштів та задекларованого масового охоплення населення були тими факторами, що супроводжували соціальні трансформації протягом всього періоду, який досліджується. У першій половині 1920-х рр., як і до кінця 1920-х рр. не було вироблено чіткої структурованої програми загальних та конкретних заходів у сфері регулювання суспільних відносин і проблем. У керівництва держави було скоріше бачення можливих шляхів реформ, ніж інструкції їх реалізації. До того ж це бачення змінювалося під впливом конкретної історичної дійсності. Класовий підхід мав приховані суперечності. При декларативному розподілі основних матеріальних та нематеріальних винагород, допомог, пільг і т. ін. пріоритет віддавався пролетаріату та незаможному селянству. Але фактичний стан справ не завжди відповідав цьому принципу, оскільки реально найбільшу кількість «привілеїв» отримували відповідальні робітники та партійні функціонери.

2. Головним джерелом прибутку найманих робітників та їх родин в 1920 х рр. була заробітна плата. В цей період вона характеризувалася нестабільністю форми, часу виплати та системи обчислення. Багато в чому залежала від конкретних історичних умов. З успішним проведенням 1922-1924 рр. грошової реформи почався процес стабілізації економіки взагалі, та грошового обігу зокрема, від якого в безпосередній залежності знаходилася система виплати заробітної плати. Поступово відбувалося підвищення її абсолютних показників. Найвищий рівень заробітку в Донбасі в першій половині 1920-х рр. був у працівників поліграфічного виробництва та шкіряної промисловості. У другій половині 1920-х рр. проводилася політика, спрямована на поліпшення матеріального забезпечення робітників важкої промисловості.

3. Структура та пропорції доходів різних соціальних груп Донбасу в 1920-ті рр. не були однаковими. Добробут робітників головним чином залежав від заробітної плати чоловіка, його професії та складу родини. Прибуток селян був надто різновекторним, в ньому надходження від сільськогосподарської діяльності переважали, але з ними конкурували сторонні заробітки. Матеріальне становище відповідальних робітників багато в чому залежало від пільг та привілеїв, що їх надавала партія, та власної протизаконної ініціативи. Будова видатків робітників

та селян Донбасу в період НЕПу також різнилася. Родини робітників в першу чергу переймалися потребами у продовольстві та одязі, а сільські мешканці – купівлею хатнього майна, одягу, сплатою єдиного сільськогосподарського податку. В другій половині 1920-х рр. раціон робітників, службовців, ремісників, торговців та селян складався переважно з хліба, борошна та овочів (картоплі). Найбільші обсяги споживання харчових продуктів були у селян, а різноманітність (помітна присутність в меню м'ясних та молочних продуктів) – у ремісників, торговців та службовців).

4. В Донбасі в 20-х рр. ХХ ст. складові соціально-побутової сфери (житлове забезпечення, комунальне обслуговування, медична допомога) не становили розвиненого комплексу гарантованих, чи, бодай, загальнодоступних послуг. Вони скоріше нагадували мозаїку, сегменти якої мали різну передісторію, якість, масштаб охоплення та ефективність роботи. З іншого боку, всі три напрямки мали спільні риси: до революції вони були орієнтовані на задоволення потреб обмеженого, чітко визначеного кола споживачів, яке складало меншість населення. Тож, після встановлення радянської влади перед нею повстало завдання конструювання нової системи послуг, спрямованих на інші соціальні групи, які отримали пріоритетне значення для держави. Складність реалізації такого плану полягала у тому, що ці групи були набагато чисельнішими, стартові довоєнні умови – обмеженими, а трансформації військового та революційного часу - спустошливими.

5. Значний дефіцит житлового фонду, що склався в Донбасі до початку 1920-х рр., вкрай негативно впливав на економічне та соціокультурне становище міського населення регіону. В період НЕПу цю проблему намагалися вирішувати за допомогою різних засобів. Найбільш ефективним серед них було створення нової житлової площі завдяки відомчому, індивідуальному та кооперативному будівництву.

6. Житлові умови більшості городян Донеччини в 1920-х рр. не відповідали мінімальним санітарним нормам, що пояснюється двома чинниками: обмеженими можливостями, або відсутністю комунальних мереж (у переважній більшості осель взагалі не було водогону та каналізації), і перенаселенням квартир внаслідок житлової кризи і постійної міграції населення. Навіть статус окружного центру не гарантував наявності у ньому комунальних вигод, і навпаки, маленькі поселення біля рудників та шахт мали можливість бути хоча б частково забезпеченими електричним освітленням чи водогоном.

7. Міста та міські поселення Донбасу з точки зору умов проживання городян ще не набули переваг нового способу побутування у сучасному розумінні, бо надто рідко і невпевнено могли запропонувати полегшене, у порівнянні з сільською моделлю, ведення повсякденних справ у сфері домашнього господарства та особистої гігієни. У роки НЕПу житло в містах ще не так приголомшливо відрізнялося від сільського, бо пересічний будинок мав один поверх, на якому розміщувалася невелика кількість переважно однодвокімнатних квартир без вигод. З іншого боку, встигли розвинути негативні риси міського проживання: значна перенаселеність помешкань руйнувала духовні основи родинного та сусідського побутування, обмежувала особистий життєвий

простір кожної людини, сприяла встановленню шкідливої для здоров'я обстановки нестачі повітря, швидкому розповсюдженню заразних захворювань та епідемій.

8. Система медичного обслуговування населення регіону в період НЕПу, що в даній роботі вивчається на прикладах двох напрямків (охорони материнства та дитинства і боротьби з соціальними хворобами), перебувала на складному етапі становлення. Керівники медичних установ всіх рівнів намагалися привести у відповідність дві протилежні вимоги. Перша полягала у необхідності швидкого розширення, а подекуди, виникнення мережі лікарських закладів в міській та сільській місцевостях, що було обумовлено як загальним значним погіршенням стану здоров'я населення внаслідок війн, революцій та голоду, так і обіцянкою опікуватися потребами робітників та селян. Друга передбачала здійснення масштабних перетворень за умов дуже скромного фінансування. Нестачу коштів мала компенсувати творча ініціатива лікарів та персоналу. В результаті вдалося досягти певних успіхів, хоча весь період НЕПу супроводжувався пошуком найбільш економних та ефективних методів організації лікування та профілактики.

8. Поряд з іншими завданнями в соціальній сфері перед владою та суспільством в 1920-х рр. постали проблеми, що вимагали екстреної реакції та вирішення (підтримка великої кількості безпритульних дітей, безробітних та матеріально незабезпечених верств населення). Нехтування цих завдань загрожувало не тільки загостренням відносин між різними соціальними та національними верствами, ворожим ставленням до влади як такої. У подоланні аномалій суспільного розвитку найяскравіше проявлялося застосування органами влади механізмів соціальної мобілізації. Практика використання матеріального та морального потенціалу власних громадян була корисним вимушеним засобом впровадження соціальної політики в умовах гострого дефіциту коштів, кадрів, ресурсів. Принаймні, цей механізм приносив державі набагато більше позитивних зрушень, ніж такий же широко вживаний механізм «чистки» реєстрів Бірж праці чи собезів. В цілому в період НЕПу держава досягла значних успіхів в справі надання соціального захисту певним групам населення, враховуючи складність конкретно-історичних умов, в яких вона перебувала.

У роботі не розкрито питання соціальної політики, які становлять собою самостійну наукову проблему та вимагають окремого вивчення, зокрема, подолання голоду в регіоні в 1921-1923 рр. тощо.

ПОСИЛАННЯ

ВСТУП

1. Про поліпшення становища робітників і нужденних селян //Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898-1970. Пер. з 8-го рос. вид. За заг. ред.П.М.Федосєєва і К.У.Черненко.– К.: Політвидав України, 1979. —Т.2. 1917-1924. —С.248.
2. Там само. – С. 249.
3. Ленин В.И. Доклад о тактике РКП 5 июля// Полное собрание сочинений: в 55 т./ В.И.Ленин. –М.: Изд-во политической литературы, 1967–1975. Т.44: июнь 1921–март 1922. –1970. – С.47.
4. Ленин В.И. О продовольственном налоге (значение новой политики и её условия) // Полное собрание сочинений: в 55 т./ В.И.Ленин. –М.: Изд-во политической литературы, 1967–1975. Т.43: март– июнь 1921. –1970. – С.218.
5. Ленин В.И. Речь на Всероссийском съезде транспортных рабочих 27 марта 1921 г. // Полное собрание сочинений: в 55 т./ В.И.Ленин. –М.: Изд-во политической литературы, 1967–1975. Т.43: март– июнь 1921. –1970. – С.132.
6. Письмо ЦК РКП(б) всем комитетам партии 18 сентября 1921 г. «О работе среди работников просвещения» // Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917 – 1973 гг./ Составители: А.А.Абакумов, Н.П.Кузин, Ф. И.Пузырев, Л.Ф.Литвинов. – М.: Педагогика, 1974. – С.444.
7. Ленин В.И. Проект тезисов о роли и задачах профсоюзов в условиях новой экономической политики// Полное собрание сочинений: в 55 т./ В.И.Ленин. – М.: Изд-во политической литературы, 1967–1975. Т.44: июнь 1921–март 1922. –1970. – С.350.
8. Міхеєва О.К. Сприйняття селянами та робітниками Донбасу нової економічної політики (за даними правоохоронних та надзвичайних органів) / О.К.Міхеєва // Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. ст. / [Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін.]. – К. – Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 18. – С. 36.
9. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917-1957 гг.): Сб.док. / [сост. В.Н.Малин и др.]. – М., 1957. – Т. 1 (1917–1928 гг.). — С.257.
10. Шаповал Л. Сучасна українська та російська історіографія періодизації непу/ Л.Шаповал // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 14. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 472.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1. Ступінь наукової розробки попередниками

1. Бобровський А.С. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі у 1943-середині 1960-х років: Монографія / А.С.Бобровський, В.М.Нікольський. – Донецьк: Норд-Пресс, 2008. – 245 с.
2. Кармазин А.С. Историография социальной политики советского государства в отношении рабочего класса в 1921 – 1941 гг. (на материалах Уральского региона): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования»/ А.С. Кармазин. – Тюмень, 2006. – 27 с.
3. Бобровський А.С., Нікольський В.М. Вказана праця. – С.12.
4. Шестак О.И. Советская социальная политика и её реализация на Дальнем Востоке (1922 – 1941 гг.) / О.И.Шестак. – Владивосток: Дальнаука, 2004.– С.7.
5. Орлов В.В. Этнополитическое и социально-экономическое развитие Чувашии в 20-е годы XX века: автореф. дис. докт. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / В.В.Орлов. – Казань, 2009. – 48с.
6. Орлова И.В. Реализация социальной политики Советского государства в годы нэпа (на материалах Енисейской и Иркутской губерний): автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / И.В.Орлова. – Иркутск, 2007. – 27 с.
7. Лихолет О.В. Социальная политика Советской власти в годы НЭПА (На материалах Нижнего Поволжья): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / О.В.Лихолет. –Астрахань, 2003. – 25 с.
8. Константинова Л.В. Социальная политика: штрихи к социологической концепции / Л.В.Константинова // Социологические исследования. – 2005. – №2. – С.36-43.
9. Яременко О.О. Соціальна політика: теоретико-методологічні основи дослідження процесів формування та ефективної реалізації: Монографія. Статті. Виступи. Інтерв'ю / О.О.Яременко. – К.: Ін-т екон. та прогнозів. НАН України; УІДС ім. Олександра Яременка, 2006. – 480 с.
10. Яременко О.О. Вказана праця. – С. 144–145.
11. Никольский В. Н. К вопросу об использовании математических методов при изучении социальной политики советского государства в 20-е годы / В.Н.Никольский // Тезисы докладов VI Всесоюзного совещания по проблеме «Комплексные методы в исторических исследованиях». Москва, 13 – 19 февраля 1990 г. – М., 1991. – С. 217 – 219.
12. Соколов А.К. Социальная история России новейшего времени: проблемы методологии и источниковедения / А.К. Соколов // Социальная история. Ежегодник, 1997. – М.: РОССПЭН, 1998. – С.39-76.
13. Поляков Ю.А. Человек в повседневности (исторические аспекты) / Ю.А. Поляков // Отечественная история. – 2000. – № 3. – С. 125-132.

14. Соколов А. К. Вказана праця. – С. 68.
15. Стяжкіна О.В. «Правильна біографія» пересічної людини 1920-тих років: способи конструювання минулого (на матеріалах Донбасу) / О.В. Стяжкіна // Нові сторінки історії Донбасу. Кн. 15/16. – Донецьк, 2008. – С.204-224.
16. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Т. 6: Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921-1941) – К.: Наук. думка, 1977. – 543 с.; Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. Т. 2: Створення соціалістичної економіки (1917-1937 рр.) – К., 1984. – 440 с.; Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР. Ін-т історії. – К, 1970.-Т.: Донецька область.- 992 с. та ін.
17. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928)/ С.Кульчицький. – К.: Основи, 1996. –396 с.; Він же. УСРР в добу НЕПу / С.Кульчицький // Історія України: нове бачення: У 2 т.- Т. 2.- С. 173-213; Литвин В.М. Україна : міжвоєнна доба (1921- 1938 рр.) / В.М.Литвин. –К.: «Альтернативи», 2003. – 512с.; Пиріг О.А. НЕП: більшовицька політика імпровізації / О.А.Пиріг. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2001. – 274 с.
18. Никольский В.Н. НЕП 1920-х років на Донбасі: досвід для сьогодення/ В.Н. Никольский // Схід. – 1996. – №5/6. – С.57- 61.; Никольский В.Н. НЭП в Донбассе. Историческое исследование / В.Н. Никольский, В.И. Изюмов. – Донецк, 1992. –128 с.
19. Советская социальная политика 1920-х – 1930-х годов. Идеология и повседневность / Под ред. П.Романова, Е.Ярской-Смирновой. М.: ООО «Вариант», ЦГПИ, 2007. – 430 с.
20. Дубинская И.Н. Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925-1927 гг. Данные текущего обследования / И.Н. Дубинская. – Х.: Изд-во ВЦСПС «Украинский рабочий», 1928. – 95 с.
21. Дубинская И.Н. Бюджеты рабочих семей Донбасса и Харькова в 1925 году / И.Н. Дубинская // Статистика труда на Украине. – 1926. – №6. – С. 59-75; Полляк Г. Бюджет рабочего в ноябре 1923 г./ Г. Полляк // Труд в СССР. Статистико-экономический обзор (октябрь 1922 – март 1924 гг.). – М.:Изд-во ВЦСПС, 1924. – С. 172–202; Степанов Е. Заработная плата рабочего Донбасса в первой половине 1923 года / Е.Степанов // Статистика Донбасса. –1923. – №2. – С.1- 4.
22. Струмилин С.Г. Проблемы экономики труда / С.Г.Струмилин. – М.: Изд-во «Наука», 1982. – 472 с.
23. Коцур В.П. Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-30-х рр.: Історіографія: автореферат дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. П. Коцур. – К.,1999. – 36 с.
24. История советского рабочего класса: В 6-ти т. / АН СССР. Ин-т ист. СССР.- М.: Наука, 1984.– Т.2: Рабочий класс - ведущая сила в строительстве социалистического общества. 1921–1937. – 512 с.; Історія робітничого класу Української РСР: У 2-х т. Т.2. –К.: Наук.думка, 1967. –508 с.; История рабочих Донбасса: В 2 т. / АН УССР. Ин-т ист.- К.: Наук. думка, 1981. – Т.1:

- Рабочие Донбасса в эпоху капитализма и в переходный период от капитализма к социализму. – 327 с.
25. Бойко Н.К. Рабочий класс Украины в период социалистического строительства: (Анализ массовых статистических источников 20-30-х гг.) / Н.К.Бойко. – К.: Вища шк., 1990. – 155 с.
 26. Бойко Н.К. Вказана праця. – С.102.
 27. Соколов А.К. Советская политика в области мотивации и стимулирования труда (1917 — середина 1930-х годов) / А.К.Соколов . – Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/Labs/Ecohist/OB4/sokolov.htm>; Бородкин Л.И., Сафонова Е.И. Государственное регулирование трудовых отношений в годы нэпа: формирование системы мотивации труда в промышленности / Л.И.Бородкин, Е.И.Сафонова // Экономическая история. Обзорение / Под ред. Л.И.Бородкина. Вып. 5. М., – 2000. – С. 23-46; Мирясов А.В. Мотивация труда промышленных рабочих в России в 1920-е годы: некоторые аспекты проблемы (на материалах Пензенской губернии) / А.В. Мирясов // Экономическая история. Обзорение / Под ред. Л.И.Бородкина. Вып. 7. М., 2001. – С. 26-41; Сафонова Е.И. Московские текстильщики в годы нэпа: квалификация и дифференциация в оплате труда / Е.И. Сафонова // Экономическая история. Ежегодник. 2000. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 389-419.
 28. Веригин А. Питание сельского населения в Донецкой губернии / А.Веригин // Статистика Донбасса. –1923. – №2. – С.35- 40.
 29. Історія селянства Української РСР: У 2 т. – К.:Наук.думка, 1967. – Т.2: Від великого жовтня до наших днів. –535 с.
 30. Смирнов В.М. Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики / В.М.Смирнов. – Харків, Майдан, 2002. –304 с.
 31. Лях С.Р. Наймана праця в сільських господарствах України в умовах непу / С.Р.Лях. – К.: Вища шк., 1991. – 127 с.
 32. Graziosi Andrea. The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and peasants, 1917 – 1933 / Andrea Graziosi. – Cambr., Mass., 1996. – 77 p.
 33. Фролов М.О. Компарти́но-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923-1928 рр. / М.О. Фролов.– Запоріжжя: Прем'єр, 2004.– 800с.; Метьюз М. Становление системы привилегий в советском государстве / М.Метьюз// Вопросы истории.– 1992. – №2-3.– С. 45 – 61; Кульчицький С.В. Парти́но-державний апарат у системі влади / С.В.Кульчицький // Український історичний журнал. – 1994. – №6. – С. 3 – 15 та ін.
 34. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. – Ч 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 445 с.; Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія/ Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. – Ч 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 382 с.

35. Местецкий Я. Жилищное хозяйство Украины / Я.Местецкий, Б.Сигал, Г.Георгиевский. – Х.: Гос. из-во Украины, 1929. – 168 с.
36. Бабак О.А. Соціально-економічне та духовно-культурне життя робітничого населення Української СРР у 1920-х рр.: історіографія проблеми: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Оксана Анатоліївна Бабак. – Дніпропетровськ, 2008. – С.68.
37. Черных А.И. Жилищный передел. Политика 20-х годов в сфере жилья / А.И.Черных // Социологические исследования. –1995. – № 10. – С.71-78.
38. Меерович М.Г. Наказание жилищем: жилищная политика в СССР как средство управления людьми (1917-1937 годы) / М.Г. Меерович. – М.:РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2008. –303 с.
39. Коцур Н.І. Соціальне становище міського населення в умовах НЕПу (1921-1929 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н.І.Коцур.– К.,1997. – 27 с.
40. Кокорська О.І. Соціальний розвиток міст Донбасу (друга половина 20-х-30-ті роки ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Історія України» / О.І. Кокорська. – К.,1995.– 21 с.
41. Мовчан О. Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування робітників УСРР.1920-ті рр. / О.Мовчан// Проблеми Історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – №17. – С. 229.
42. Ткаченко І. Санітарний стан та боротьба з епідеміями в радянській Україні. 1920-ті рр./ І. Ткаченко // Проблеми Історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – №17. – С.345–375.
43. Борисенко М.В. Штрихи до соціальної історії України / М.В.Борисенко// Пам'ять століть. – 2006. – №6. – С.68 -77; Його ж. Соціокультурне середовище українських міст (20-30-ті роки ХХ ст.) / М.В.Борисенко // Пам'ять століть. – 2007. – № 4–5. – С.70 – 78; Його ж. Житло та побут міського населення України у 20-30-х роках ХХ ст.: монографія / М.В.Борисенко. – К.: ВД «Стилос», 2009. – 357 с.
44. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села)/ І.В.Рибак. – Кам'янець-Подільській: Абетка, 2000. –304 с.
45. Лукашевич О.М. Житло як один з основних критеріїв якості повсякденного життя українського селянина 20-х рр. ХХ ст./ О.М.Лукашевич // Проблеми історії України: Факти. Судження. Пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 12. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004.– С. 257-277; Лукашевич О.М. Побут та дозвілля сільського населення України (1920-1930 рр.). : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ Лукашевич Олександр Михайлович. –К., 2006. – 217арк.
46. Граєвський Д.П. 15 років радянської охорони здоров'я в Донбасі / Д.П.Граєвський. – Х.: ДВОУ Мед видав, 1932. – 36 с.; Бондаренко В. Боротьба з соціальними хворобами в радянській республіці / В.Бондаренко. – Х.: Держ. вид-во України, 1925. – 67 с.; Єфімов Д.І. Десять років охорони здоров'я робітників та селян / Д.І.Єфімов. – Х.: Вид-во «Наукова думка», 1929. – 32 с.; Беліцька Є.Я. XV років охорони материнства та дитинства на Україні. Історичний нарис / Є.Я.Беліцька. – Х.: Держмедвидав, 1936. – 95 с.

47. 50 лет советского здравоохранения. 1917–1967/ под ред. Б.В.Петровского. – М., 1967. –698 с.
48. Отземко О.В. Медичне обслуговування в Донбасі в першій половині 20-х років ХХ ст. / О.В. Отземко. // Нові сторінки історії Донбасу. Кн. 11. – Донецьк, 2004. – С.48-59.
49. Мовчан О. Медичне обслуговування робітників УСРР 1920-ті рр./ О.Мовчан. // Проблеми Історії України: факти, судження, пошуки. – 2006. – №15. – С.19–64.
50. Барабаш Ю.В. Розвиток інфраструктури охорони здоров'я в Донбасі у 20-х рр. ХХ ст.: історичний аспект: дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Юлія Василівна Барабаш.– Луганськ, 2008. – 179 с.
51. Рогачевская Л.С. Ликвидация безработицы в СССР. 1917–1930 гг / Л.С.Рогачевская. – М.: Наука, 1973. – 382 с.
52. Атаян И.М. Биржи труда в 20-е годы: Опыт государственного трудового посредничества / И.М.Атаян. // Социологические исследования.– 2000. – № 4.– С.117–122.
53. Лихолобова З.Г. До історії ліквідації безробіття в Донбасі(1926-1930) / З.Г.Лихолобова // Український історичний журнал. – 1971. – №5. – С. 109–114; Нікольський В.М. Безробіття в Донбасі часів НЕПу / В.М.Нікольський // Український історичний журнал. – 1992.— №3. – С. 50-57.
54. Зінченко А.Г. Досвід подолання дитячої безпритульності в Укаїні у 20-х роках / А.Г.Зінченко. —К.: ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998. —35 с.
55. Іваненко В.В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону/ В.В.Іваненко, І.В.Іщенко – Моногр.: Д.: Дніпропетр. нац. ун-т, 2006.— 280 с.
56. Виноградова-Бондаренко В. Е. Виховання безпритульних дітей в Україні 20-х років ХХ століття : автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / В.Е.Виноградова-Бондаренко.— К., 2001. –19 с.
57. Ільченко О.Ю. Виховання дітей-безпритульників на Полтавщині в 20-30-і рр. ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О.Ю. Ільченко.— Харків, 2006. – 19 с.
58. Анатольєва О.І. Правове регулювання боротьби з безпритульністю, бездоглядністю та правопорушеннями неповнолітніх в УСРР у 20-х роках ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. юр. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права» / О.І.Анатольєва. – К., 2003. – 24 с.
59. 50 лет советского социального обеспечения. Материалы конференции / Под ред. Д. П. Комаровой. – М., 1967. – 240 с.
60. Шарпаций В.Г. Соціальне забезпечення в УРСР (20-30-ті роки ХХ ст.) / В.Г. Шарпаций. —К.: Ніка—Центр, 2006. —268 с.
61. Рибак І.В. Селянська взаємодопомога в Україні (1921-1932 рр.)/ І.В.Рибак.— К.:Рідний край, 1999. —91 с.
62. Насыров Э.И. Комитеты крестьянской взаимопомощи Донбасса. 1923-1929 гг. // Летопись Донбасса. Вып.1. –Донецк.— 1992. — С. 42-44.

63. Отземко О.В. Соціальне забезпечення в Донбасі за часів НЕПу/ О.В.Отземко // Донецький вісник Наукового товариства ім.Шевченка. Т.4. –Донецьк: Східний видавничій дім.— 2003. —С. 64.

1.2. Джерельна база

1. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України (далі – ЗУ УСРР). – 1924.
2. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917-1957 гг.): Сб.док./ [сост. В.Н.Малин и др.]. – М., 1957. – Т. 1 (1917—1928 гг.). — 879 с.
3. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898-1970. Пер. з 8-го рос. вид. / За ред. П.М.Федосеєва і К.У.Черненко. —К.:Політвидав України, 1979. — Т.2 (1917-1924).— 521 с.; Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898-1970. Пер. з 8-го рос. вид. / За ред. П.М.Федосеєва і К.У.Черненко.— К.:Політвидав України, 1979.— Т.3 (1924-1927).— 529 с.; Партия в борьбе за восстановление народного хозяйства (1921-1925 гг.) Документы и материалы. —М.:Госполитиздат, 1961. —619 с.
4. Ленин В.И. Полное собрание сочинений: в 55 т./ В.И.Ленин.-М.: Изд-во политической литературы, 1967–1975. Т.43: март– июнь 1921. –1970. – 562 с.; Ленин В.И. Полное собрание сочинений: в 55 т. / В.И.Ленин.-М.: Изд-во политической литературы, 1967–1975. Т.44: март 1922–март 1923. –1970. – 725 с.; Ленин В.И. Полное собрание сочинений: в 55 т. / В.И.Ленин.-М.: Изд-во политической литературы, 1967–1975. Т.44: июнь 1921–март 1922. –1970. – 729 с.;
5. Охорона здоров'я в УСРР. Основні закони та урядничі розпорядження / упорядники М.Спаський, С.Сокольський. —Х.; К., 1932.— 260 с.
6. Десять лет советского здравоохранения на Украине. Тезисы для доклада. – Х, 1927. —46 с.
7. Тезисы и резолюции VI Всеукраинского съезда охраны материнства и детства с 8-13 ноября 1925г. в Харькове. – Х., 1926. — 81 с.
8. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917 – 1973 гг. / Составители: А. А. Абакумов, Н. П. Кузин, Ф. И. Пузырев, Л. Ф. Литвинов. – М.: Педагогика, 1974. — 560 с.
9. Итоги работ Донецкого губернского отдела труда, губернского управления рабочей медицины за время с октября 1923 г. по октябрь 1924 г. к V-му губернскому съезду профсоюзов Донбасса. —Артемовск, 1924. — 119 с.
10. Материали к отчету Мариупольского исполнительного комитета о работе за 1925/1926 р.— Мариуполь, 1926; Отчет о работе Сталинского окружного исполнительного комитета за 1926 г. к IX окружному съезду советов.— Сталин, 1927; Матеріали про роботу Артємівського окружного виконавчого комітету від IV до VI пленуму.— Артємівськ, 1929; Відчит Артємівського

- окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів XI окружному з'їздові рад. Квітень 1927—квітень 1929 рр. —Артемівськ, 1929.
11. УСРР в цифрах.—Х.: ЦСУ УСРР, 1926. —89 с.; Україна в цифрах 1927 р. — Х.: ЦСУ УСРР, 1927. —131 с.; Україна: Статистичний щорічник на 1928 р. — Х.: ЦСУ УСРР, 1928. —387 с.
 12. Труд в СССР. Статистико-экономический обзор (октябрь 1922 – март 1924 гг.). – М.: Изд-во ВЦСПС, 1924.—319 с.; Труд в СССР. Статистический справочник за 1924-1925 гг. – М.: Изд-во РИО ВЦСПС, 1926. —222 с.; Статистика труда на Украине. —1924—1925.
 13. Матеріали про діяльність установ охорони здоров'я та епідемічний стан республіки за 1925-26 рік. – Х.: Вид-во Бюро мед.-сан. стат. НКОЗ, 1927. — 85 с.; Матеріали про діяльність установ охорони здоров'я та епідемічний стан республіки за 1926-27 рік. – Х.: Вид-во „Наукова думка”, 1928. —68 с.; Матеріали про діяльність закладів органів охорони здоров'я і про санітарний стан України за 1927-28 рік. – Х.: Вид-во „Наукова думка”, 1929. — 76 с.
 14. Статистика Донбасса. Орган Донецкого губернского статистического бюро. —1923-1925; Статистика труда в Донбассе. Орган Донецкого губернского совета профсоюзов. – 1924. – № 1; 1925. – № 2; Статистичний бюлетень Маріупольщини. Орган Маріупольського окружного статистичного бюро. — 1926—1928.
 15. Труд в Донбассе в цифрах. в первой половине 1924 г. Краткий справочник.— Артемовск.: Донецкое губ. стат. бюро, 1924. – 52 с.; Статистический справочник Сталинского округа. Орган Сталинского окружного статистического бюро. –Сталин, 1928.
 16. Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь – февраль 1923 г.). Том второй. Итоги городской переписи. —Харьков, 1923. —135 с.
 17. Вестник труда. – 1923. – № № 6–7, 10–11; 1926. – № № 5,7–8,9; 1927.—№№ 1, 10.
 18. Жилищная кооперация Украины. Орган Всеукраинского Союза жилищной кооперации. – 1926-1927; Профилактическая медицина. — 1923—1924; Друг детей. —1926; Вісник соціального забезпечення. Двотижневий орган НКСЗ, ЦСС і ВУІКО – 1925—1926..
 19. Донецкий профессионалист. Орган Укрбюро ВЦСПС и Донецкого Губпрофсовета. – 1924—1925; Бюллетень Сталинского окружного совета профессиональных союзов. – 1927—1928; Інформаційний бюлетень Артемівської окружної ради професійних спілок.—1928; Спутник партийного работника Донбасса. Орган Донецкого губернского комитета КП(б)У.— 1923—1925; Профилактическая хроника Сталинского округа. Орган сталинского окрздрава м Сталинского окротделения «Медсантруд». – 1925. – № 2; Просвещение Донбасса. Орган Донецкого губернского отдела народного образования (1922—1925гг.), орган губкома КП(б)У, губернского отдела народного образования (с 1925г.). – 1922—1925; Донецкий пахарь. Еженедельный сельско-хозяйственный журнал Донецкого губкома КП(б)У. —1924—1926.

РОЗДІЛ 2. ЗАРОБІТНЯ ПЛАТНЯ, ПРИБУТКИ ТА ВИТРАТИ

2.1. Оплата праці

1. Семигіна Т.В. Словник із соціальної політики / Т.В.Семигіна. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – С.164.
2. Бойко Н.К. Рабочий класс Украины в период социалистического строительства (анализ массовых статистических источников 20–30-х годов)/ Н.К.Бойко. – К.: Вища шк., 1990. – С. 108-109.
3. Степанов Е. Заработная плата рабочего Донбасса в первой половине 1923 г./ Е. Степанов // Статистика Донбасса. – 1923. – № 2. – С.1.
4. Степанов Е. Заработная плата рабочего Донбасса в первой половине 1923 г. / Е. Степанов // Статистика Донбасса. – 1923. – № 2. – С.2.
5. Дубинская И.Н. Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования/ И.Н.Дубинская. – Х.: Изд-во ВЦСПС «Украинский рабочий», 1928. – С. 36.
6. Держархів Донецької обл., ф.8, оп.1, спр.130, арк.28.
7. Дубинская И.Н. Вказана праця. – С.36.
8. Держархів Донецької обл, ф.8, оп.1, спр.37, арк.78.
9. Там само, спр.58, арк.2.
10. Бойко Н.К. Рабочий класс Украины в период социалистического строительства (анализ массовых статистических источников 20-30-х годов) / Н.К.Бойко.- К.: Вища шк., 1990. – С.110.
11. Осторожней с отчислениями// Донецкий профессионалист. – 1924. – № 2. – С.17.
12. Спутник партийного работника Донбасса. – 1924. – № 2. – С.86.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф.1, оп.20, спр.1752, арк.98.
14. Работа Донецких профсоюзов за год // Донецкий профессионалист. – 1924. - № 6. – С.1.
15. Брага К.М. Соціальні конфлікти на промислових підприємствах Донбасу у 20-ті роки ХХ ст./ К.М. Брага // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн. 9/ Голов. ред. З.Г.Лихолобова.- Донецьк, 2002. – С.6.
16. Філіпенко Т.М. Результати страйків робітників Донбасу у часи НЕПу та заходи щодо припинення конфліктів/ Т.М.Філіпенко// Нові сторінки історії Донбасу: Ст. Кн. 6/ Голов. ред. З.Г.Лихолобова.- Донецьк, 1998. – С.102.
17. Держархів Донецької обл., ф.9, оп.1, спр.11, арк.24.
18. Лазарь С. 3-й пленум райкома металлистов/ С. Лазарь // Донецкий профессионалист. – 1924. – № 6. – С.3.
19. Никольский В.Н. НЭП в Донбассе. Историческое исследование/ В.Н. Никольский, В.И. Изюмов. – Донецк, 1992. – С.64.
20. Бородкин Л.И. Государственное регулирование трудовых отношений в годы нэпа: формирование системы мотивации труда в промышленности / Л.И.Бородкин, Е.И.Сафонова // Экономическая история. Обзорение / Под. ред. Л.И.Бородкина. – М., 2000. – Вып. 5. –С.

21. Никольский В.Н., Изюмов В.И. Вказана праця. – С.64.
22. Держархів Донецької обл, ф.1, оп.1, спр.1890, арк.85.
23. Там само.
24. Степанов Е. Зароботная плата рабочего Донбасса в первой половине 1923 г./ Е. Степанов // Статистика Донбасса. – 1923. – № 2. – С.4.
25. Буяновер М. Материальное положение донецких рабочих в 1923-1924 р./ М.Буяновер // Статистика труда в Донбассе.- 1924. – № 1. – С.17.
26. Степанов Е. Вказана праця. – С.4.
27. Складено за: Мажников Г. Зароботная плата рабочих и служащих Донбасса в 1924 г./ Г.Мажников // Статистика труда в Донбассе. – 1925. – № 2. – С.61.
28. Об отношении к специалистам// Спутник партийного работника Донбасса. – 1924. – № 18. – С.6.
29. Гнітько С.П. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу в 1920-ті – на початку 1930-х років: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України»/ С.П.Гнітько. –К., 1996. –С. 19.
30. Мажников Г. Вказана праця. – С.63.
31. Держархів Донецької обл, ф.Р-2, оп.1, спр.561, арк.17.
32. Там само, ф.11, оп.1, спр.119, арк.35.
33. Держархів Луганської обл., ф.П - 34, оп.1, спр.686, арк.6.
34. Держархів Донецької обл, ф.1, оп.1, спр.2316, арк.265.
35. Там само.
36. Там само, арк.266.
37. Смирнов В.М. Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики/ В.М.Смирнов. – Харків, Майдан, 2002. –С.108.
38. Держархів Донецької обл., ф.1, оп.1, спр.2316, арк.266.
39. Держархів Луганської обл., ф.П - 34, оп.1, спр.154, арк.49.
40. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2640, арк.4 зв.

2.2. Динаміка прибутків

1. Буяновер М. Материальное положение донецких рабочих в 1923-1924 р./ М. Буяновер // Статистика труда в Донбассе. – 1924. – № 1. – С.23.
2. Труд в СССР. Статистико-экономический обзор (октябрь 1922 – март 1924 гг.). – М.:Изд-во ВЦСПС, 1924. –С. 179.
3. Бюджет донецкого рабочего // Донецкий профессионалист. – 1924. –№ 9. – С.4.
4. Буяновер М. Вказана праця. – С.24.
5. Труд в СССР. Статистический справочник за 1924–1925 гг. – М.:Изд-во РИО ВЦСПС, 1926. –С. 122.
6. Дубинская И.Н. Бюджеты рабочих семей Донбасса и Харькова в 1925 году //Статистика труда на Украине. –1926. – №6. – С.62.
7. Буяновер М. Вказана праця. – С.24.
8. Труд в СССР. Статистический справочник за 1924–1925 гг. – М.: Изд-во РИО ВЦСПС, 1926. –С. 122.

9. Дубинская И.Н. Бюджеты рабочих семей Донбасса и Харькова в 1925 году/ И.Н.Дубинская //Статистика труда на Украине. –1926. – №6. – С.62.
10. Дубинская И.Н. Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования/ И.Н.Дубинская. – Х.: Изд-во ВЦСПС «Украинский рабочий», 1928. – С.31.
11. Складено за: Буяновер М. Материальное положение донецких рабочих в 1923-1924 р. / М. Буяновер // Статистика труда в Донбассе. –1924. – № 1. – С.24; Дубинская И.Н. Бюджеты рабочих семей Донбасса и Харькова в 1925 году/ И.Н.Дубинская //Статистика труда на Украине. –1926. – №6. – С.62.
12. Дубинская И.Н. Бюджеты рабочих семей Донбасса и Харькова в 1925 году/ И.Н.Дубинская //Статистика труда на Украине. –1926. – №6. – С.63.
13. Складено за: Буяновер М. Материальное положение донецких рабочих в 1923–1924 р. / М. Буяновер // Статистика труда в Донбассе. – 1924. –№ 1. – С.24; Дубинская И.Н. Бюджеты рабочих семей Донбасса и Харькова в 1925 году/ И.Н.Дубинская //Статистика труда на Украине. –1926. – №6. – С.62.
14. Полляк Г. Бюджет рабочего в ноябре 1923 г./ Г.Полляк // Труд в СССР. Статистико-экономический обзор (октябрь 1922 – март 1924гг.). – М.:Изд-во ВЦСПС, 1924. – С.184-185.
15. Буяновер М. Вказана праця. – С.23.
16. Труд в СССР. Статистический справочник за 1924–1925 гг. – М.:Изд-во РИО ВЦСПС, 1926. –С. 120.
17. Полляк Г. Вказана праця. – С.186.
18. Він же. – С.189.
19. Бюджет донецкого рабочего // Донецкий профессионалист. – 1924. – №9. – С.4.
20. Дубинская И.Н. Бюджеты рабочих семей Донбасса и Харькова в 1925 году/ И.Н.Дубинская //Статистика труда на Украине. –1926. – №6. – С.62.
21. Підраховано та складено за: Держархів Донецької обл., ф.Р-1169, оп.2, спр.36а, арк.118 зв.
22. Там само, ф.Р-1169, оп.2, спр.36а, арк.68 зв.
23. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1088, арк.2.
24. Там само.
25. Там само, арк.44.
26. Держархів Донецької обл., ф.1, оп.1, спр.1609, арк.116–116зв.
27. Там само, арк.194.
28. Там само, арк.210 зв.
29. Там само, спр.2342, арк.179.

Зміни видатків

1. Буяновер М. Материальное положение донецких рабочих в 1923-1924 р./ М.Буяновер // Статистика труда в Донбассе. – 1924. – № 1. – С.26.

2. Дубинская И.Н. Бюджеты рабочих семей Донбасса и Харькова в 1925 году/ И.Н. Дубинская //Статистика труда на Украине. –1926. – №6. – С.68.
3. Труд в СССР. Статистический справочник за 1924–1925 гг. – М.:Изд-во РИО ВЦСПС, 1926. – С. 123.
4. Буяновер М. Вказана праця. – С.26.
5. Бюджет донецкого рабочего // Донецкий профессионалист. – 1924. – № 9. – С.5.
6. Підраховано за: Полляк Г. Бюджет рабочего в ноябре 1923 г./ Г. Полляк // Труд в СССР. Статистико-экономический обзор (октябрь 1922 – март 1924 гг.). – М.: Изд-во ВЦСПС, 1924. – С.193.
7. Полляк Г. Бюджет рабочего в ноябре 1923 г. / Г.Полляк // Труд в СССР. Статистико-экономический обзор (октябрь 1922 – март 1924гг.). – М.: Изд-во ВЦСПС, 1924. – С.194.
8. Степанов Е. Движение цен на продукты сельского хозяйства и промышленности (ножницы) в Донбассе / Е.Степанов // Статистика Донбасса. – 1923. –№ 3. – С.2.
9. Буяновер М. Вказана праця. – С.27.
10. Складено за: Держархів Луганської обл., ф.П - 34, оп.1, спр.457, арк.172.
11. Підраховано та складено за: Статистичний бюлетень Маріупольщини. Орган Маріупольського окружного статистичного бюро. – 1926/1927. – № 7–8. – С.21-23.
12. Бойко Н.К. Рабочий класс Украины в период социалистического строительства (анализ массовых статистических источников 20-30-х годов) / Н.К.Бойко. – К.: Вища шк., 1990. – С.119.
13. Буяновер М. Вказана праця. – С.27.
14. Складено за: Держархів Донецької обл., ф.Р-1169, оп.2, спр.36а, арк. 118 зв.
15. Держархів Донецької обл., ф.Р-1169, оп.2, спр.36а, арк. 68.

РОЗДІЛ 3. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТЛОМ, КОМУНАЛЬНЕ ТА МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ

3.1. Житлова проблема

1. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2054, арк. 5-27.
2. Там само, арк.21.
3. Держархів Донецької обл., ф.1, оп.1, спр.2342, арк.91.
4. Там само, арк.107.
5. Там само, ф.8, оп.1, спр.157, арк.131.
6. Там само, ф.1, оп.1, спр.611, арк.90.
7. Там само, спр.2342, арк.254.
8. Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь – февраль 1923г.). Том второй... – Харьков, 1923. – С.28.
9. Складено за: Там само.

10. Там само. – С.26.
11. Там само. – С.29.
12. Підраховано за: Там само. – С.76 – 81.
13. Там само. – С.33.
14. Держархів Донецької обл., ф.8, оп.1, спр.32, арк.78.
15. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. — 1924. — №42. — С.791—792.
16. Там само. – С.792.
17. Держархів Донецької обл., ф.Р.1146, оп.2, спр.303, арк.266—267.
18. Там само, ф.Р.2, оп.1, спр.408, арк.15 зв. –16.
19. Балтусевич И. Жилищное строительство в Донбассе/ И. Балтусевич // Донецкий профессионалист. – 1924. — №1. — С.7.
20. Донецкий профессионалист. – 1924. — №3. — С.11.
21. Там само. – 1925. — №7. — С.14.
22. Вестник Донугля. – 1927. — №12.— С.16.
23. Бюллетень Сталинского окружного совета профессиональных союзов. – 1928. — №10. — С.6—7.
24. Профилактическая хроника Сталинского округа. – 1925. — № 2. — С.29 —30.
25. Черных А.И. Жилищный передел. Политика 20-х годов в сфере жилья/ А.И.Черных // Социологические исследования. –1995. – № 10. – С.74.
26. Мовчан О.М Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування робітників УСРР 1920-ті рр./ О.М.Мовчан // Проблеми Історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – №17. – С. 249.
27. Держархів Донецької обл., ф.11, оп.1, спр.89, арк.69.
28. Там само, спр.176, арк.104.
29. Складено за: ЦДАВО України, ф.Р-337, оп.1, т.2, спр.4510, арк.76.
30. Бриш П. Развитие жилкооперации в Артемовском округе/ П.Бриш // Жилищная кооперация Украины. – 1927. – № 1. – С.35.
31. Юрага. Состояние жилищной кооперации Сталинского округа/ Юрага// Жилищная кооперация Украины. – 1926. – № 3. – С.41.
32. Держархів Донецької обл., ф.11, оп.1, спр.176, арк.105 зв.
33. Підраховано за: ЦДАВО України, ф.Р-337, оп.1, т.2, спр.4510, арк.78.
34. Підраховано за: Зингер Б. Состояние жилстройкооперации на 1 октября 1926 года / Б.Зингер // Жилищная кооперация Украины. – 1927. – № 2. – С.11.
35. Жук. По стройкоопам Донбасса / Жук // Жилищная кооперация Украины. – 1927. – № 13–14. – С.27.
36. Маллер. Некоторые моменты работы жилищно-строительной кооперации в Донбассе/ Маллер // Жилищная кооперация Украины. – 1927. — №11. – С.26.
37. ЦДАВО України, ф.Р-337, оп.1, т.2, спр.4510, арк.159.
38. Держархів Донецької обл., ф.Р.2, оп.1, спр.870, арк.6.
39. Держархів Луганської обл., ф.П.34, оп.1, спр.718, арк.13.
40. Жук. Вказана праця. – С.31.
41. Зайцев Я. Постройка рабочего поселка жилкопом «Новая Жизнь» в Сартане Мариупольского округа/ Я.Зайцев // Жилищная кооперация Украины. – 1927. – № 13–14. – С.39.

42. ЦДАВО України, ф.Р.5, оп.3, спр.1392, арк.48.
43. Торгов. Жилищно-кооперативное строительство Донбасса / Торгов// Жилищная кооперация Украины. – 1927. – №13–14. – С.29.
44. ЦДАВО України, ф.Р.5, оп.3, спр.1392, арк.47.
45. Власюк А. Вказана праця. – С.39.
46. Підраховано за: Местецкий Я. Жилищное хозяйство Украины/ Я.Местецкий, Б.Сигал, Г.Георгиевский. – Х.: Гос. из-во Украины, 1929. – С.107.
47. Держархів Донецької обл., ф.Р.2, оп.1, спр.870, арк.6.
48. Там само.
49. Держархів Луганської обл., ф.П.34, оп.1, спр.718, арк.13.
50. Див: Местецкий Я.Вказана праця. – С.104.

3.2. Комунальне господарство

1. Держархів Донецької обл., ф.Р.1146, оп.1, спр.53, арк.285.
2. Там само, арк.37 зв.
3. Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь – февраль 1923 г.). Том второй. Итоги городской переписи. – Харьков, 1923. – С. 11.
4. Там само.
5. Підраховано та складено за: Там само. – С.66 – 73.
6. Там само. – С. 11.
7. Держархів Донецької обл., ф.Р.1146, оп.1, спр.31, арк.14 зв.
8. Там само, ф.Р.2, оп.1, спр.69, арк.7.
9. Там само, ф.Р.1146, оп.2, спр.253, арк.129.
10. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2747, арк.34.
11. Україна. Статистичний щорічник на 1928 р. – Х.: ЦСУ УСРР, 1928. –С. 122–123.
12. Ткаченко І. Санітарний стан та боротьба з епідеміями в радянській Україні. 1920-ті рр./ І.Ткаченко // Проблеми Історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – №17. – С.347.
13. Вестник Донугля. –1927. – №12. – С.22.
14. Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь – февраль 1923 г.). Том второй... – Харьков, 1923. – С.23.
15. Держархів Луганської обл., ф.Р-597, оп.1, спр.111, арк.89.
16. Держархів Донецької обл., ф.Р.1146, оп.1, спр.53, арк.290 зв.
17. Там само, арк.96.
18. Шатилов А.Л. Санитарное состояние города Сталино в 1925 г./ А.Л.Шатилов // Профилактическая хроника Сталинского округа. – 1925. – № 2. – С.38.
19. Держархів Донецької обл., ф.Р.2, оп.1, спр.69, арк.7.
20. Профилактическая хроника Сталинского округа. – 1925. – № 2. – С.49.
21. Там само. – С.37.
22. Складено за: Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь – февраль 1923 г.). Том второй... – Харьков, 1923. – С.15.
23. Підраховано та складено за: Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь – февраль 1923 г.). Том второй... – Харьков, 1923. – С.66 – 73.

24. Держархів Донецької обл., ф.Р.1146, оп.2, спр.253, арк.129.
25. Україна. Статистичний щорічник на 1928 р. — Х.:ЦСУ УСРР, 1928. — С. 122—123.
26. Держархів Луганської обл., ф.Р.597, оп.1, спр.85, арк.71—72.
27. Держархів Донецької обл., ф.Р.1146, оп.1, спр.31, арк.14.
28. Там само, арк.15.
29. Там само, арк.152 зв.
30. Там само, арк.116 зв.
31. Там само, ф.1, оп.1, спр.611, арк.70.
32. Там само, арк. 90 зв.
33. Там само, арк. 50 зв.
34. Складено за: Там само, ф.Р.1146, оп.1, спр.53, арк.298.
35. Ткаченко І. Вказана праця. — С.349.
36. Держархів Донецької обл., ф.Р.2, оп.1, спр.69, арк.9.
37. Україна. Статистичний щорічник на 1928 р. — Х.:ЦСУ УСРР, 1928. — С. 122—123.
38. Держархів Донецької обл., ф.Р.2, оп.1, спр.847, арк.77 зв.
39. Держархів Луганської обл., ф.Р.597, оп.1, спр.85, арк.74.
40. Там само, спр.111, арк.87.
41. Держархів Донецької обл., ф.Р.2, оп.1, спр.847, арк.77.
42. Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь — февраль 1923 г.). Том второй. ... — Харьков, 1923. — С.21.
43. Держархів Донецької обл., ф.Р.1146, оп.1, спр.74, арк.8.
44. Там само, оп.2, спр.136, арк.3 зв.
45. Там само, ф.Р.2, оп.1, спр.50, арк.34.
46. Там само, оп.1, спр.89, арк.5.
47. Там само, ф.Р.1146, оп.2, спр.342, арк.27.

Охорона здоров'я

1. Мовчан О. Медичне обслуговування робітників УСРР 1920-ті рр./ О.Мовчан // Проблеми Історії України: факти, судження, пошуки. — 2006. — №15. — С.33.
2. Отземко О.В. Медичне обслуговування в Донбасі в першій половині 20-х років ХХ ст./ О.В. Отземко // Нові сторінки історії Донбасу. Кн. 11. — Донецьк, 2004. — С.48—59.
3. Бондаренко В. Борьба с социальными хворобами в радянській республіці/ В.Бондаренко. — Х.: Держ. вид-во України, 1925. — С.67.
4. Граєвський Д.П. 15 років радянської охорони здоров'я в Донбасі/ Д.П.Граєвський. — Х.: ДВОУ Мед. видав, 1932. — С.22.
5. Шойхет Л. Борьба с социальными болезнями/ Л. Шойхет // Донецкий профессионалист. — 1924. — № 9. — С. 19.
6. Профилактическая медицина. — 1923. — № 3—4. — С.187.
7. ЦДАВО України, ф.Р-342, оп.2, спр.1856, арк. 2.

8. Складено за: Матеріали про діяльність установ охорони здоров'я та епідемічний стан республіки за 1925–26 рік. – Х.: Вид-во Бюро мед. – сан. стат. НКОЗ, 1927. – С.39; Матеріали про діяльність установ охорони здоров'я та епідемічний стан республіки за 1926–27 рік. – Х.: Вид-во „Наукова думка”, 1928. – С.64–65; Матеріали про діяльність закладів органів охорони здоров'я і про санітарний стан України за 1927–28 рік. – Х.: Вид-во „Наукова думка”, 1929. – С.72–73.
9. ЦДАВО України, ф.Р-342, оп.2, спр.1856, арк.140.
10. Там само, арк. 4-5.
11. Там само, арк. 6.
12. Профилактическая медицина. – 1924. – № 5–6. – С.130-131.
13. Бондаренко В. Вказана праця. – С.51–55.
14. Профилактическая медицина. – 1924. – № 5–6. – С.133.
15. Підраховано за: Матеріали про діяльність установ охорони здоров'я та епідемічний стан республіки за 1925–26 рік. – Х., 1927. – С.39–45.
16. Держархів Донецької обл., ф.1, оп.1, спр.386, арк.35.
17. Підраховано за: Матеріали про діяльність установ охорони здоров'я та епідемічний стан республіки за 1926–27 рік.– Х., 1928. – С.64–65; Матеріали про діяльність закладів органів охорони здоров'я і про санітарний стан України за 1927–28 рік. – Х., 1929. – С.72–73.
18. Іщенко І.В. Розвиток алкогольної ситуації в Україні на тлі НЕПу(1921-1928 рр.): протиріччя та реалії/ І.В. Іщенко // Грані. – 2000. – №2. – С. 58.
19. Граєвський Д.П. Вказана праця. – С.22.
20. Держархів Донецької обл., ф.8, оп.1, спр.276, арк.151.
21. Беліцька Є.Я. Вказана праця. – С.27.
22. Граєвський Д.П. Вказана праця. – С.12–13.
23. Беліцька Є.Я. Вказана праця. – С.34.
24. Держархів Донецької обл., ф.1, оп.1, спр.2241, арк.22.
25. Там само, ф.Р-2, оп.1, спр.772, арк.152.
26. Тезиси и резолюции VI Всеукраинского съезда охраны материнства и детства с 8–13 ноября 1925г. в Харькове. – Х., 1926. – С. 18.
27. Самуйлович Т. Охрана материнства и детства на селе/ Т. Самуйлович // Спутник партийного работника Донбасса. – 1924. – № 18. – С.79.
28. Шапиро О.Е. Охрана материнства и детства и борьба с голодом среди детей в Мариупольском уезде в 1922 г./ О.Е. Шапиро // Вестник охраны материнства и детства. – 1922. – № 2–3. – С.44.
29. Підраховано за: Матеріали про діяльність установ охорони здоров'я та епідемічний стан республіки за 1925–26 рік. – Х., 1927. – С.12–13; Матеріали про діяльність установ охорони здоров'я та епідемічний стан республіки за 1926–27 рік.– Х., 1928.– С.14–15; Матеріали про діяльність закладів органів охорони здоров'я і про санітарний стан України за 1927–28 рік. – Х., 1929. – С.16–17.
30. Держархів Луганської обл., ф.П-4, оп.1, спр.252, арк.15зв.
31. Підраховано за: Матеріали про діяльність установ охорони здоров'я та епідемічний стан республіки за 1925–26 рік. – Х., 1927. – С.34–35; Матеріали

- про діяльність установ охорони здоров'я та епідемічний стан республіки за 1926–27 рік. – Х., 1928. – С.36–37; Матеріали про діяльність закладів органів охорони здоров'я і про санітарний стан України за 1927–28 рік. – Х., 1929. – С.41.
32. Підраховано за: Матеріали про діяльність установ охорони здоров'я та епідемічний стан республіки за 1925–26 рік. – Х., 1927. – С.34–35; Матеріали про діяльність установ охорони здоров'я та епідемічний стан республіки за 1926–27 рік. – Х., 1928. – С.36–37; Матеріали про діяльність закладів органів охорони здоров'я і про санітарний стан України за 1927–28 рік. – Х., 1929. – С.41.
 33. VII окружной врачебно-санитарный съезд (24–28 окт. 1925 г.).–Луганск, 1926. – С.43.
 34. Друг детей. – 1926. – №1. – С.3.
 35. Охорона здоров'я в УСРР. Основні закони та урядничі розпорядження / упорядники М.Спаський, С.Сокольський. – Х.; К., 1932. – С.147–148.
 36. Підраховано за: Матеріали про діяльність установ охорони здоров'я та епідемічний стан республіки за 1926–27 рік. – Х., 1928. – С.14–15.
 37. Самуйлович Т. Вказана праця. – С.79.
 38. Держархів Донецької обл., ф.1, оп.1, спр.1817, арк.14.
 39. Держархів Луганської обл., ф.П.4, оп.1, спр.252, арк.5.
 40. Тезиси и резолюции VI Всеукраинского съезда охраны материнства и детства с 8–13 ноября 1925г. в Харькове. – Х., 1926. – С. 27.
 41. Держархів Донецької обл., ф.2, оп.1, спр.847, арк. 98.
 42. Там само, спр.722, арк. 152.
 43. Там само, ф.8, оп.1, спр.587, арк.23.

РОЗДІЛ 4. ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМКИ НЕВІДКЛАДНИХ СОЦІАЛЬНИХ ЗАХОДІВ

4.1. Боротьба з безробіттям

1. Нікольський В.М. Безробіття в Донбасі часів НЕПу / В.М. Нікольський // Український історичний журнал. – 1992. – №3. – С. 50.
2. Державний архів Донецької області (Держархів Донецької обл.), ф.1, оп.1, спр. 2216, арк. 15.
3. Складено за: Статистика труда в Донбассе. – 1924. – № 1. – С.44.
4. Донецкий профессионалист . – 1924. – №3. – С.6.
5. Там само. – №8. – С.4.
6. Держархів Донецької обл., ф.11, оп.1, спр.167, арк.4–5.
7. Там само, ф.Р.1169, оп.2, спр.195, арк.104–105.
8. Там само, ф.9, оп.1, спр.494, арк.10.
9. Там само, ф.Р.2, оп.1, спр.249, арк.4–4 зв.
10. ЦДАВО України, ф.2623, оп.1, спр.2679, арк.44.

11. Держархів Донецької обл., ф.1, оп.1, спр. 2216, арк. 20.
12. Итоги работ Донецкого губернского отдела труда, губернского управления рабочей медицины за время с октября 1923 г. по октябрь 1924 г. к V-му губернскому съезду профсоюзов Донбасса. – Артемовск, 1924. – С.115.
13. Донецкий профессионалист. – 1924. – № 3. – С.7.
14. Див.: Нікольський В.М. Вказ. праця. – С. 53.
15. Донецкий профессионалист. – 1924. – № 3. – С.7.
16. Див.: Нікольський В.М. Вказ. праця. – С. 53.
17. Держархів Донецької обл., ф.1, оп.1, спр. 2216, арк. 31.
18. Рогачевська Л.С. Ліквідація безробіття в СРСР 1917–1930/ Л.С.Рогачевська. – М.: Видавництво „Наука”, 1973. – С.102.
19. Держархів Донецької обл., ф.1, оп.1, спр. 370, арк. 148.
20. Там само, спр. 2216, арк. 31.
21. Там само, спр. 2342, арк. 264.
22. Итоги работ Донецкого губернского отдела труда, губернского управления рабочей медицины за время с октября 1923 г. по октябрь 1924 г. к V-му губернскому съезду профсоюзов Донбасса. – Артемовск, 1924. – С.115.
23. Держархів Донецької обл., ф.1, спр. 2216, арк. 22.
24. Рогачевська Л.С. Вказ. праця. –С.105.
25. Держархів Донецької обл., ф.1, оп.1, спр. 2233, арк. 11 зв.
26. Там само, спр. 2216, арк. 22.
27. Там само.
28. Там само, арк. 20 зв.
29. Див.: Нікольський В.М. Вказ. праця. – С. 54.
30. Держархів Донецької обл., Ф.1, оп.1, спр.2216, арк. 30 зв.
31. Там само, спр.2233, арк. 8 зв.
32. Там само, спр.1653, арк.69.
33. Там само, ф.Р.2, оп.1, спр.48, арк.323.
34. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1088, арк.13.
35. Держархів Донецької обл., ф.1, оп.1, спр.611, арк. 51.
36. Там само.
37. Там само, арк. 34.
38. Там само, спр. 2342, арк. 315.
39. Там само, арк. 188.
40. Там само, арк. 221.
41. Там само, арк. 187.
42. Там само, арк. 350.
43. Там само, арк. 238.
44. Там само, арк. 264.
45. Там само, арк. 350.
46. Там само, арк. 238.
47. Там само, спр.611, арк.52 зв.

Соціальний захист тимчасово непрацездатних та інвалідів

1. Шарпаций В.Г. Соціальне забезпечення в УРСР (20-30-ті роки ХХ ст.)/ В.Г.Шарпаций. –К.: Ніка–Центр, 2006. – С.106.
2. Гаврилов И. Социальное страхование в Донбассе в 1923–1924 г./ И.Гаврилов // Статистика труда в Донбассе. – 1924. – № 1. – С.68.
3. Держархів Донецької обл., ф.Р.1146, оп.1, спр.53, арк.268.
4. Гаврилов И. Социальное страхование в Донбассе в 1923–1924 г./ И.Гаврилов // Статистика труда в Донбассе. – 1924. – № 1. – С.62.
5. Там само. – С.65.
6. Держархів Донецької обл., ф.Р.1146, оп.1, спр.53, арк.268 зв.
7. Там само, ф.1, оп.1, спр.1632, арк.17.
8. Там само, ф.Р.1146, оп.1, спр.53, арк.263.
9. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1752, арк.100.
10. 50 лет советского социального обеспечения. Материалы конференции / Под ред. Д.П. Комаровой. – М.: ЦИЭТИН, 1968. –С. 25.
11. Держархів Донецької обл., ф.Р.1146, оп.2, спр.303, арк.131 зв.
12. ЦДАВО України, ф.348, оп.1, спр.1550, арк.206 зв.
13. Держархів Донецької обл., ф.Р.1146, оп.2, спр.303, арк.144.
14. Там само, арк.135.
15. Там само, арк.136.
16. Там само, арк.131 зв.
17. Там само, спр.308, арк.228 зв.
18. Підраховано за: ЦДАВО України, ф.348, оп.1, спр.1985, арк.20 зв.; Там само, арк.117 зв.; Там само, арк.148 зв.; Там само, арк.208 зв.; Там само, арк.213 зв.
19. Держархів Донецької обл., ф.Р.1169, оп.2, спр.1б, арк.150 зв.
20. Вісник соціального забезпечення. – 1925. — №3. – С.28.
21. Отчет о работе Сталинского окружного исполнительного комитета за 1926 г. к IX окружному съезду советов. — Сталин, 1927. — С.253.
22. Держархів Донецької обл., ф.Р.1146, оп.2, спр.303, арк.131 зв.
23. Там само.
24. ЦДАВО України, ф.Р-348, оп.1, спр.1550, арк. 211.
25. Там само, спр.1724, арк.22.
26. Держархів Донецької обл., ф.Р.1146, оп.2, спр.303, арк.145.
27. Там само, арк.148.
28. Там само, ф.Р.2, оп.1, спр.728, арк.27.
29. Там само, ф.Р.1146, оп.2, спр.303, арк.160.
30. Там само, ф.Р.2, оп.1, спр.772, арк.74.
31. Шарпаций В.Г. Вказана праця. – С.116.
32. Див.: Отземко О.В. Соціальне забезпечення в Донбасі за часів НЕПу/ О.В. Отземко // Донецький вісник Наукового товариства ім.Шевченка. Т.4. — Донецьк: Східний видавничій дім. — 2003. — С.256.
33. Отземко О.В. Вказана праця. – С.257.
34. Донецький пахарь. – 1925. — №1. – С.2.

35. Там само. — С.2—3.

Спроби подолання дитячої безпритульності

1. Див: Бабенко І.Г. Соціально-психологічна реабілітація бездоглядних дітей: Методологічний посібник/ І.Г.Бабенко, В.М.Мишківська, Н.П.Павлик. — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2006. — С.21.
2. Див: Паращевіна О.С. Місце безпритульної дитини в соціально-економічних процесах України на початку 20-х років ХХ століття/ О.С. Паращевіна // Грані. — 2003. — № 3(29). — С.32.
3. Зінченко А.Г. Дитяча безпритульність в Радянській Україні в 20-х — першій половині 30-х років ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А.Г. Зінченко. — Одеса, 2002. — С.12.
4. Ільченко О.Ю. Виховання дітей-безпритульників на Полтавщині в 20-30-і рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки»/ О.Ю.Ільченко. — Харків, 2006. — С.7.
5. Просвещение Донбасса. — 1922. — № 1-2. — С.83.
6. Там само. — С.82.
7. Там само. — С.38.
8. Там само. — 1923. — № 4. — С.79-80.
9. Там само.
10. Держархів Донецької обл., ф.1, оп.1, спр.853, арк.5.
11. Там само, спр.1307, арк. 2 зв.
12. Там само, спр.611, арк.56-57.
13. Там само, спр.1307, арк.2.
14. Материалы к отчету Мариупольского исполнительного комитета о работе за 1925/1926 р. — Мариуполь, 1926. — С.177.
15. Держархів Донецької обл., ф.1, оп.1, спр.1582, арк.68.
16. Просвещение Донбасса. — 1922. —№ 9. — С.89.
17. Там само.
18. Там само. — № 3. — С.47.
19. О патронате// Друг детей. — 1926. — № 3. — С.37.
20. Іваненко В.В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону/ В.В.Іваненко, І.В.Іщенко. — Моногр.: Д.: Дніпропетр. Нац. ун-ту, 2006. — С.99.
21. Лебина Н. Забота и контроль: социальная политика в советской действительности, 1917–1930-е годы / Н.Лебина, П.Романов, Е.Ярская-Смирнова// Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность / под ред. П.Романова и Е.Ярской-Смирновой. — М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2007. —С. 35.
22. Анатольєва О.І. Правове регулювання боротьби з безпритульністю, бездоглядністю та правопорушеннями неповнолітніх в УСРР у 20-х роках ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. юр. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / О.І. Анатольєва. — К., 2003. — С.14.
23. Ільченко О.Ю. Вказ. праця. —С.6.

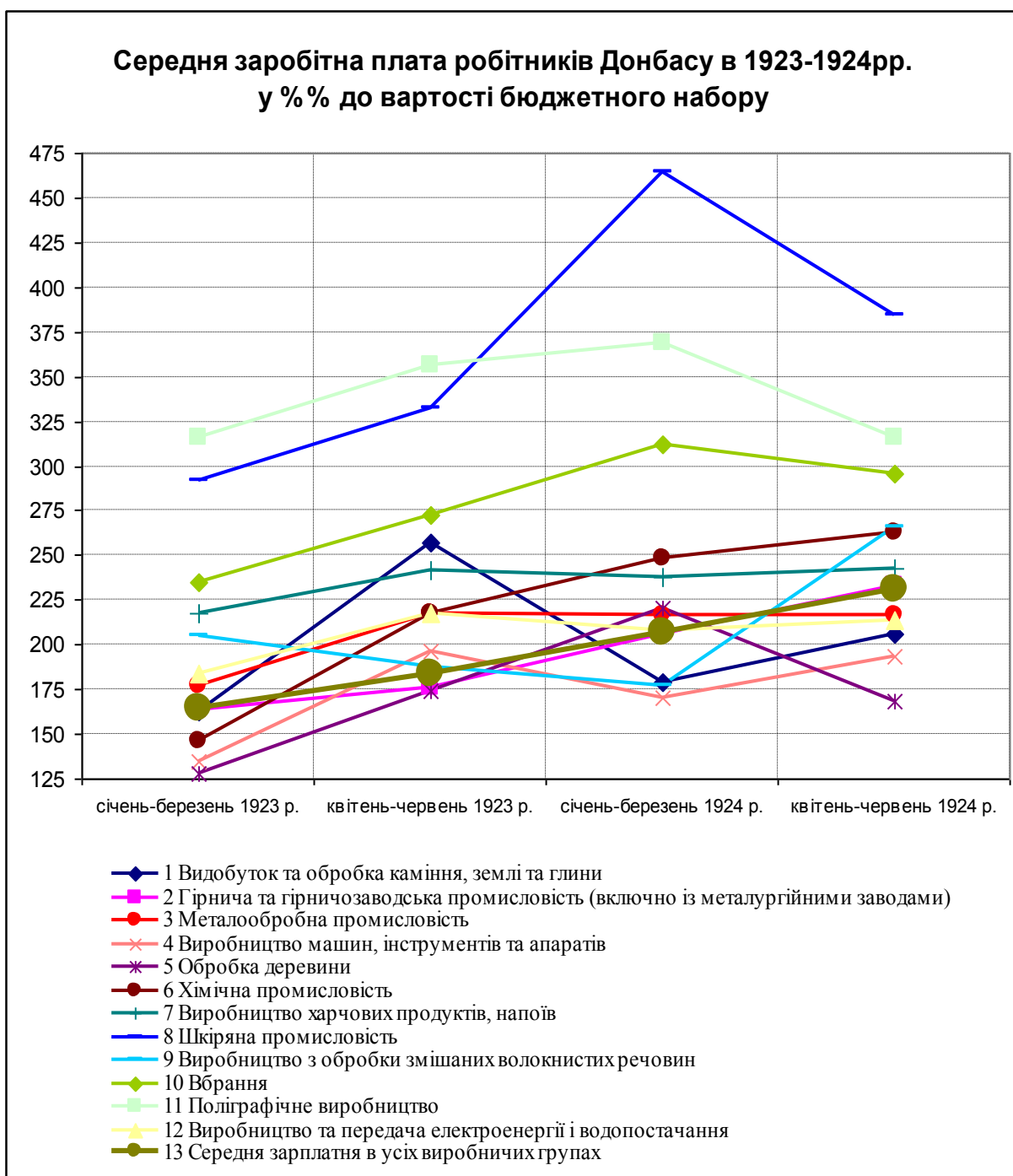
24. Просвещение Донбасса. – 1922. – № 1–2. – С.18.
25. Там само. – С.36.
26. Держархів Донецької обл., ф.1, оп.1, спр.853, арк.134.
27. Там само, арк.54.
28. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1924. – № 4–5. – С.80.
29. Просвещение Донбасса. – 1922. – № 1–2. – С.37.
30. Літня кампанія в дитячому будинку // Просвещение Донбасса. – 1922. – № 1–2. – С.4–6.
31. Див: Повышение квалификации работников детских домов// Просвещение Донбасса. – 1924. – № 1–2. – С.147.
32. Держархів Донецької обл., ф.1, оп.1, спр.800, арк.15 зв.
33. Там само, ф.Р.1169, оп.2, спр.3, арк.90.
34. Там само, ф.9, оп.1, спр.518, арк.68 зв.
35. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1924. – №13. – С.278.
36. Просвещение Донбасса. – 1922. – № 1–2. – С.78.
37. Там само. – С.74.
38. Держархів Донецької обл., ф.1, оп.1, спр.854, арк.41.
39. Там само, спр.853, арк.5.
40. Там само, ф.Р.2, оп.1, спр.48, арк.168.
41. Там само, ф.Р.1169, оп.2, спр.3, арк.88–89.
42. Профилактическая медицина. – 1924. – № 1–2. – С.151–152.
43. Там само. – С.153.
44. Держархів Донецької обл., ф.9, оп.1, спр.518, арк.68 зв.
45. Там само, арк.71.
46. Там само, ф.Р-1146, оп.2, спр.308, арк.464.
47. Про стан здоров'я дітей Донбасу // Просвещение Донбасса. – 1923. – № 9. – С.95–96.
48. Дитячі будинки в Маріуполі // Просвещение Донбасса. – 1922. – № 4. – С.54–55.
49. Просвещение Донбасса. – 1924. – № 1–2. – С.73.
50. Дитячі будинки в Маріуполі // Просвещение Донбасса. – 1922. – № 4. – С.54–55.
51. Держархів Донецької обл., ф.Р-1146, оп.2, спр.308, арк.456.
52. Просвещение Донбасса. – 1925. – № 4–5. – С.128.
53. Там само. – 1924. – №7. – С.15.
54. Див: Зінченко А.Г. Досвід подолання дитячої безпритульності в Укаїні у 20–х роках/ А.Г. Зінченко. – К.: ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998. – С.22.
55. Юрилин. Дома рабочих подростков в Славянске/ Юрилин // Просвещение Донбасса. – 1925. – № 4–5. – С.108.
56. Там само. – С. 109.
57. Держархів Донецької обл., ф.Р.1146, оп.2, спр.308, арк.457.

ДОДАТКИ

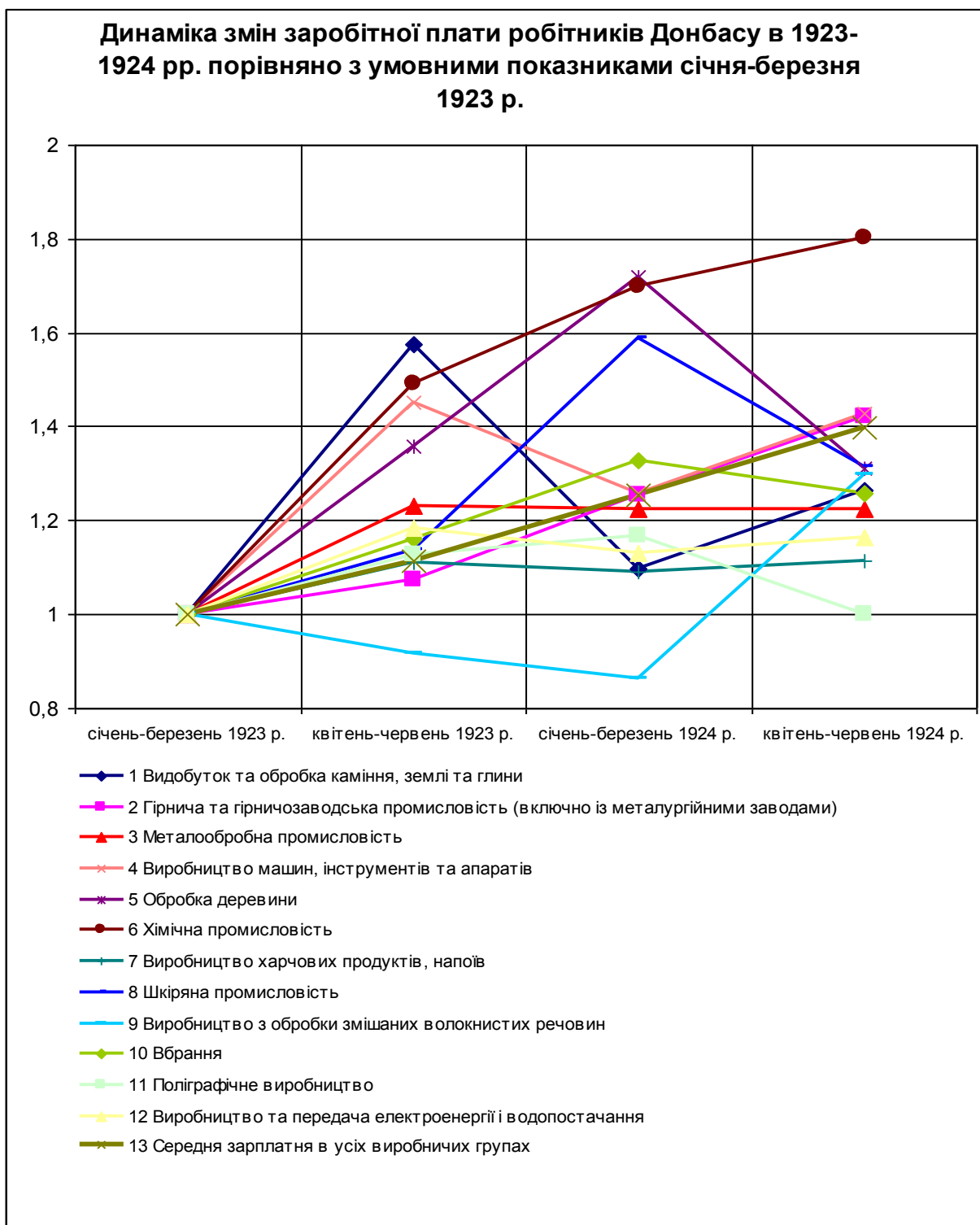
Середня заробітня платня робітників Донбасу в 1923-1924 рр. (у %% до вартості бюджетного набору).

№ п/п	Виробничі групи	січень-березень 1923 р.	квітень-червень 1923 р.	січень-березень 1924 р.	квітень-червень 1924 р.
1	Видобуток та обробка каміння, землі та глини	163	257	179	206
2	Гірнична та гірничозаводська промисловість (включно із металургійними заводами)	164	176	206	233
3	Металообробна промисловість	177	218	217	217
4	Виробництво машин, інструментів та апаратів	135	196	170	193
5	Обробка деревини	128	174	220	168
6	Хімічна промисловість	146	218	248	263
7	Виробництво харчових продуктів, напоїв	218	242	238	243
8	Шкіряна промисловість	292	332	464	384
9	Виробництво з обробки змішаних волокнистих речовин	205	188	177	266
10	Вбрання	235	273	312	296
11	Поліграфічне виробництво	316	356	369	316
12	Виробництво та передача електроенергії і водопостачання	184	218	208	214
13	Середня зарплатня в усіх виробничих групах	165	184	207	231

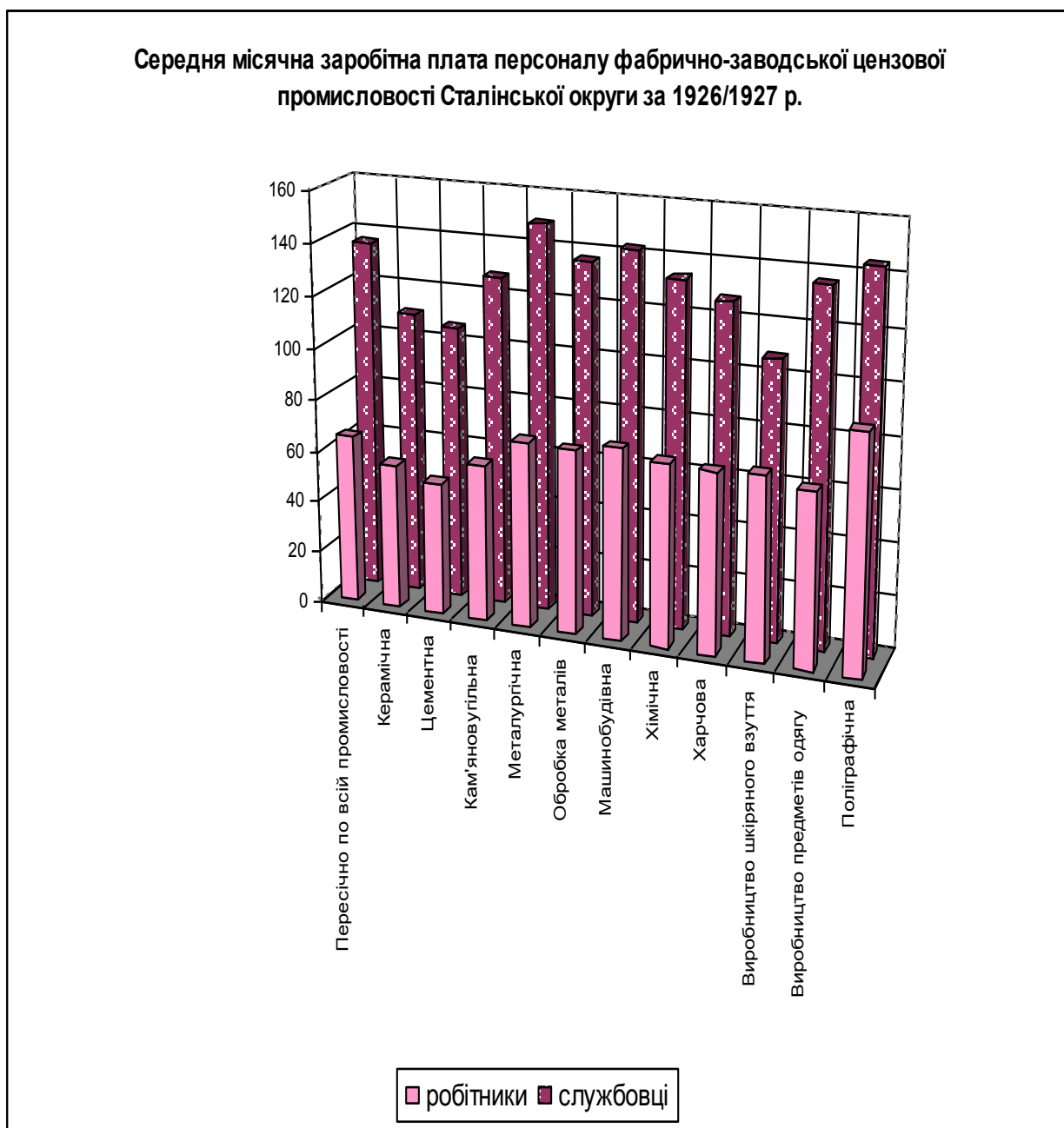
Складено за: Степанов Е. Заработная плата рабочего Донбасса в первой половине 1923 г.// Статистика Донбасса. – 1923. - № 2. – С.4; Труд в Донбассе в цифрах в первой половине 1924 г. Краткий справочник.- Артемовск, 1924.- С.21.

Складено за: Степанов Е. Заработная плата рабочего Донбасса в первой половине 1923 г.// Статистика Донбасса. – 1923. – № 2. – С.4; Труд в Донбассе в цифрах в первой половине 1924 г. Краткий справочник. – Артемовск, 1924. – С.21.

Підраховано та складено за: Степанов Е. Зароботная плата рабочего Донбасса в первой половине 1923 г. // Статистика Донбасса. – 1923. – № 2. – С.4; Труд в Донбассе в цифрах в первой половине 1924 г. Краткий справочник. – Артемовск, 1924. – С.21.

Підраховано та складено за: Статистический справочник Сталинского округа. Орган Сталинского окружного статистического бюро. –Сталин, 1928. – С.92-95.

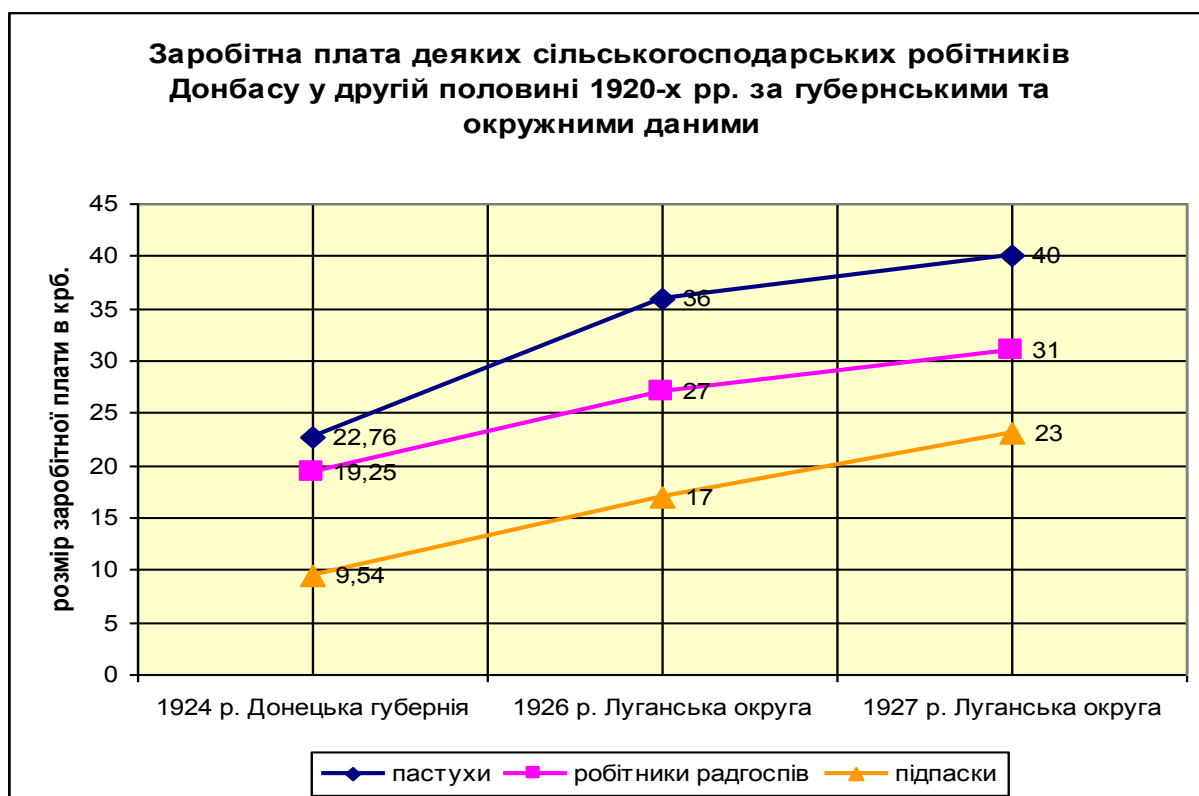
Норми оплати працівників освіти в Сталінській окрузі у 1927 р.

Назва посади	Норма робочого часу	Оплата		
		місто	село	промрайон
Вчитель 1-го концентру	24	50,00	45,00	45,00
Вчитель 2-го концентру	18	57,00	50,00	50,00
Вчитель лікнепу для дорослих	18	50,00	40,00	45,00
Вчитель лікнепу для підлітків	24	50,00	-	45,00
Вчитель лікнепу для підлітків на селі	18	-	40,00	-
Вчитель школи для малописьменних	18	50,00	-	45,00
Вчитель досвідної показової школи	18	50,00	-	-
Вчитель дитячого містечка для правопорушників	24	-	58,50	-
Керівник груп у дитячому садочку	24	50,00	45,00	45,00
Вчитель спеціалізованої профшколи 1-ї категорії	12	-	55,00	-
Вчитель загально- освітньої профшколи 1-ї категорії	18	-	49,60	-
Вчитель профшколи 2-ї категорії	18	-	49,60	-
Завідуючий школи 1-2 комплекту	24	57,00	53,00	53,00
Завідуючий школи 3-4 комплекту	24	60,00	55,00	55,00
Завідуючий семирічкою	28	77,00	74,00	74,00
Завідуючий профшколи 1-ї категорії	-	-	107,20	-
Завідуючий профшколи 2-ї категорії	-	-	90,00	-

Динаміка змін заробітної платні сільськогосподарських робітників
Луганської округи в 1926-1927 рр.

розмір заробітної плати	дорослі батраки	Підлітки	пастухи	підпаски	робітники радгоспів
1926 р.	26 р.	14 р.	36	17	27 р.
1927 р.	32 р.	18 р.	40	23	31 р.
%% підвищення	23 %	28,6%	17,3%	35,3%	14,8%

Держархів Луганської обл., ф.П-34, оп.1, спр.686, арк.6.

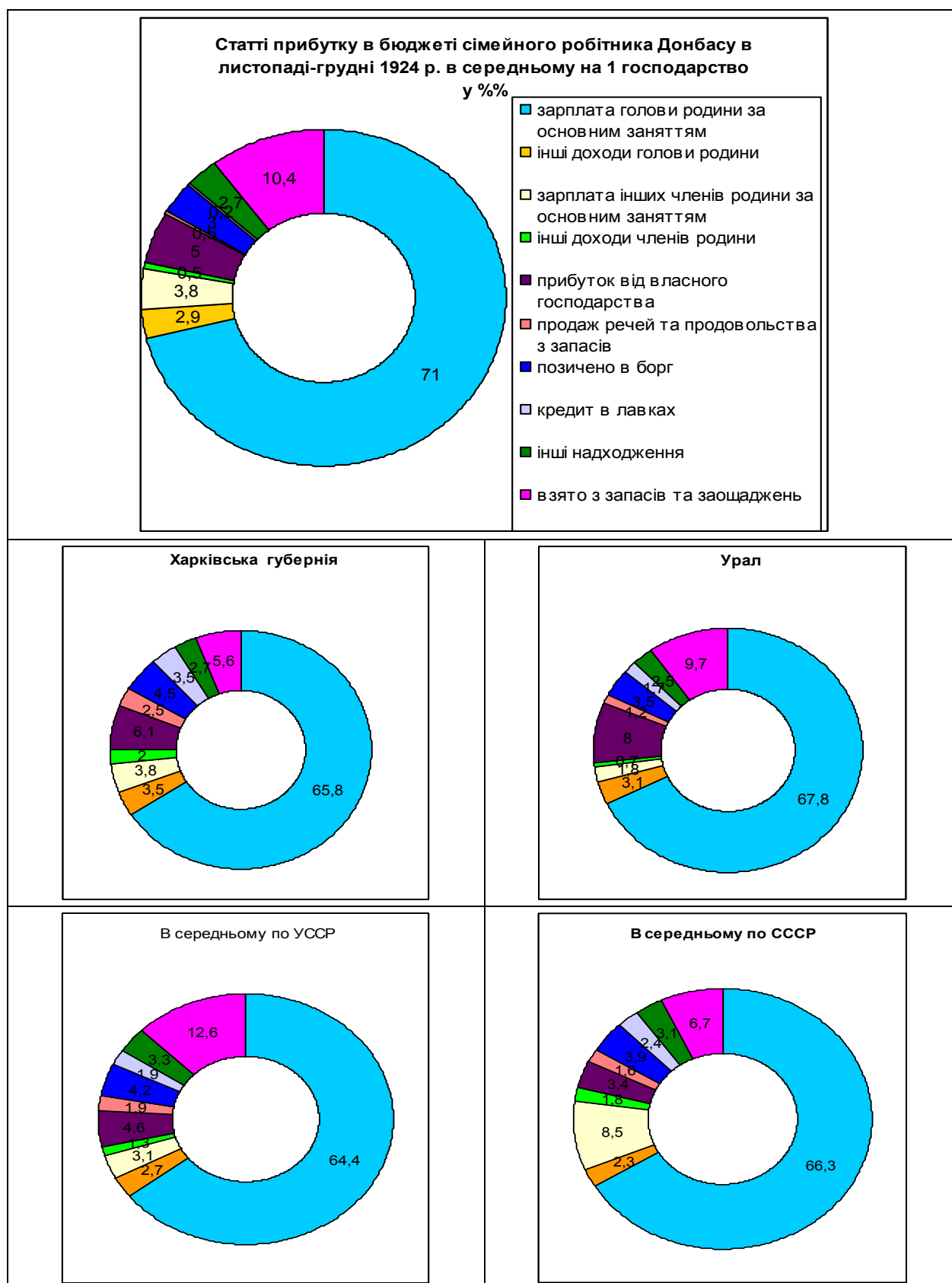

Складено за: Держархів Донецької обл., ф.1, оп.1, спр.2316, арк.266; Держархів Луганської обл., ф.П-34, оп.1, спр.686, арк.6.

Бюджет сімейного робітника в листопаді-грудні 1924 р. у розрахунку на 1
господарство у %%

	Статті прибутків	Донбас	Харківська губ.	Урал	В середньому по УСРР	В середньому по СРСР
1	зарплатня голови родини за основним заняттям	71	65,8	67,8	64,4	66,3
2	інші доходи голови родини	2,9	3,5	3,1	2,7	2,3
3	зарплатня інших членів родини за основним заняттям	3,8	3,8	1,8	3,1	8,5
4	інші доходи членів родини	0,5	2	0,7	1,3	1,8
5	прибуток від власного господарства	5	6,1	8	4,6	3,4
6	продаж речей та продовольства з запасів	0,5	2,5	1,2	1,9	1,6
7	позичено	3	4,5	3,5	4,2	3,9
8	кредит в лавках	0,2	3,5	1,7	1,9	2,4
9	інші надходження	2,7	2,7	2,5	3,3	3,1
10	взято із запасів та заощаджень	10,4	5,6	9,7	12,6	6,7
11	Разом	100	100	100	100	100

Складено за: Труд в СССР. Статистический справочник за 1924-1925 гг. – М.:Изд-во РИО ВЦСПС, 1926. –С. 122.

Складено за: Труд в СССР. Статистический справочник за 1924-1925 гг. – М.:Изд-во РИО ВЦСПС, 1926. –С. 122.

Додаток К

Статті доходу в бюджеті селянина Артемівської округи у жовтні-листопаді 1926 р. в розрахунку на 1 господарство

Статті прибутку	Жовтень		Листопад	
	Крб.	%	крб.	%
А) Від продажу				
1. продуктів рільництва	30,96	47,4	30,18	34,9
2. продуктів городництва	1,89	2,9	0,68	0,8
3. інших видів землеробства	1,04	1,6	0,29	0,3
4. продуктів тваринництва	0,74	1,1	1,49	1,7
5. худоби та птиці	5,30	8,1	16,31	18,9
6. хатнього майна	1,03	1,6	0,74	0,9
7. іншого	2,79	4,3	1,88	2,2
Б) Від заробітку				
1. в чужих господарствах	1,99	3,1	2,38	2,8
2. інших неземлеробних	11,12	17,0	18,00	20,8
3. від перевезень	2,51	3,8	2,63	3,0
В) Отримано позик	4,18	6,4	7,21	8,3
Г) Інші надходження	1,76	2,7	4,62	5,4
Разом	65,31	100	86,41	100

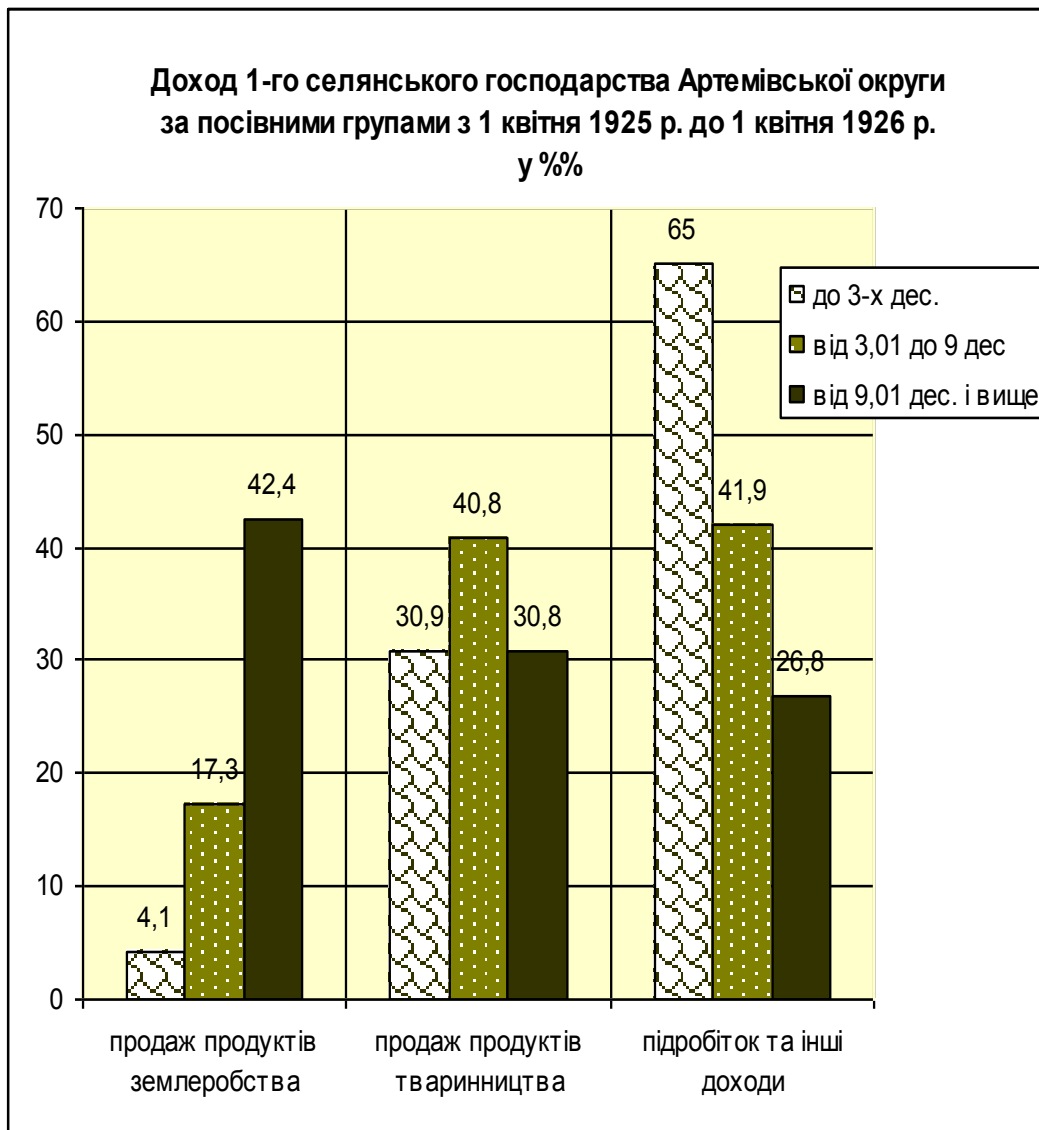
Держархів Донецької обл., ф.Р-1169, оп.2, спр.36а, арк.118 зв.

Додаток Л

Прибуток одного селянського господарства Артемівської округи за посівними групами з 1квітня 1925 р. по 1 квітня 1926 р.

Групи	Продаж			Підробіток та інші доходи	Разом прибутку
	продуктів землеробства	Продуктів тваринництва	разом сільсько-господарської продукції		
до 3-х дес.	13.00	97.26	110.26	205.10	315.36
від 3,01 до 9 дес.	84.10	197.73	281.83	203.05	484.88
від 9,01 дес. і вище	301.33	218.77	520.10	191.00	711.10
1 гр. у %	4,1	30,9	35,00	65,0	100
2 гр. у %	17,3	40,8	58,1	41,9	100
3 гр. у %	42,4	30,8	73,2	26,8	100

Держархів Донецької обл., ф.Р-1169, оп.2, спр.36а, арк.68.

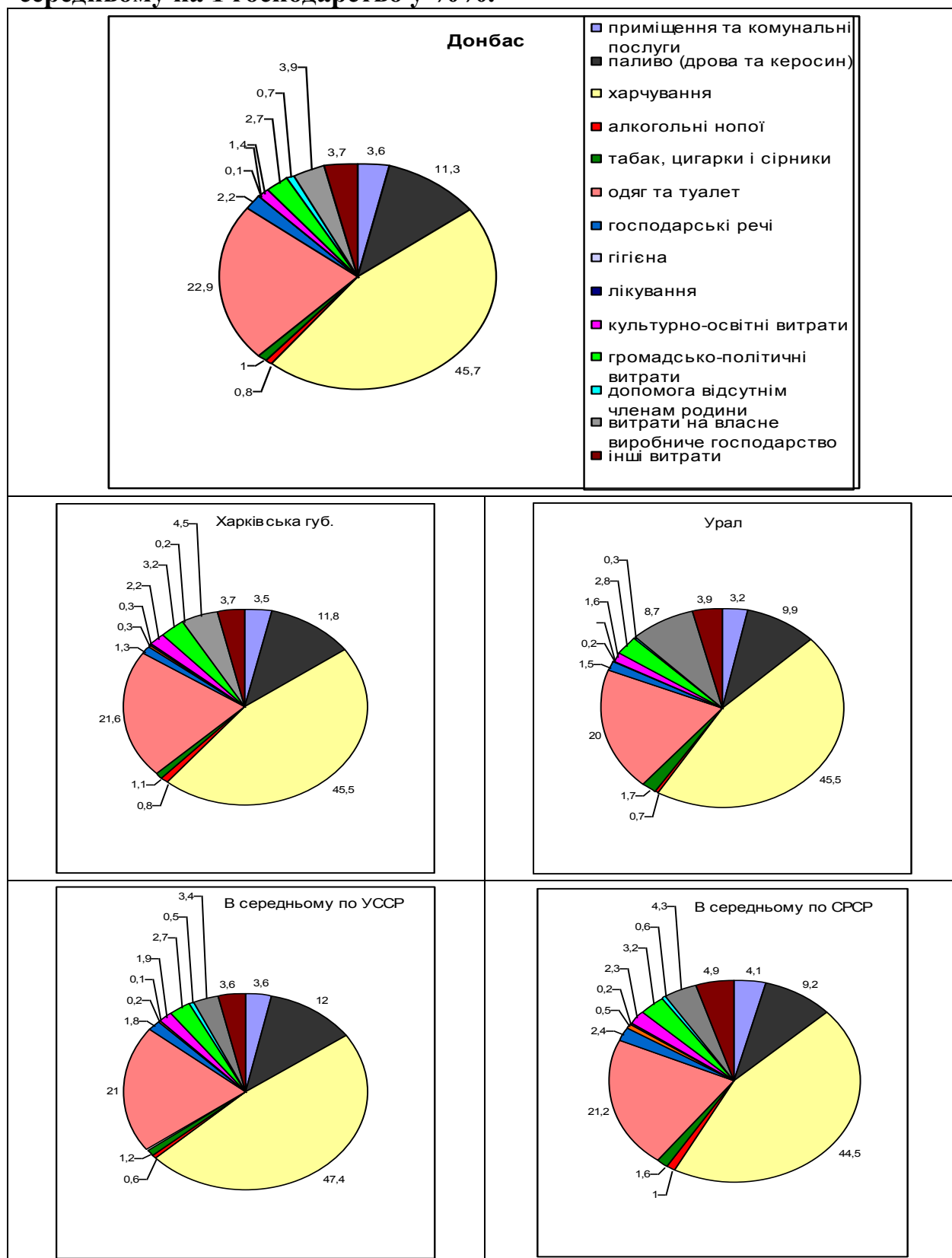
Складено за: Держархів Донецької обл., ф.Р-1169, оп.2, спр.36а, арк.68.

Грошовий обіг в селянських господарствах за 1927 рік в крб.: прибутки за рік

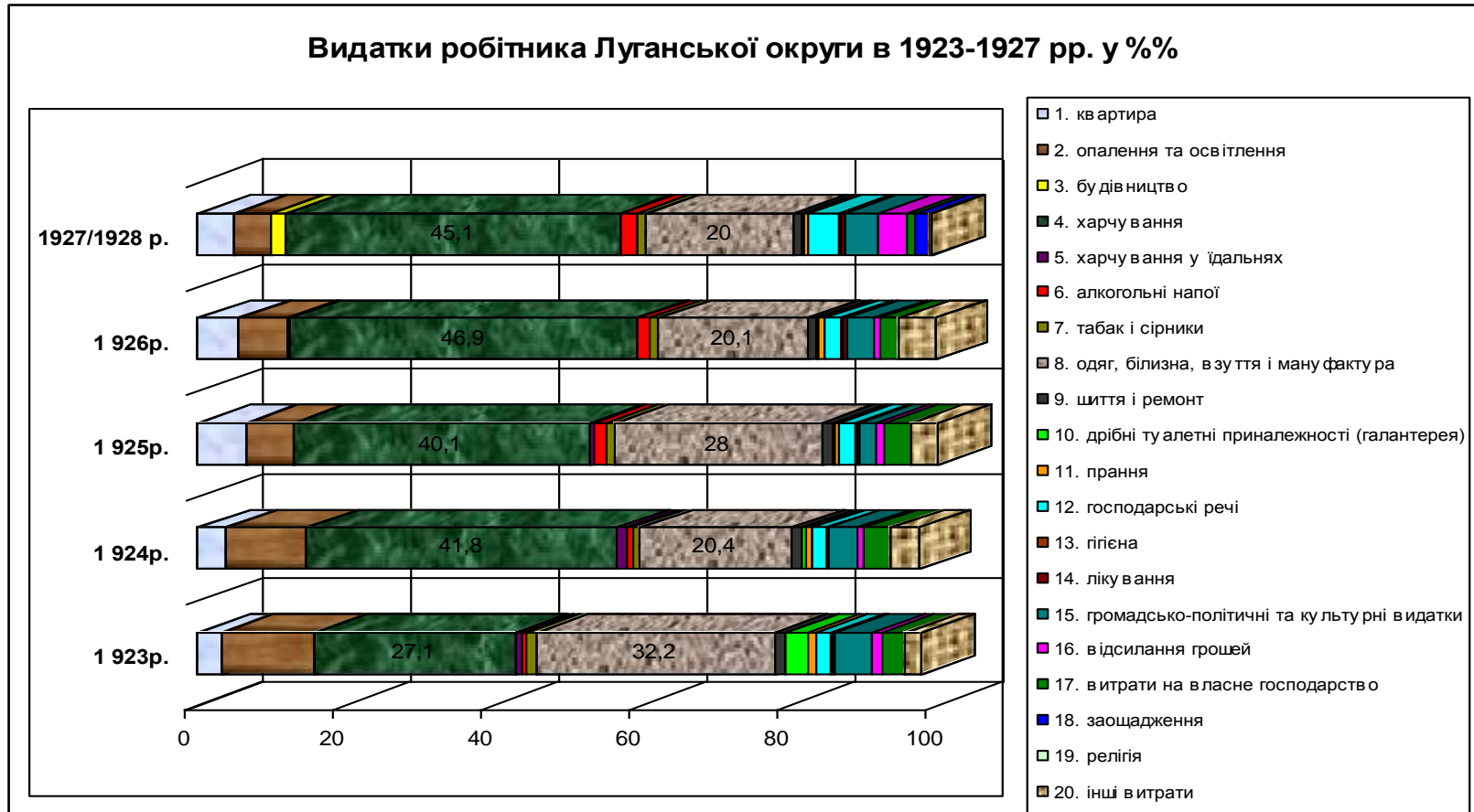
Райони	від продажу									отримано боргів та відсотків	одержано завдатків	інші прибутки	разом прибутків за рік
	всього на суму крб.	продуктів рільництва	худоби та продуктів скотарства	інших продуктів сільського господарства	борошна, круп та інш. продуктів первинної переробки.	всього продуктів сільського господарства	інших продуктів	сторонні заробітки	взято набір				
Степ	382,91	146,6	173,39	18,06	26,52	365,47	17,47	150	46,65	13,15	1,36	32,63	627,72
Гірничий промисловий район	457,91	108,93	186,64	46,15	86,64	428,36	29,55	248,97	76,74	18,22	2,33	45,2	849,37
разом по УСРР	300,47	105,6	145,28	19,84	12,06	283,63	16,84	135,83	40,81	10,45	3,18	30,5	521,24

Складено за: Україна: Статистичний щорічник на 1928 р. – Х.: ЦСУ УСРР, 1928. –С.176-178.

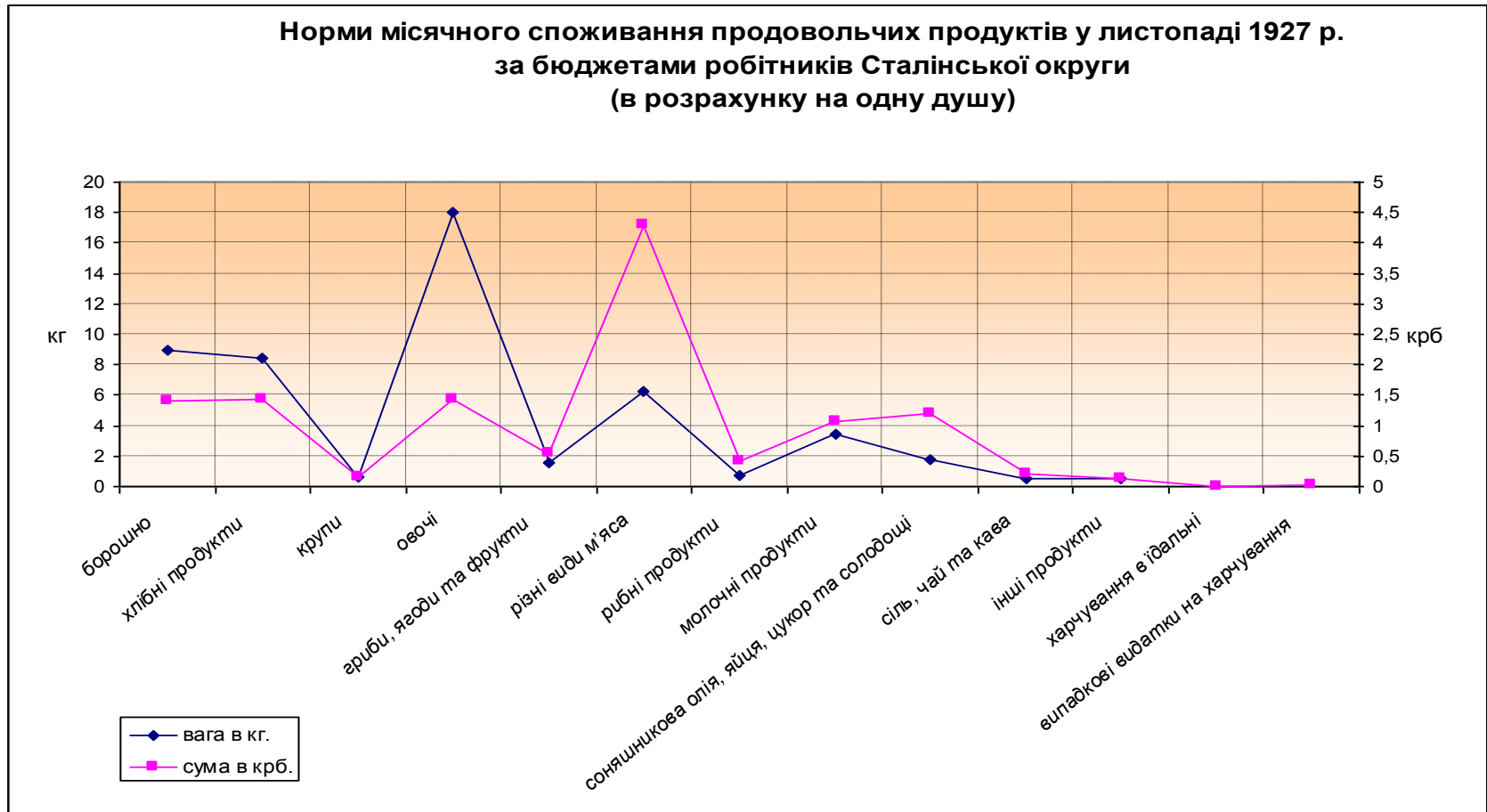
Статті видатків у бюджеті сімейного робітника в листопаді-грудні 1924 р. в середньому на 1 господарство у %.

Складено за: Труд в СССР. Статистический справочник за 1924-1925 гг. – М.:Изд-во РИО ВЦСПС, 1926.-С. 122.

Складено за: Держархів Луганської обл., ф.П - 34, оп.1, спр.457, арк.172.

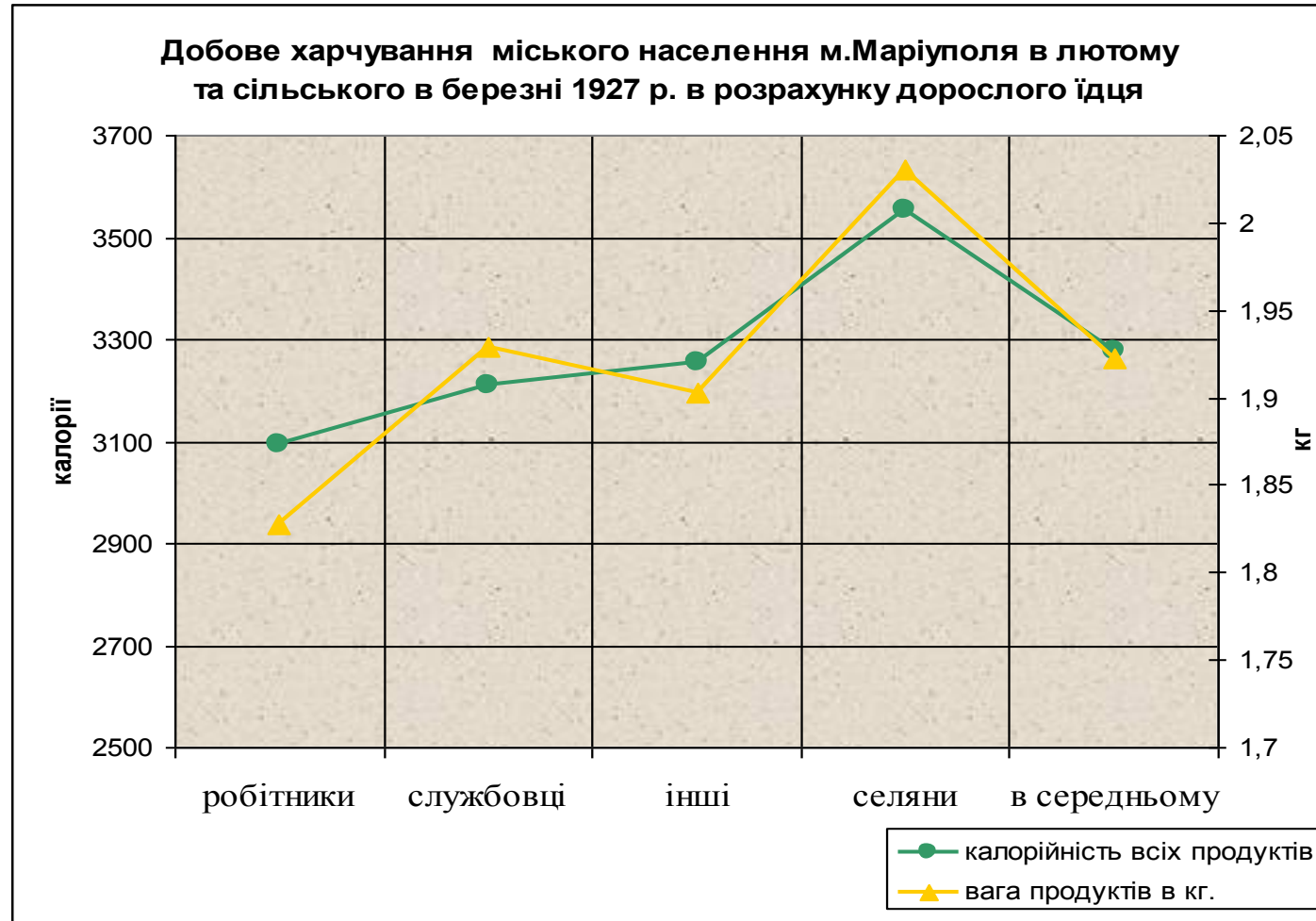

Підраховано та складено за: Статистический справочник Сталинского округа. Орган Сталинского окружного статистического бюро.— Сталин, 1928. — С.98-103.

Норми місячного споживання продовольчих продуктів згідно робітничих бюджетів Сталінської округи
за листопад 1927 р. (в середньому на одного дорослого їдця та на одну душу)

Продукти	на одного дорослого їдця		одну душу	
	кг	сума	кг	сума
Борошно	12,769	2,006	8,960	1,406
хлібні продукти	12,075	2,061	8,463	1,440
Крупи	0,839	0,239	0,584	0,166
Овочі	25,749	2,055	18,02	1,439
гриби, ягоди та фрукти	2,239	0,772	1,565	0,556
різні види м'яса	8,934	6,153	6,276	4,306
рибні продукти	1,115	0,578	0,780	0,405
молочні продукти	4,947	1,530	3,462	1,072
соняшникова олія, яйця, цукор та солодощі	2,587	1,728	1,814	1,210
сіль, чай та кава	0,702	0,281	0,489	0,199
інші продукти	0,777	0,199	0,544	0,138
всього продуктів харчування	72,763	17,605	50,957	12,337
харчування в їдальні	-	0,005	-	0,003
випадкові видатки на харчування	-	0,042	-	0,029
Разом	72,763	17,652	50,957	12369

Підраховано та складено за: Статистический справочник Сталинского округа. Орган Сталинского окружного статистического бюро.— Сталин, 1928.— С.98-103.

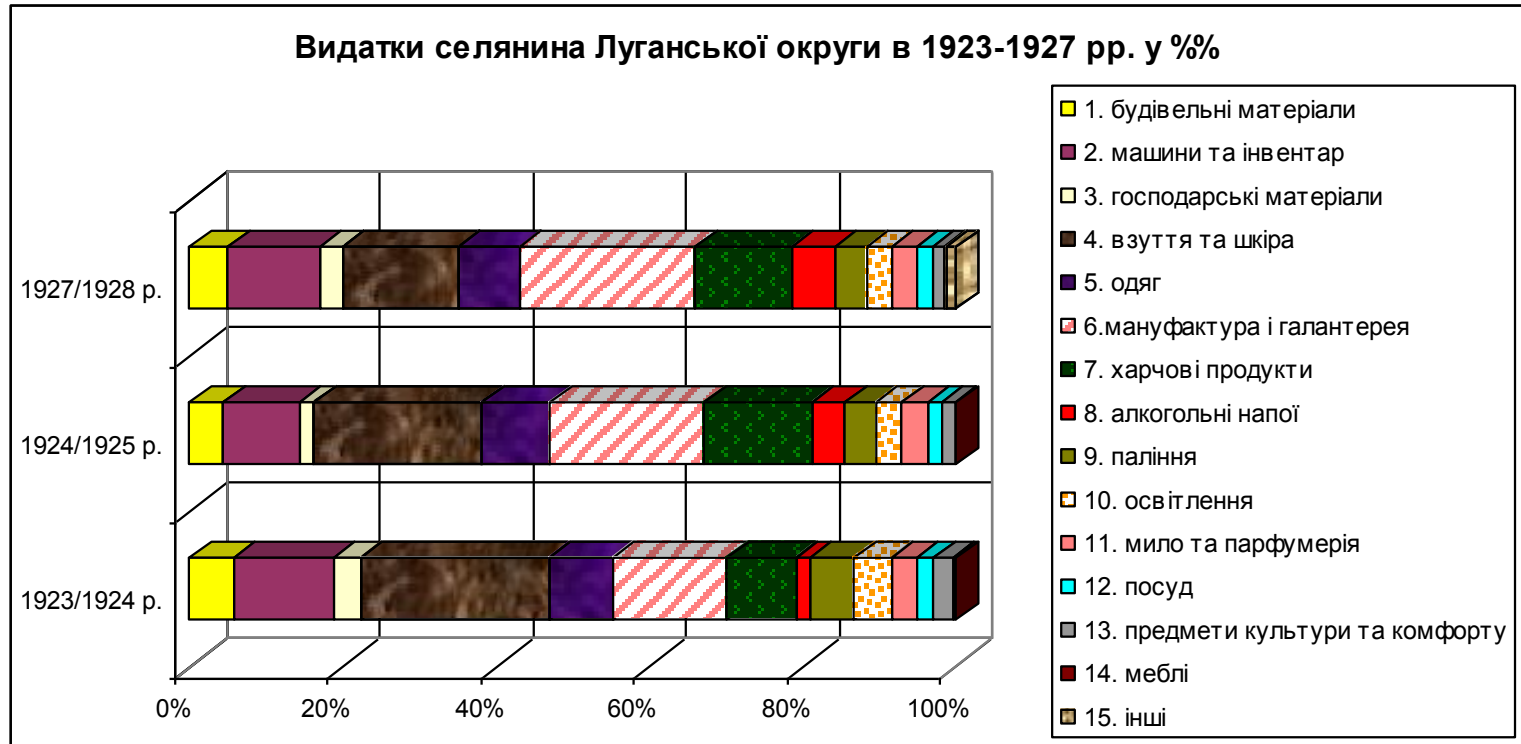

Підраховано та складено за: Статистичний бюлетень Маріупольщини. Орган Маріупольського окружного статистичного бюро.— 1926/1927.— № 7-8.— С.21-23.

Харчування міського населення м. Маріуполя у лютому 1927 р.

продукти	робітники			службовці			ремісники, торговці та особи вільних професій			загальна для трьох категорій		
	кг на душу обох статей	кг на дорослого їдця	калорій на дорослого їдця	кг на душу обох статей	кг на дорослого їдця	калорій на дорослого їдця	кг на душу обох статей	кг на дорослого їдця	калорій на дорослого їдця	кг на душу обох статей	кг на дорослого їдця	калорій на дорослого їдця
хліб, борошно та крупи	0,6072	0,8406	1956	0,5425	0,7052	1689	0,5625	0,7054	1686	0,5749	0,7539	1783
Овочі	0,3114	0,4312	222	0,3324	0,4320	228	0,2880	0,3612	187	0,3070	0,4026	210
гриби, ягоди, фрукти, олія, цукор, мед	0,0453	0,0627	250	0,0914	0,1189	403	0,0826	0,1035	365	0,0705	0,0924	332
різні види м'яса, риби та птиці	0,2241	0,3102	533	0,2807	0,3648	519	0,3000	0,3762	533	0,2668	0,3499	529
молочні продукти	0,1162	0,1609	132	0,2220	0,2885	372	0,2729	0,3422	483	0,2019	0,2648	332
Сіль	0,0143	0,0198	-	0,0119	0,0155	-	0,0094	0,0118	-	0,0118	0,0155	-
чай та кава	0,0016	0,0022	-	0,0030	0,0038	-	0,0020	0,0025	-	0,0021	0,0027	-
Всі продукти	1,3201	1,8277	3093	1,4839	1,9287	3211	1,5174	1,9028	3254	1,4350	1,8818	3186

Підраховано та складено за: Статистичний бюлетень Маріупольщини. Орган Маріупольського окружного статистичного бюро.— 1926/1927.— № 7-8.— С.21-23.

Складено за: Держархів Луганської обл., ф.П - 34, оп.1, спр.457, арк.173.

Витратні статті бюджету селянина Артемівської округи в жовтні-листопаді 1926 р. (в розрахунку на 1 господарство)

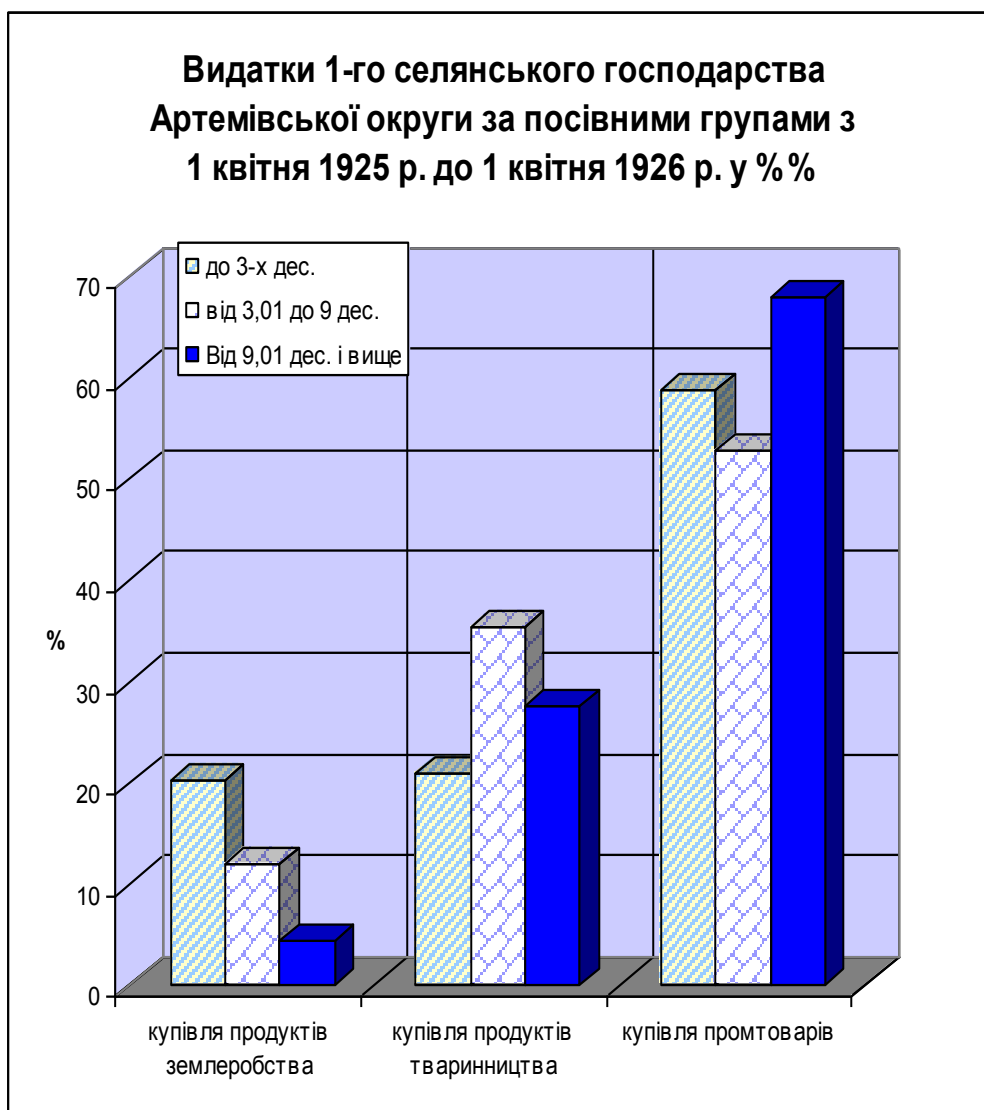
Статті видатків	жовтень 1926 р.		листопад 1926 р.	
	крб.	%	крб.	%
1. придбано продуктів рільництва	1,51	2,6	0,5	0,6
2. придбано продуктів городництва	0,02	0,1	0,03	–
3. придбано інших продуктів землеробства	0,26	0,4	0,03	–
4. придбано продуктів тваринництва	0,65	1,1	0,15	0,2
5. придбано худоби та птахів	1,44	2,4	7,58	9,5
6. купівля і ремонт інвентарю та будівель	6,26	10,7	5,7	7,2
7. купівля будинку та майна	17,93	30,6	32,23	40,6
8. купівля харчових запасів, бакалійних товарів і алкогольних напоїв	2,28	3,9	2,93	3,7
9. купівля різних продуктів та матеріалів	1,38	2,3	0,85	1,1
10. наймання робочої сили	5,7	9,7	3,72	4,7
11. виплачено страховки	0,16	0,3	0,58	0,7
12. виплачено за кредитом	3,79	6,5	7,4	9,3
13. виплачено податків	13,11	22,3	15,73	19,8
14. інші витрати	4,15	7,1	2,18	2,7
разом витрачено	58,64	100	79,61	100

Держархів Донецької обл., ф.Р-1169, оп.2, спр.36а, арк. 118 зв.

Видатки 1-го селянського господарства Артемівської округи за посівними групами з 1 квітня 1925 р. по 1 квітня 1926 р.

групи	купівля			всього витрат	решта
	продуктів землеробства	продуктів тваринництва	промтоварів		
до 3-х дес.	61,32	63,1	178	302,42	12,94
від 3,01 до 9 дес.	51,66	153,86	229,3	434,82	50,06
Від 9,01 дес. і вище	24,43	153,3	377,88	555,61	155,49
1 гр. у %	20,3	20,9	58,8	100	
2 гр. у %	11,9	35,4	52,7	100	
3 гр. у %	4,4	27,6	68	100	

Держархів Донецької обл., ф.Р-1169, оп.2, спр.36а, арк. 68 зв.

Складено за: Держархів Донецької обл., ф.Р-1169, оп.2, спр.36а, арк.68.

Результати адміністративного виселення нетрудових елементів з територій
рудничних та фабрично-заводських поселень Донбасу

№ п/п	назва селища	виселено родин	ущільнено	переселено
1.	Горлівка	42	1	–
2.	Микитівка	14	–	–
3.	Костянтинівка	90	5	–
4.	Дружківка	23	1	–
5.	Попасна	41	–	–
6.	Краматорськ	24	–	–
7.	Кадіївка	–	–	–
8.	Криворізький/Воскресенський рудник	25	–	–
9.	Першотравневий рудник	29	–	5
10.	Брянський рудник	12	–	–
11.	Лисичанський рудник	8	–	2
	Разом	308	7	7

Держархів Донецької обл., ф.Р.1146, оп.2, спр.303, арк.266-267.

Джерела кредитування житлово-будівельних кооперативів Сталінської округи в
1928 році

Роки	Ц.К.Б.	Господарчі органи	Виконкоми	Місцеві кошти	Власні кошти кооперативів	Загальна сума
1928	300000	913591	622632	105000	215800	2157023
%	13,8%	42,4%	28,9%	4,9%	10%	100%

Держархів Донецької обл., ф.Р.2, оп.1, спр.870, арк.6.

Вартість кам'яного будівництва кооперації та господарчих органів Донбасу в 1927 р.

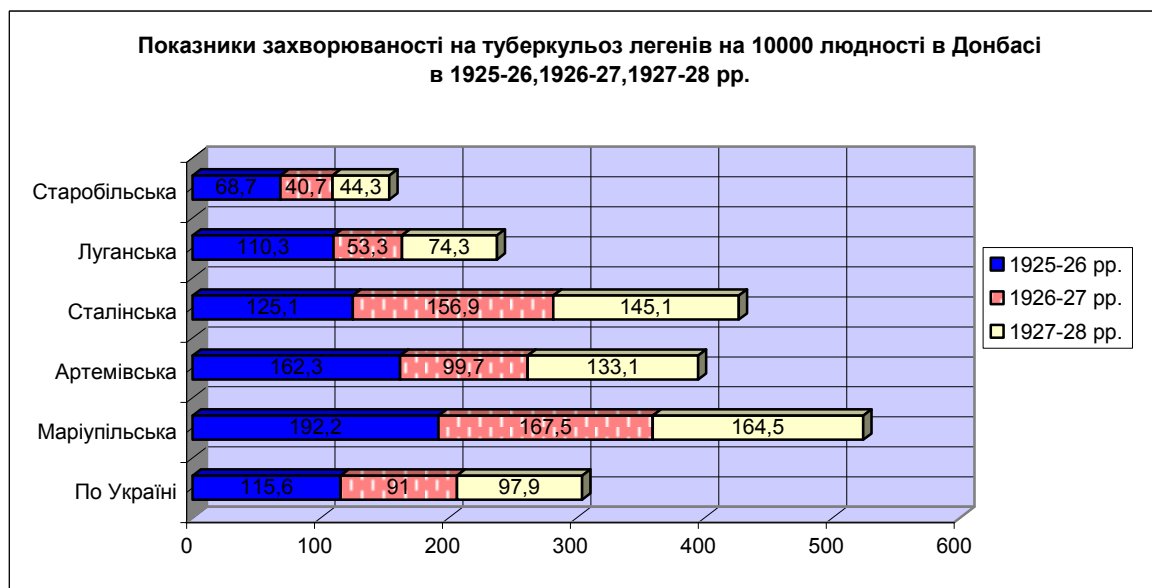
Місце будівництва	Назва кооперативу	Кооперація			Господарчі органи			
		Тип будинку	Вартість		Назва госпоргану	Тип будинку	Вартість	
			1 м ³	Однієї квартири в крб.			1 м ³	Однієї квартири в крб.
м. Сталін	при «Сталзаводі»	1 поверх, двоквартирний по 2 кімнати	14-40	3750	Сталкомбінат	1 поверх, двоквартирний	17-87	4750
м. Луганськ	«Искра»	1 поверх, двоквартирний по 3 кімнати	11-00	4163	Ю.М.Т.	1 поверх, двоквартирний по 3 кімнати	20-00	7626
ст. Переїзна	«Донсодовець»	1 поверх, двоквартирний по 2 кімнати	13-25	4165	Завод «Донсода»	2 поверхи, 4 квартирний по 3 кімнати	21-00	–
м. Горлівка	«Пролетарій»	1 поверх, двоквартирний по 3 кімнати	12-80	5500	дані відсутні			
м. Єнакієво	«Новий шлях»	1 поверх, двоквартирний по 3 кімнати	13-20	5400	дані відсутні			
м. Краматорськ	«Металіст»	1 поверх, двоквартирний по 2 кімнати	14-00	4200	Заводоуправління	2 поверхи, 16 квартирний по 2 кімнати	18-00	6250

Жилищная кооперация Украины. – 1927. - №13-14.- С.31.

Житлове будівництво у 1923-26 рр. з урахуванням всього нового будівництва, відбудови та добудування будинків (в кв. м. житлової площі)

Округи	Державне	Кооперативне	Приватне	Разом
Артемівська	105052	876	76826	182754
Луганська	93828	–	52804	146632
Сталінська	101862	1447	49752	153061
Маріупольська	4738	586	7094	12418
Старобільська	1630	–	2549	4179
По Донбасу	307110	2909	189025	499044
У %%	61,5%	0,6%	37,9	100%

Складено за: Местецкий Я., Сигал Б., Георгиевский Г. Жилищное хозяйство Украины.- Х.: Гос. из-во Украины, 1929.- С.107.

Складено за: Матеріали про діяльність установ охорони здоров'я та епідемічний стан республіки за 1925-26 рік. – Х.: Вид-во Бюро мед.-сан. стат. НКОЗ, 1927.- С.39; Матеріали про діяльність установ охорони здоров'я та епідемічний стан республіки за 1926-27 рік. – Х.: Вид-во „Наукова думка”, 1928.- С.64-65; Матеріали про діяльність закладів органів охорони здоров'я і про санітарний стан України за 1927-28 рік. – Х.: Вид-во „Наукова думка”, 1929.- С.72-73.

**Установи боротьби з соціальними хворобами в Донбасі
у другій половині 20-х рр. ХХ ст.**

установи період	тубдиспансери	тубпункти	дитячі санаторії	постійні туберкульозні санаторії	з них нічних та денних	вендиспансери	венпункти
1925-26 р.	12	6	0	14	3	6	16
1926-27 р.	15	10	0	11	5	16	9
1927-28 р.	21	7	2	13	13	21	9

Підраховано та складено за: Матеріали про діяльність установ охорони здоров'я та епідемічний стан республіки за 1925-26 рік. – Х., 1927.- С.10-11; Матеріали про діяльність установ охорони здоров'я та епідемічний стан республіки за 1926-27 рік. – Х.,1928.- С.11-13; Матеріали про діяльність закладів органів охорони здоров'я і про санітарний стан України за 1927-28 рік. – Х., 1929.- С.12-15.

мал. АД.1. Соболева А. С.«Матери, не подкидывайте детей!», 1925 [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.plakaty.ru/posters>

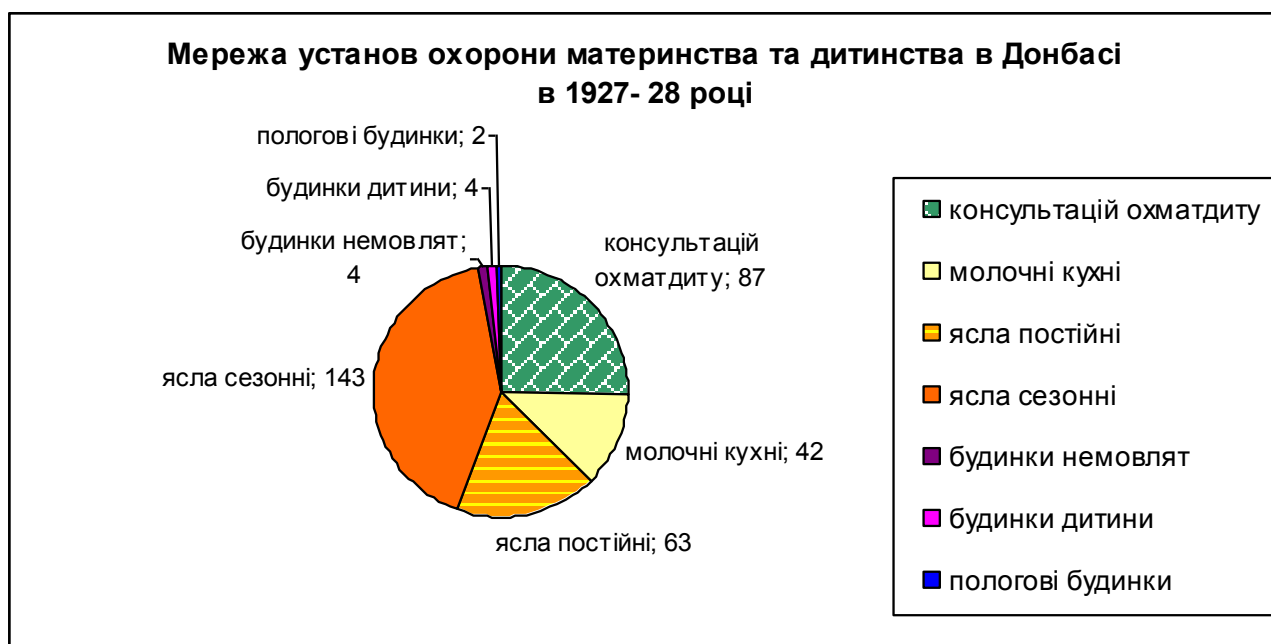
мал. АД.2. Ягужинский С. «Дети не должны умирать!», 1925 [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.plakat.ru/Info/p_r13.htm

мал. АД.3. Комаров А. «Митинг детей», 1923 [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.plakat.ru/Info/p_r16.htm

мал. АД.4. [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.plakat.ru/Info/p_r13.htm

Підраховано та складено за: Матеріали про діяльність закладів органів охорони здоров'я і про санітарний стан України за 1927-28 рік. – Х., 1929.- С.16-17.

Анкета

для обстеження матеріального та соціального становища безробітних

1. Адреса безробітного.
2. Прізвище, ім'я, по батькові.
3. № реєстраційно-професійної картки та час реєстрації.
4. Вік.
5. Якщо сімейний, то кількість душ, їхній вік та відношення до безробітного.
6. Хто з членів родини працює, де і чим займається. Розмір заробітку членів родини.
7. Чи письменний.
8. Яку спеціальну освіту має.
9. Членом якої спілки був, з якого часу.
10. Тривалість праці за наймом, з якого віку почав.
11. Основна професія і спеціальність.

12. Як довго працював за цією професією.
13. Після_____.
14. Чим займався до того, як вступив на службу.
15. За яким розрядом отримував заробіток.
16. Коли був звільнений, за якою причиною.
17. За який період отримав заробітну платню. Якщо не отримав, то чому.
18. Що робив безробітний у 1919 та 1920 роках.
19. Чи був безробітний в Червоній Армії, в якій частині.
20. Чи має безробітний будь-які засоби до існування у вигляді заробітку, торгівлі, промислу, господарства, доходів від оренди і т. інш. Якщо має, то вказати від чого і розмір прибутків або заробітку. Якщо не має, вказати на які кошти він існує.
21. Для демобілізованих:
 - а) де працював до мобілізації, скільки часу;
 - б) Час і місце мобілізації.
 - в) Коли звільнився з армії, чому.
 - г) Коли прибув з армії.

Підпис безробітного.

Висновок особи, що проводила обстеження.

Підпис особи, що проводила обстеження.

«_____» 1924 р.

Рішення комісії

- 1) Зняти з обліку з причин _____.
- 2) Залишити на обліку на підставі_____.

Підпис голови комісії.

Підпис членів комісії.

«_____» 1924 р.

Держархів Донецької обл., ф.1, оп.1, спр.2035, арк.47-48.

Розподіл застрахованих за розрядами небезпечності станом
на 1 жовтня 1923р. у %.

	I гр.	II гр.	III гр.	IV гр.	середній розряд	разом
У Донецькій губернії	13,7	3,2	12,4	70,7	3,4	100
В Україні	38,7	9,0	24,4	27,9	2,4	100

Гаврилов И. Социальное страхование в Донбассе в 1923-1924 гг. //Статистика труда в Донбассе. – 1924. - № 1. – С.62.

Відомості про кількість голодуючих дітей Донецької губернії станом
на 1 квітня 1922 р.

№ п/п	Назва повіту	кількість голодуючих дітей	кількість голодуючих дітей, охоплених їдальнями
1.	Бахмутський	51.000	10.800
2.	Гришинський	42.042	21.189
3.	Дебальцевський	24.756	дані відсутні
4.	Луганський	43.100	1.300
5.	Маріупольський	69.740	44.184
6.	Слов'янський	53.378	3.200
7.	Старобільський	57.498	дані відсутні
8.	Тагонрозький	50.937	23.734
9.	Юзівський	31.951	9.446
10.	Шахтинський	21.600	3.450
	Разом по Донецькій губ.	446.002	117.303

Просвещение Донбасса. – 1922. - № 1-2. – С.82.

**Динаміка кількості голодуючих дітей Донецької губернії та забезпечення їх пайками
протягом голоду 1921-1923 рр.**

дата	кількість голодуючих дітей	кількість голодуючих дітей, охоплених їдальнями	примітки
1 березня 1922 р.	355.868	85.947	
1 квітня 1922 р.	446.002	117.303	з них 20.935 дітей перебували в установах інтернатного типу
1 листопада 1922р.	дані відсутні	45.000	
1 грудня 1922 р.	дані відсутні	75.000	
26 січня 1923 р.	100.000*	60.000	з них до 20.000 дітей перебували в установах інтернатного типу

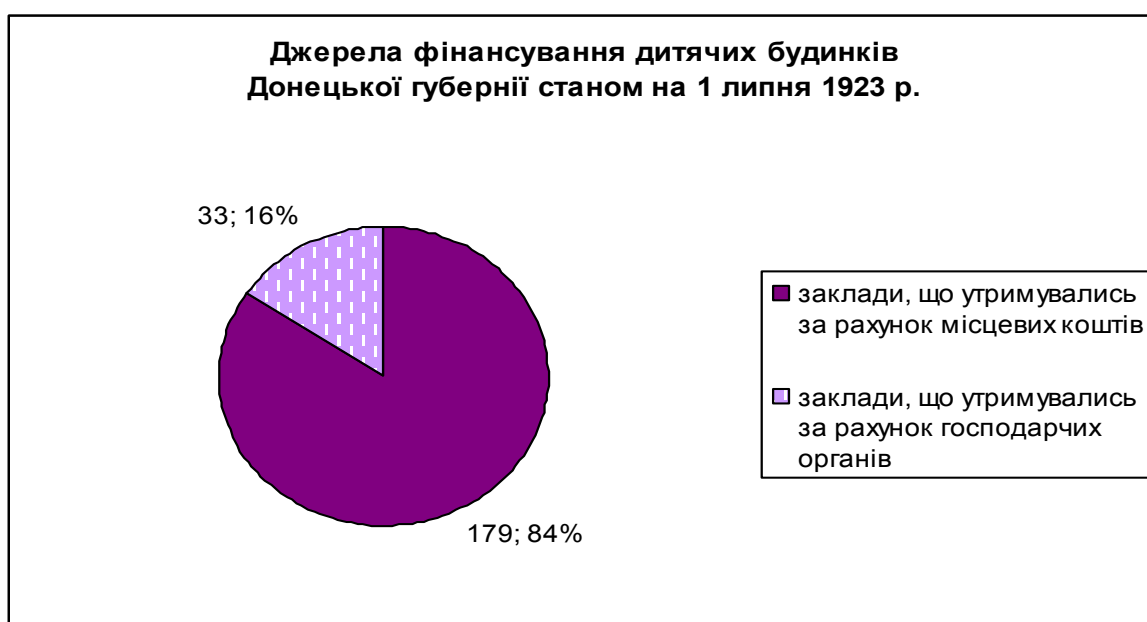
Складено за: Просвещение Донбасса. – 1922. - № 1–2. – С.82-83; Держархів Донецької обл., ф.1, оп.1, спр.1434, арк.3 зв.; Там само, спр.1284, арк.35;

* в даному випадку маються на увазі безпритульні діти

**Кількісні характеристики функціонування дитячих будинків в Донбасі у першій половині
1920-х років.**

Дата	Кількість дитячих будинків	Чисельність вихованців	Чисельність педагогічного персоналу	Чисельність технічного персоналу
1 січня 1921 р.	112	8.628	немає даних	немає даних
1 серпня 1921 р.	202	14.986		
1 січня 1922 р.	261	19.792	немає даних	немає даних
1 жовтня 1922 р.	317	23.700	2.780	немає даних
1 січня 1923 р.	244	немає даних	немає даних	немає даних
1 квітня 1923 р.	239	14.749	немає даних	немає даних
1 липня 1923 р.	212	14.052	972	803
1 жовтня 1923 р.	140	9.755	781	586
1 січня 1924 р.	135 дитячих будинків та 5 дитячих містечок	11.328	немає даних	немає даних
1 квітня 1924 р.	120 дитячих будинків та 6 дитячих містечок	11.071	784	немає даних
1 жовтня 1924 р.	100 дитячих будинків та 6 дитячих містечок	10.105	823	немає даних

Складено за: Просвещение Донбасса. – 1922. – № 1–2. – С.37; Там само. – 1923. – № 4. – С.80; Там само. – 1924. – № 1-2. – С.147; Держархів Донецької обл., ф.1, оп.1, спр.800, арк.15; Там само, спр.853, арк.5; Там само, спр.1582, арк.67, 103; Там само, ф.Р.1146, оп.2, спр.303, арк.344; Там само, спр.253, арк. 25, 309.

Відомості про дитячі будинки Донецької губернії станом на 1 липня 1923 р.

Розподіл дитячих будинків за джерелами фінансування	установ	вихованців	педагогів	технічних робітників
міські інтернати, що утримувалися за рахунок місцевих коштів	76	4843	346	264
міські інтернати, що утримувалися за рахунок господарчих органів	10	691	55	44
окружні інтернати, що утримувалися за рахунок місцевих коштів	103	6923	471	396
окружні інтернати, що утримувалися за рахунок господарчих органів	23	1595	100	99
Разом	212	14052	972	803

Підраховано та складено за: Держархів Донецької обл., ф.Р.1, оп.1, спр.1582, арк.103.

Додаток АН

**Фактичні розміри матеріального забезпечення дитячих будинків по Донецькій губернії у
1923/1924 р.**

Округи Види витрат	Артемівська округа	Маріупольська округа	Луганська округа	Старобільська округа	Сталінська округа	Разом (пересічно по губернії)
харчування	7-50	7-20	8-50	6-50	7-00	7-49 на місяць
екіпірування	24-60	15-00	24-00	15-00	12-00	18-36 на рік
господарські видатки	52-38	59-24	82-86	52-91	67-86	63-14 на рік
Разом на 1 рік	166-98	160-64	208-86	145-91	163-88	171-38

Держархів Донецької обл., ф. Р. 1146, оп. 2, спр. 308, арк. 459.

Додаток АП

мал. АП. 1. Палата Боківської лікарні (Боківське рудоуправління). 1920-1930 рр. // Кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного: одиниця зберігання 0-35501.

мал. АП.2. Зовнішній вигляд землянок шахтарів Краснодонського рудоуправління. 1920-1928 рр.// Кінофотофоноархів України ім. Г.С.Пшеничного: одиниця зберігання 0-35495.

мал.АП.3. Зовнішній вигляд лікарні Михайлівського рудника Ровенського рудоуправління. 1920-1930 рр.// Кінофотофоноархів України ім. Г.С.Пшеничного: одиниця зберігання 0-35356.

мал.АП.4. Зовнішній вигляд казарми робітників в м.Горлівці. 1920-1930 рр.// Кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного: одиниця зберігання 0-35427.

мал.АП.5. Нове селище робітників 1-го житлобудівельного кооперативу «Донсодовець», станція Переїзна Артемівської округи. 1920-1930 рр.// Кінофотофоноархів України ім. Г.С.Пшеничного: одиниця зберігання 0-35422.

мал.АП.6. Зовнішній вигляд лазні шахти № 19 Рутченківського рудника. 1920-1930 рр.//
Кінофотофоноархів України ім. Г.С.Пшеничного: одиниця зберігання 0-35490.